

KTMÜ.S.B.E. TARİH ANABİLİM DALI	SAYMALI TAŞ KAYA RESİMLERİNDEKİ GÜNEŞ MOTİFLERİ (YÜKSEK LİSANS TEZİ)	Baktiyar KELDİBEKOV	BİŞKEK 2023
KIRGIZİSTAN-TÜRKİYE MANAS ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ TARİH ANABİLİM DALI SAYMALI TAŞ KAYA RESİMLERİNDEKİ GÜNEŞ MOTİFLERİ (YÜKSEK LİSANS TEZİ) Baktiyar KELDİBEKOV BİŞKEK 2023			

KIRGIZİSTAN TÜRKİYE MANAS ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TARİH ANABİLİM DALI

SAYMALITAŞ KAYA RESİMLERİNDEKİ GÜNEŞ
MOTİFLERİ

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Baktiyar Keldibekov

Danışman

Prof. Dr. Alpaslan CEYLAN

ETİK BEYAN

Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Lisansüstü Eğitim Öğretim Tez Hazırlama ve Yazma Yönergesine uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmada; Tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi; tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu; tez çalışmada yararlandığım eserlerin tümüne atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi; kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı ve bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu bildiririm. Aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim.

22.12.2022

Baktiyar Keldibekov

ЭТИКАЛЫК ТАЛАПТАР

Диссертациялык иш Кыргыз-Түрк «Манас» университетинин Коомдук илимдер институтунун «Магистрдик жана доктордук диссертация жазуу эрежелерине» ылайык жазылып, диссертацияда берилген маалыматтар, эмгектер жана документтер академиялык жана этикалык эрежелерди сактоо менен пайдаланылды. Ар кандай булактардан, отчеттордон алынган маалыматтар илимий жана моралдык эрежелерге ылайык берилди. Диссертацияда колдонулган бардык адабияттарга жана булактарга шилтеме жасалды. Диссертациянын оригиналдуулугуна ынандырып кете алам. Эгерде, эрежелердин бузулгандыгы аныкталса, мага каршы колдонула турган укуктук жоопкерчиликти тартууга даярмын.

22.12.2022

Бактияр Келдибеков

TEZ ONAY SAYFASI

2050Y01005 numaralı Baktiyar Keldibekov tarafından hazırlanan “Saymalıtaş Kaya Resimlerindeki Güneş Motifleri” adlı tez çalışması aşağıdaki jüri tarafından OY BİRLİĞİ/ OY ÇOKLUĞU ile Kırgızistan- Türkiye Manas Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalında YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Jüri	Unvanı, Adı ve Soyadı	Çalıştığı Kurum	Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Yüksek Lisans Tezi olduğunu <i>onaylıyorum / onaylamıyorum</i>	İmza
Başkan				
Üye				
(Danışman)				
Üye				
Üye				
Üye				

Tez Savunma Tarihi: ____ / ____ / ____

Jüri tarafından kabul edilen bu tez Enstitü Yönetim Kurulu sayılı ve tarihli kararıyla onaylanmıştır.

Prof. Dr. Kadir Ardıç

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdür

ПРОТОКОЛ

2050Y01005 номерлүү Бактияр Келдибеков тарабынан даярдаган “Саймалуу-Таш петроглифтериндеги күн мотивдери” аттуу диссертациясы төмөндө көрсөтүлгөн жюри тарабынан *бир добуштан / көпчүлүк добуш* менен Кыргыз - Түрк “Манас” университети, Коомдук илимдер институтунун Тарых багытында магистрдик диссертациясы болуп кабыл алынды.

Жюри	Академиялык даражасы	Иштеген жери
Диссертациянын мазмуну	Колу	

Аты жөнү

Төрага

Мүчө

(илимий жетекчи)

Мүчө

Мүчө

Мүчө

Диссертацияны коргогон күнү: ____ / ____ / ____

Жюри тарабынан кабыл алынган диссертация Институттун башкаруу кеңешинин номердүү жана күнкү чечими менен бекитилди.

Проф. Докт. Кадир Ардыч

Коомдук илимдер институтунун мүдүр

ÖZET

Hazırlayan	: Baktiyar Keldibekov
Üniversite	: Kırgızistan Türkiye Manas Üniversitesi
Anabilim Dalı	: Tarih
Tezin Niteliği	: Yüksek Lisans Tezi
Sayfa Sayısı	: xvi+158
Mezuniyet Tarihi	: 28/02/2023
Tez Danışmanı	: Prof. Dr. Alpaslan Ceylan

Saymalıtaş Kaya Resimlerindeki Güneş Motifleri

Halkların, duyguları, inançları ve düşünceleri petrogliflerde yansımıştır. Bu sayede onların kültürleri ve inançları hakkında bilgilere ulaşılmaktadır. Saymalıtaş petrogliflerinde Orta Asya'daki eski halkların göçebe ve yerleşik hayat tarzlarını betimleyen motifler ve şekiller bulunmaktadır. Orta Asya'da farklı dönemlerden beri yaşayan halklar, yaşadıkları olayları motiflere ve şekillere dönüştürerek petroglifleri ortaya çıkarmıştır.

“Saymalıtaş Kaya Resimlerindeki Güneş Motifleri” adlı bu çalışmanın giriş bölümünde öncelikle kaya resminin tanımı yapılmış ve neden deniz seviyesinden 3500 yükseklikteki kayaların üzerine bu petroglifler işlenmiştir, hangi hava şartlarına göre şekil almıştır gibi soruların cevapları verilmeye çalışılmıştır. Sonrasında ise petrogliflerin hangi amaçlar doğrultusunda yapıldığına dair fikirler sunulmuştur. Ardından Saymalıtaş petrogliflerini araştırmaya yönelik çalışmalarının ne zaman başlatıldığı ve kimler tarafından araştırıldığı hakkında bilgiler verilmiştir.

Çalışmanın birinci bölümde Kırgızistan coğrafyasına dair bilgiler verilmiştir. Bu bölüm kendi içinde Yeryüzü şekilleri, İklim ve Bitki örtüsü, Yolları, Hidrosferi, Ekonomisi ve Yeraltı kaynakları olmak üzere 6'a ayrılmaktadır. Bu bölümün oluşturulma amacı doğa olayları, iklim ve coğrafya şartlarına göre değişkenlik gösteren Saymalıtaş petrogliflerini incelemek ve açıklığa kavuşturmaya çalışmaktır.

İkinci bölümde Orta Asya bölgesinde yer alan petroglif alanları üzerinde durulmuştur. Kırgızistan, Türkmenistan, Tacikistan, Kazakistan ve Özbekistan, Sibir-Alтай bölgelerindeki önemli petroglif alanları hakkında bilgiler verilmiştir. Bu bölümde öncelikle petrogliflerin özellikleri hakkında bilgiler verilmiş, sonrasında ise bu alanlarda yapılan çalışmalardan bahsedilmiştir. Ayrıca Saymalıtaş, Tamgalısay, Sarmışsay, Minusinsk, Biçiktu/Boom gibi önemli petroglif alanları üzerinde daha ayrıntılı bilgiler verilmeye çalışılmıştır.

Üçüncü bölümde ise Saymalıtış petroglifleriyle ilgili genel konulardan bahsedilmektedir. Bu bölüm kendi içinde Saymalıtış kaya resimlerinin coğrafi konumu, araştırılma tarihi, fiziki özellikleri ve bir sembol olarak Saymalıtış kaya resimlerinde güneş motifi adlı içeriklerden oluşmaktadır. Bu bölümde Saymalıtış'ın keşfi, tarihi ve Saymalıtış'a dair çalışmalara değinilmiştir. Ayrıca bu bölümde güneş motifini içeren petroglifler yorumlanmış ve Orta Asya halklarının kültüründeki yeri açıklanmaya çalışılmıştır. Ayrıca güneş motifli kaya resimleri üzerinden bölge halkının inançlarına ilişkin bilgiler ortaya konmaya çalışılmıştır. Güneş tasvirleri ile birlikte işlenen antropomorfik resimler üzerinden ise insanların yaşam tarzı ve inançların göçebe kültür üzerindeki etkileri yorumlanmaya çalışılmıştır.

Dördüncü bölümde Türk kültüründe güneş motifinin ve sembollüğün anlamı ele alınmıştır. Orta Asya halkları arasında Gök Tanrı dini yaygın olmasına rağmen güneşin kutsal etkisi mevcudiyetini korumuştur. Bu nedenle güneş kültü yaygındır. Bu bölüm içerisinde ayrıca Kırgız kültüründe güneş ve güneş motiflerinin yeri üzerinde durulmuştur.

Çalışmanın sonuç bölümünde ise Güneş kültü hakkında genel bilgiler verilmiş ve petroglifler araştırılma sorunları üzerinde durulmuştur. Eski Orta Doğu medeniyetlerin başlayan güneş kültü Ön Türkler üzerinden Orta Asya halklarının arasında yayılarak, günümüze baksı geleneği aracılığıyla nasıl ulaştığı üzerinde durulmuştur. Son olarak çalışmamamızın ekler kısmında konuya ilişkin resim ve çizimlere yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: *Saymalıtış, Kaya Resmi, Petroglif, Güneş Motifi, Orta Asya, Güneş Tanrısı, Gök Tanrı*

КЫСКАЧА МАЗМУНУ

Даярдаган	: Бактияр Келдибеков
Университет	: Кыргыз-Түрк “Манас” университети
Багыты	: Тарых
Иштин сыпаты	: Магистрдик диссертация
Беттердин саны	: xvi+158
Бүтүрүү датасы	:28/02/2023
Илимий жетекчи	: Т.и.д., проф. Алпаслан Жейлан

Саймалуу-Таш петроглифтеринде күн мотиви

Байыркы элдер өздөрүнүн ички сезимдерин, ишенимдерин, ойлорун петроглифтерде чагылдырышкан. Андагы сүрөттөр боюнча алардын маданияты, диний-ишенимдери жөнүндө маалыматтарды алууга болот. Саймалуу-Таш петроглифтеринде Орто Азиядагы байыркы элдердин көчмөн жана отурукташкан жашоо образынын ортосундагы байланыштарды байкоого болот. Ар кайсы доорлордон бери Орто Азияда жашаган элдер башынан өткөргөн окуяларды сүрөткө айлантып, петроглифтерди жаратышкан.

«Саймалуу-Таш петроглифтериндеги күн мотивдери» деп аталган эмгектин кириш бөлүмүндө биринчиден, петроглифтин аныктамасы берилип, деңиз деңгээлинен 3500 метр бийиктикте орун алган аймакта таш бетинде сүрөт тартуунун эмне үчүн зарыл болгондугу айтылган. Андан сырткары петроглифтерди жаратуу мезгилинде аба ырайынын шарттары маалымат берилди. Андан соң петроглифтердин кандай максатта жасалгандыгы тууралуу ойлор айтылат. Андан соң Саймалуу-Таш петроглифтери боюнча изилдөө иштери качан жана ким тарабынан башталгандыгы тууралуу маалымат берилет.

Изилдөөнүн биринчи бөлүгүндө Кыргызстандын географиясы жөнүндө маалымат берилет. Бул бөлүм өз алдынча бке бөлүнөт: рельефи, климаты жана өсүмдүктөрү, жолдору, гидросферасы, экономикасы жанакен байлыктары. Бул бөлүмдү түзүүнүн максаты – Кыргызстандын аймагындагы Саймалуу-Таш петроглифтерин тартууга мүмкүндүк берген жаратылыштын же рельефтин формаларынын, климаттык шарттардын, агын суулардын жана көлдөрдүн таасири жөнүндө маалымат берүү.

Экинчи бөлүктө Орто Азия чөлкөмүндөгү петроглифтерге басым жасалган. Кыргызстандын, Түркменистан, Тажикстан, Казакстан, Өзбекстан менен Сибир-Алтайдын петроглифтери жөнүндө маалымат берилет. Бул бөлүмдө эң оболу петроглифтердин өзгөчөлүктөрү тууралуу маалымат берилип, андан соң бул аймактарда жүргүзүлгөн изилдөөлөр айтылат. Бул жерде; Саймалы Таш, Тамгалы Таш, Сармышсай, Минусинск, Бичикту/Боом сыяктуу маанилүү петроглифтер боюнча кененирээк маалымат берилди.

Үчүнчү бөлүмдө Саймалуу-Таш петроглифине байланыштуу жалпы маалыматтар айтылат. Бул бөлүм Саймалуу-Таш аска сүрөттөрүнүн географиялык орду, изилдөө тарыхы жана физикалык өзгөчөлүктөрү жана бир символ катары Саймалуу-Таш петроглифтериндеги күн мотииви бөлүмдөрүнөн турат. Бул бөлүмдө Саймалуу-Ташынын ачылышынан баштап изилдөө тарыхы жана анын башка ушул сыяктуу петроглифтерден айырмасы жана анын өзгөчөлүктөрү талкууланат ошондой эле байыркы убактан бери Орто Азияда жашаган элдердин маданияты, жашоо-турмушундагы күнгө болгон ишенимдерин ачыктаган аракет жасалды. Байыркы адамдар күн ишенимини алардын жашоо-турмушуна байланыштуу болгондугу үчүн аны петроглифтерге түшүргөн. Күн мотивдүү петроглифтердин болушунан улам байыркы адамдардын ишенимдери тууралуу маалыматтарды алууга болот. Петроглифтердеги күн мотиви жана алар менен бирге тартылган антропоморфтук сүрөттөрдүн аркасында көчтөрдүн ошол доордо жашаган адамдардын жашоо образына жана диний ишенимдерине тийгизген таасири аныкталат. Мындан тышкары, мал чарбачылык жана дыйканчылык менен алектенген коомдордогу шаманизмдин өзгөчөлүктөрү жөнүндө пикир айтууга мүмкүндүк берет.

Төртүнчү бөлүмдө түрк маданиятында күн мотиви жана символунун мааниси, орду ачыкталган. Борбордук Азия элдеринин арасында Көк Теңри ишеним кеңири жайылганына карабастан, күн өзүнүн ыйык таасирин сактап калган. Ушул себептен улам Орто Азия элдеринде күн культу жана күн мотивдери менен тартылган петроглифтер кеңири таралган. Бул бөлүмдө түрк элдеринин бири кыргыздардын, күн жөнүндө ой-пикирлери жана күнүмдүк турмушунда колдонулган жана маданий мурас катары эсептелген оймо-чиймелерде күн мотивинин колдонулушу каралат.

Изилдөөнүн корутунду бөлүгүндө күн ишенимдери жөнүндө жалпы маалымат берилип, петроглифтерди изилдөө жана ачыктоодогу маселелери талкууланат. Жакынкы Чыгыштагы эски цивилизацияларында башталган күнгө болгон ишенимдин Орто Азия элдеринде прото-түрктөр аркылуу күн ишениминин айрым белгилери бакшычылык деген ат жайылган ишенимде кездешет. Корутунду бөлүмүнөн кийин тиркеме бөлүмүндө темага тиешелүү сүрөттөр киргизилет.

Ачкыч сөздөр: *Саймалуу-Таш, петроглифтер, Күн мотиви, Орто Азия петроглифтери, күн кудайлары, көкө теңир (теңирчилик) ишеними.*

АБСТРАКТ

Автор	: Бактияр Келдибеков
Университет	: Кыргызско-Турецкий университет «Манас»
Направление	: История
Тип диссертации	: Магистерская диссертация
Количество страниц	: xvi+158
Дата окончания	: 28/02 /2023
Научный руководитель	: д.и.н., проф. Алпаслан Жейлан

Солнечные мотивы в петроглифах «Саймалуу-Таш»

Древние народы использовали петроглифы для выражения своих чувств, убеждений и мыслей. Картины предоставляют информацию об их культуре и религии. Связи кочевого и оседлого образа жизни древних народов Средней Азии прослеживаются в петроглифах Саймалуу-Таша. С незапамятных времен народы Средней Азии создавали петроглифы посредством изображения своего опыта.

Вступительный раздел книги «Солнечные мотивы в рельефных каменных петроглифах» сперва дает определение петроглифам и объясняет, почему необходимо было создавать рисунки на скале на высоте 3500 метров над уровнем моря. Кроме того, сообщается о погодных условиях во время создания петроглифов. Затем объясняется назначение петроглифов. Затем будет даётся информация о том, когда и кем были начаты исследования петроглифов Саймалуу-Таша.

В первой части исследования представлены сведения о географии Кыргызстана. Этот раздел разделен на 6 разделов: рельеф, климат и растительность, дороги, гидросфера, экономика и природные ресурсы. Целью данного раздела является предоставление информации о влиянии природных или рельефных форм, климатических условий, рек и озер на территорию Кыргызстана, что способствовало созданию петроглифов Саймалуу-Таша.

Второй раздел посвящен петроглифам Среднеазиатского региона. Информация о петроглифах Кыргызстана, Туркменистана, Таджикистана, Казахстана, Узбекистана и Сибирского Алтая. В этом разделе сначала описываются особенности петроглифов, а затем исследования, проведенные в этих областях. Здесь была предоставлена более подробная информация о важных петроглифах, таких как Саймалы-Таш, Тамгалы-Таш, Сармышсай, Минусинск, Бичикту/Бум.

В третьем разделе приведены общие сведения о петроглифах Саймалуу-Таша. Этот раздел состоит из географического положения, истории и физических особенностей резных наскальных рисунков, а также разделов с солнечными мотивами в петроглифах, вырезанных из камня, играющих роль символа. В этой главе рассматривается история изучения с момента открытия Саймалуу-Таша и его отличия от других подобных петроглифов и его особенности, а также попытка выявить верования народов, живших в Средней Азии с древнейших времен. Древние фиксировали свою веру в солнце в петроглифах, потому что это было связано с их образом жизни. Благодаря наличию солнечных мотивов можно получить информацию о верованиях древних людей. Мотивы солнца в петроглифах и нарисованных ими антропоморфных изображениях раскрывают влияние кочевников на образ жизни и религиозные верования людей, живших в то время. Кроме того, это дает возможность прокомментировать специфику шаманизма в обществах, занимающихся животноводством и земледелием.

В четвертой главе разъясняется значение и место мотива и символа солнца в тюркской культуре. Несмотря на распространенную веру в Кок-Тенгри у народов Средней Азии, солнце сохраняло свое сакральное влияние. По этой причине у народов Центральной Азии широко распространены культы солнца и петроглифы с солнечными мотивами. В этом разделе рассматриваются представления кыргызов, одного из тюркских народов, о солнце и использовании солнечного мотива в узорах, используемых в их повседневной жизни и считающихся культурным наследием.

В заключительной части исследования представлен обзор солнечных верований и обсуждается изучение и открытие петроглифов. Вера в солнце, зародившаяся в древних цивилизациях Ближнего Востока, встречается в верованиях среднеазиатских народов через поверье прото-тюрков, называемое колдовством. После заключительного раздела в раздел приложений включены изображения, относящиеся к теме.

Ключевые слова: *Саймалуу-Таш, Петроглифы, солнечный мотив, среднеазиатские петроглифы, боги солнца, вера в Кок Тенгри*

ABSTRACT

Author	: Baktiyar Keldibekov
University	: Kyrgyz-Turkish Manas University
Department	: History
Type of Thesis	: Master Degree Thesis
Number of Pages	: xvi+158
Date of Graduation	: 28 /02/2023
Supervisor	: Prof. Dr. Alpaslan JEYLAN

Sun motif in Saymaly-Tash's petroglyphs

Ancient people used petroglyphs to express their feelings, beliefs, and thoughts. The paintings provide information about their culture and religion. The connections between the nomadic and sedentary lifestyles of the ancient peoples of Central Asia can be seen in the Saimaluu-Tash petroglyphs. From time immemorial, the people of Central Asia have created petroglyphs by depicting their experiences.

The introductory section of the book, "Solar Motifs in Embossed Stone Petroglyphs", first defines the petroglyph and explains why it is necessary to paint on a rock at an altitude of 3,500 meters above sea level. In addition, the weather conditions during the creation of the petroglyphs were reported. Then the purpose of the petroglyphs is explained. Then, information will be provided on when and by whom the research on the Saimaluu-Tash petroglyphs began.

The first part of the study provides information about the geography of Kyrgyzstan. This section is divided into 6 sections: relief, climate and vegetation, roads, hydrosphere, economy and natural resources. The purpose of this section is to provide information on the impact of natural or topographic forms, climatic conditions, rivers and lakes on the territory of Kyrgyzstan, which allowed to attract the Saimaluu-Tash petroglyphs.

The second section focuses on the petroglyphs of the Central Asian region. Information about petroglyphs of Kyrgyzstan, Turkmenistan, Tajikistan, Kazakhstan, Uzbekistan and Siberian Altai. This section first describes the features of the petroglyphs and then the research carried out in these areas. Over here, more detailed information on important petroglyphs such as Saimaly-Tash, Tamgalysay, Sarmyshsai, Minusinsk, Bichiktu / Boom was provided.

The third section provides general information about the Saimaluu-Tash petroglyph. This section consists of the geographical location, history and physical features of the carved rock paintings, and the solar motif sections in the carved-stone petroglyphs as a symbol. This chapter discusses the history of the study since the discovery of Saimaluu-Tash and its differences from other similar petroglyphs and its

features, as well as an attempt to reveal the beliefs of the people living in Central Asia since ancient times. The ancients recorded the belief in the sun in petroglyphs because it was related to their way of life. Due to the presence of solar motifs, it is possible to obtain information about the beliefs of ancient people. The motifs of the sun in the petroglyphs and the anthropomorphic images drawn with them reveal the influence of the nomads on the way of life and religious beliefs of the people, living at that time. In addition, it provides an opportunity to comment on the specifics of Shamanism in societies engaged in animal husbandry and agriculture.

The fourth chapter explains the meaning and place of the motif and symbol of the sun in Turkic culture. Despite the widespread belief in Kok-Tengri among the people of Central Asia, the sun retained its sacred influence. For this reason, sun cults and petroglyphs with solar motifs are widespread among the peoples of Central Asia. This section examines the ideas of the Kyrgyz, one of the Turkic peoples, about the sun and the use of the solar motif in patterns used in their daily lives and considered cultural heritage.

The concluding part of the study provides an overview of solar beliefs and discusses the study and discovery of petroglyphs. Belief in the sun, which began in the ancient civilizations of the Middle East, is found in the beliefs of the Central Asian people through proto-Turks's popular belief called witchcraft. After the concluding section, in the appendix section, pictures related to the topic are included.

Keywords: *Saimaluu-Tash, Petroglyphs, Solar motif, Central Asian petroglyphs, sun gods, belief in the Tengri.*

ÖNSÖZ

Güneş motifli petroglifler ne zaman ortaya çıktı? Bu petrogliflerin ortaya çıkmasına neler sebep oldu? İnsanlar Saymalıtış kaya resimlerine güneş motiflerini neden çizme gereksinimi duymuştur? Burada bulunan güneş motifli petrogliflerin diğer kaya resimlerinden ve yoğunlukta olan motiflerden farkları nelerdir? Kaya resimlerindeki güneş motifi ne anlama geliyor? Ortaya konan sorular ve yapılan araştırmalar sayesinde araştırmacılar eski kültür ve inançlar hakkında daha fazlası bilgi sahibi olabilme adına daha çok araştırmaya yönelirler. Petroglifler eski halkların geleneklerini, kültürlerini, örf ve adetlerini, dini inanışlarını, gündelik hayatlarını yansıttığından onları daha iyi anlamamıza yardımcı olurlar. Saymalıtış petroglifleri ve Tamgalısay kaya resimlerinde güneş motifini içeren resimlerin bulunması Orta Asya’da eski halkların ortak bir inanca sahip olunduğunun da göstergesidir. Her inancın bir geçmişi vardır. Günümüzdeki inançları daha iyi anlamanın yolu ise geçmiş inançları daha etkin analiz etmekten geçmektedir.

Bu çalışmanın, daha sonraki dönemlerde yapılacak olan Petrogliflerdeki Güneş Motiflerine ilişkin araştırmalara katkı sunacağını ümit ediyoruz.

“Saymalıtış Kaya Resimlerindeki Güneş Motifleri” adlı tez konusunun seçiminde, kaynak taramasında, soruların çözümünde, tez yazımında, çalışmaya dair tüm konularda her türlü desteği sağlayan sayın Kırgız-Türk “Manas” Üniversitesinin Rektörü ve tez danışmanım Prof. Dr. Alpaslan CEYLAN’a ve her türlü desteğinden dolayı üniversitemiz Genel Sekreteri Doç. Dr. Oktay ÖZGÜL en içten teşekkürlerimi sunarım.

Bişkek 2023

Baktiyar Keldibekov

İÇİNDEKİLER

ETİK BEYAN	ii
ЭТИКАЛЫК ТАЛАПТАР	ii
TEZ ONAY SAYFASI	iii
ПРОТОКОЛ	iv
ÖZET	v
КЫСКАЧА МАЗМУНУ	vii
АБСТРАКТ	ix
ABSTRACT	xi
ÖNSÖZ	xiii
KISALTMALAR	xvi
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM. KIRGIZİSTAN COĞRAFYASI

1.1. Yeryüzü Şekilleri	4
1.1.1. Tengri/Tanrı/Tienşan Dağları	5
1.2. İklim ve Bitki Örtüsü	7
1.3. Hidrografyası	8
1.3.1. Akarsu sistemi	8
1.3.2. Göller	9
1.4. Madenleri	11
1.5. Yollar	11
1.6. Ekonomisi	13

İKİNCİ BÖLÜM

ORTA ASYA PETROGLİFLERİ	14
2.1. ALTAY	16
2.1.1. Biçiktu/Boom	16
2.2. MİNUSİNSK HAVZASI	17
2.2.1. Tepsey kaya resimleri	17
2.3. ÖZBEKİSTAN	18
2.3.1. Zaraut-Kamar	18
2.3.2. Siypantaş	20
2.3.3. Sarmışsay	20

2.3.4. Aksakalatsay.....	21
2.4. KAZAKİSTAN.....	22
2.4.1. Tamgalı.....	22
2.4.2. Tamgalıtaş (İli Kapşagay).....	23
2.4.3. Akterek.....	24
2.5. TACİKİSTAN.....	24
2.5.1. Şakta Mağarası	25
2.5.2. Lyangar	26
2.5.2. Akcılga.....	26
2.5.3. Kurteke Kayası	27
2.6. KIRGIZİSTAN	27
2.6.1. Çolpan-Ata.....	28
2.6.2. Örnök Köyü Petroglifleri	28
2.7. TÜRKMENİSTAN	30
2.7.1. Bezegli-Dere	30
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM. SAYMALI TAŞ KAYA RESİMLERİ	
3.1. Saymalıtaş Coğrafyası.....	32
3.2. Saymalıtaş Araştırmaları Tarihi	34
3.3. Saymalıtaş Petrogliflerinin Fiziki Özellikleri	38
3.4. Güneş Motifi Bir Sembol Olarak Kaya Resimlerinde	40
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM	
TÜRK KÜLTÜRÜNDE GÜNEŞ MOTİFİ VE SEMBOLLÜ	57
4.1. Türk Mitolojisinde Güneş Motifi	57
4.2. Kırgız Kültüründe Güneş Motifi	65
SONUÇ	67
ДИССЕРТАЦИЯНЫН КЫСКАЧА МАЗМУНУ	69
KAYNAKLAR	87
EKLER	96
ÖZGEÇMİŞ	158

KISALTMALAR

M.Ö.	Millat Önce
M.S.	Millattan Sonra
SSCB	<i>Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği</i>
KР	Кыргыз Республикасы
УИА	Улуттук Илимдер Академиясы

GİRİŞ

Petroglif, esas itibariyle taş üzerine yapılan çizimler veya resimler anlamına gelmektedir. Literatürde kaya resimleri, kaya sanatı ve kaya çizimleri petroglif kavramını tanımlamak için kullanılmaktadır. Oyma, vurma, kazıma ve boyama teknikleriyle taşlara, kayalara ve mağaralara işlenen petroglifler, dünyanın birçok yerinde bulunmaktadır. Petroglifler için birçok araştırma yapılmasına rağmen bu tür çizimlerin ne amaçla yapıldığı hala kesin olarak anlaşılmamaktadır. Bununla birlikte petroglifler aracılığıyla eski dönemdeki insanların yaşamları hakkında çeşitli bilgilere ulaşılmaktadır.

Saymalıtaş petrogliflerinin bulunduğu yerler, coğrafik açıdan diğer kaya resmi alanlarından farklı olup, ulaşım imkânı zordur. Erken Bronz Çağı'na kadar tarihlendirilmesi mümkün olan bu kaya resimlerinin yapıldığı alanın bu duruma ne kadar elverişli olduğu tartışmalıdır. Coğrafyacılar yaklaşık M.Ö. 3.000 yılında bölge ikliminin daha sıcak ve çok daha kurak halde olduğunu ve bu nedenle buzulların hızlı bir şekilde erimesinin bir sonucu olarak insanların yaşam tarzında önemli farklılıklar oluştuğunu belirtmektedir. Hayvancılıkla uğraşanlar giderek daha yükseklerle göç etmek için imkân bulmuşlardır. Milat Öncesi döneme ait resimler Saymalıtaş kaya resimlerinin çoğunluğunu oluşturmaktadır. Milattan sonraki dönemlerde ise yukarıda belirttiğimiz iklim şartlarının tam tersi bir durum oluşmaya başlamış, bu durum kaya resimlerine de yansarak stil ve ikonografik açıdan farklılıklar ortaya çıkmaya başlamıştır. Andronovo kültüründeki basit tarzdaki resimlerin yerini Sakalar dönemine ait dekore edilmiş resimler almaya başlamıştır. Değişen iklimle birlikte ve Saymalıtaş vadisinin yüksekliği, kış mevsiminin 10-11 ay gibi uzun sürmesi gibi unsurlar buraya ulaşımı tekrar zorlaştırmıştır. Bu durum Saymalıtaş'ta geç ortaçağ ve daha sonraki dönemlere ait petrogliflerin bulunmamasının da bir nedeni olabilir.

Saymalıtaş kaya resimlerinin yer aldığı bölgenin sosyo-kültürel yapısındaki farklılık kaya resimlerine de yansımıştır. Zira hayvancılık ile uğraşan göçebe kültür tarzı, güneydeki tarım kültürlerinden farklıdır. Bundan dolayı bazı petrogliflerin kompozisyonları Altaylardaki petrogliflerle bir bütünlük oluştururken, bazı

Saymalıtaş kompozisyonları üniktir, yani kuzey ile güney stillerinin sentezi resimler bulunmaktadır.

Türk tarihi açısından baktığımızda petroglifler Türklerin yayılmış oldukları her coğrafyada görülmektedir. Bu çalışmada ise Saymalıtaş kaya resimlerindeki güneş motifi araştırılmıştır. Petroglif araştırmacıları için Saymalıtaş kaya resimleri bilimsel bir servet niteliğindedir. Bunun sebebi ise tarih boyunca burada Ön Türkler başta olmak üzere farklı dönemlere ait petrogliflerin bulunmasıdır. Güneş motifli petroglifler, geçmişteki insanların dini inançlarından da bilgileri sunmaktadır. Yani güneş motifli ya da güneş-başlı resimlerle farklı bir mesaj verilmektedir. Dini inancı yansıtan petroglifler çevre ve insan etkileşimini en iyi şekilde göstermektedir. Güneş motifli petroglifler ile birlikte genellikle avcılık, tarım, dini ritüeller ve mitolojik unsurlar tasvir edilmiştir. Petroglifler geçmişin çizime dönüştürülmüş tarihidir, bu nedenle yazılı kaynaklardaki boşluklar petroglifler sayesinde doldurulmaktadır.

Saymalıtaş petrogliflerindeki güneş motifleriyle ilgili araştırma yapanların sayısı oldukça azdır. Ama buna rağmen genel Saymalıtaş kaya resimleri ile ilgili konularda çalışanlardan petroglifleri tasnif edenler de vardır.

SSCB dönemi araştırmacıları sırasında A. P. Okladnikov, A. İ. Martinov, Y. A. Şer, A. N. Maryaşev, G. A. Pomaskina, G. A. Agafanov, İ. K. Kojomberdiev, B. A. Zima, A. N. Bernştam ve diğerleri yer almaktadır. 1991 yılından itibaren K. Taşbaeva ve ekibi tarafından önemli araştırma yapılmıştır. SSCB'den sonraki araştırmaların batı dillerine çevrilerek yayınlanması uzak ülkelerden araştırmacıların gelmesini sağlamış Servet Somuncuoğlu ve Alpaslan Ceylan tarafından önemli araştırmalar yapılmıştır.

Saymalıtaş petrogliflerinde çok sayıda kaya resimleri bulunmasına rağmen araştırmalarda çeşitli sorunlar bulunmaktadır. Bunlardan ilki ulaşımın zor olmasıdır. Diğer bir sorunda tarihlemedir. Petroglifleri incelerken kesin tarihlere ulaşamamaktadır. Petrogliflerin tarihlendirilmesi alanında bazı ilerlemeler kaydedilmiştir. Petroglif araştırma sorunlarının üçüncüsü; kaya üzerindeki görüntülerin, likenlerle ve killerle kaplı olmasıdır. Petroglifleri tespit etmek doğal sebepler nedeniyle zorlaşmaktadır. Petroglifleri kaplayan killeri hafif bir fırça ve temiz

suyla temizlemek gerekmektedir. Petrogliflerin üzerindeki likenler çıkarılmamalıdır. Bu bitkilerin yaşı belirlenerek petrogliflerin oluşturulma tarihine ulaşmak mümkündür. Saymalıtış kaya resimlerinin araştırma sorunlarının dördüncüsü; Kayalar zaman içinde dirençlerini kaybederek rüzgâr ve selin etkisiyle ana kayadan kopmaktadır. Kayaların üzerindeki petrogliflerde bu sebeplerden dolayı ana kayadan ayrılarak yok olmuşlardır. Petroglif araştırma sorunlarının beşincisi; Petrogliflerin yapılış tarzlarıdır. Petroglifler taşa çizik veya oyularak yapılmıştır. Petroglifler çizik şeklinde yapıldığı zaman onları tespit etmek zorlaşmaktadır. Petroglifler kayanın yüzeyinde belirli bir ışık açısıyla kendilerini göstermektedir. Bu yüzden petroglif araştırmalarında bu tarz çizimleri incelerken güneşin geliş açısını göz önünde bulundurmak gerekmektedir.

Saymalıtış petrogliflerini araştırma sırasında konar-göçerlik ve yerleşim alanlarının ortasında yer almasıyla daha ilgi çekmektedir ve bu özelliği da araştırma sırasında göz önünde bulundurmak gerekmektedir. Yani Bronz devrinde Saymalıtış kaya resim galerisi bulunan alanın etrafında Andronovo ve Çust (Botla) kültürleri yayılmıştır, bundan dolayı kaya resimlerinin %70'nin M.Ö. zamanlara ait olduğunu göz önüne aldığımızda Saymalıtış kaya resimlerinin inanç ve ritüel amaçlı merkezlerden biri olduğu kanaatına varabiliriz.

BİRİNCİ BÖLÜM. KIRGIZİSTAN COĞRAFYASI

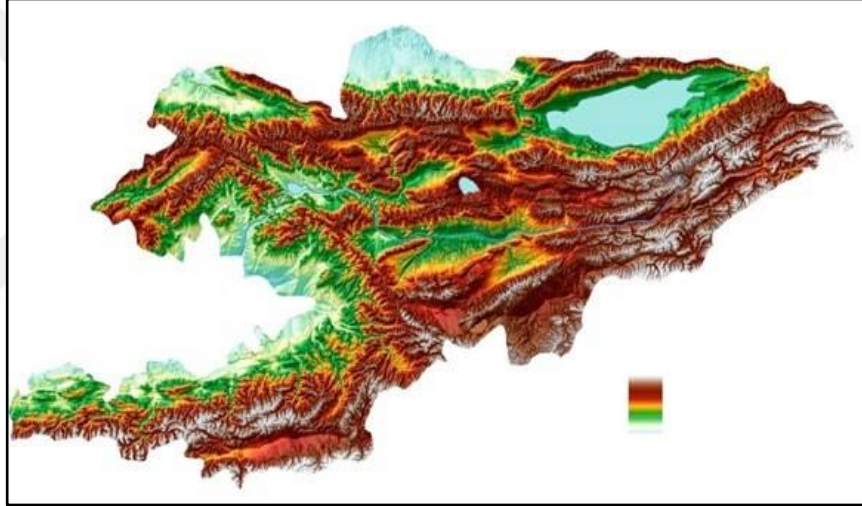
Kırgızistan Cumhuriyeti 1991 yılında Sovyetler Birliği'nin dağılması ile birlikte bağımsızlığına kavuşmuştur. Orta Asya bölgesinde bulunan bu devlet bölgedeki Tanrı (Tien-Şan) ve Pamir gibi iki büyük dağ silsilesinin arasında yer almaktadır (Taşbayeva, 2001; 9). Bu bölgeye Kırgızlar “Ala-Too” demektedirler. Yüzölçümü 198.500 km² olan ülkenin nüfusu yaklaşık olarak 6654000'dir (<https://ticaret.gov.tr/yurtdisi-teskilati/orta-asya/kirgizistan/genel-bilgiler>). Batıda Özbekistan, güneyde Tacikistan, güneydoğu ve doğuda Çin Halk Cumhuriyeti ve kuzeyde Kazakistan ile komşudur (Atalay, 2002; 256; Alieva, 2019; 7; Ünal, 2010; 5). Komşuları ile zaman zaman yaşadıkları sınır anlaşmazlıkları günümüzde halen daha devam etmektedir. Başkenti Bişkek'tir. Bişkek 1825 yılında Hokand Hanlığının bölgedeki bir kalesi olarak kurulmuştur. 1922 senesinde Dağlık Kırgızistan, 1924 yılında ise Kırgız Özerk vilayetine başkentlik yapmıştır. Şehrin adı 1926 yılında değiştirilerek Frunze yapılmıştır. Bu isim Bolşevik ordu komutanı Mihail Frunze'den gelmektedir. 1991 yılından itibaren şehre eski ismi iade edilmiştir ve günümüzde de Bişkek olarak devam etmektedir (Çorotekin, 2002; 454). Oş, Celal-Abad, Batken, Narın, Talas, Isık-Göl (Karakol şehri) ve Çüy (Tokmok) olmak üzere idari olarak 7 vilayetten oluşmaktadır (Çorotekin, 2002; 454). Ülkenin resmi dili Kırgızca ve Rusçadır (Çorotekin, 2002; 457; Kuçkunov, 2002; 544; Solak, 2002; 566-567; Alieva, 2019; 7).

Nüfusunun yüzde 60'ı kırsal kesimde yaşayan Kırgızistan'ın önemli şehirleri arasında Celal-Abad, Oş, Tokmok, Bişkek ve Karakol bulunmaktadır. Kırgızistan nüfusunun yüzde 55'i bu beş ilde yaşamaktadır. Fergana Havzası'nda bulunan ve sanayi tesisleri kurulmuş olan bu şehirler kültürel ve ekonomik olarak kuzey bölgelere göre farklılıklar göstermektedirler (Atalay, 2002; 247).

1.1. Yeryüzü Şekilleri

Kırgızistan, ağırlıklı olarak dağlardan oluşan bir ülkedir. Dağlar tüm ülkenin yaklaşık %94'ünü oluşturur. Kırgızistan'da dağ sistemi Tanrı Dağları ve Pamir Dağları olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Bu iki dağ sistemi dünyanın büyük dağlarından olan

Himalayalar, Karakorum ve Hindukuş ile karşılaştırılabilir en yüksek dağlık sistemleri arasındadır (Çotaeva, 2021; 10). Dağların ortalama yüksekliği deniz seviyesinden 2750 metredir. En düşük seviye Leylek semtindeki 401 metre yükseklikteki ova, en yüksek nokta ise 7439 metre yükseklikteki Jeniş (Pobeda) zirvesidir (Suyunbaev, 2005;138). Kırgızistan'daki en yüksek ikinci nokta ise 7134 metreyle Lenin Zirvesi, ardından 6995 metrede olan Han–Tengridir. En yüksek sıradağlar Tien Şan dağlarındadır: Güneydoğuda Kakşaal – Too sıradağları, güneybatıda Alay ve Türkistan sıradağları, kuzeydoğuda Talas ve Kırgız Ala-Too sıradağları. Tacikistan sınırında, Kırgızistan'ın güneyinde, Lenin Zirvesi'nin bulunduğu Çon-Alay sıradağları vardır (<https://vvv.larevuefranco-kirghize.com/relief-ki-ru.php#:~:text=>).

Harita I- Kırgızistan Dağlık Sistemi (Çotaeva, 2021: 10).

1.1.1. Tengri/Tanrı/Tienşan Dağları

Kırgızistan, Özbekistan, Çin'e bağlı Özerk bir devlet olan Doğu Türkistan ve Kazakistan bölgelerinde bulunan Tanrı veya diğer isimleriyle Tengri/Tienşan Dağları, Orta Asya bölgesinin kuzeydoğusuna düşmektedir. Dağların doğu-batı yönündeki uzunluğu 2000 kilometre, genişliği ise 400 kilometredir ve yaklaşık olarak üçte ikisi Kırgızistan sınırları içerisinde bulunmaktadır (Ünal, 2010; 6). Bu dağlar 1500 kilometre boyunca Kırgızistan-Doğu Türkistan arasında uzanmaktadır. 4000 metrenin üzerindeki bölümleri buzullarla kaplı olan Tanrı Dağları'nın buzla kaplı bölümleri

arasında dik kanyon vadiler bulunmaktadır. Karasal iklimin hâkim olduğu bölgede kışlar aşırı soğuk, yazlar ise aşırı sıcak geçmektedir ve gece ve gündüz sıcaklıkları da oldukça farklıdır (Ünal, 2010; 6). Dağlarda melez (larix), ladin ve meşe gibi ormanlar yer almaktadır. Bu ormanlarda çeşitli hayvanların yanı sıra özellikle yaban domuzu, kahverengi ayı, vaşak ve kurt türü hayvanlar daha çok görülmektedir (Atalay, 2002; 247). Ayrıca iğne yapraklı ormanların ve hayvanların yaz aylarında otlatılabileceği çayır alanlarının da bulunduğu bölgenin en yüksek tepesi, Kırgızistan-Doğu Türkistan arasında bulunan ve 7439 metre yüksekliğinde olan Jeniş (Pobeda) tepesi'dir (Atalay, 2002; 246: Ceylan, 2018a; 157: Ceylan, 2015b; 11: Ceylan-Özgül, 2018; 626: Koca, 2017; 3-4: Taşbayeva, 2001; 9).

Kimi zirveleri Kırgızistan'da bulunan dağların kimi zirveleri ise Kırgızistan, Kazakistan ve Çin sınır bölgelerinin kesiştikleri noktalarda yer almaktadır (Çorotekin, 2002; 459: Taşbayeva, 2001; 9). Oldukça yüksek zirvelere sahip birçok dağı bünyesinde barındıran bölgede yüksekliği 7000 metrenin üzerinde olan 2, 6000 metrenin üzerinde olan 23 ve 5000 metrenin üzerinde olan ise 80 dağ bulunmaktadır. Kazakistan ile Çin sınırında yer alan ve 200 metre kalınlığında olan Güney İngiliz Buzulu dünyadaki en büyük buzullar arasındadır ve 3,5 kilometrelik genişliğe, 62 kilometrelik uzunluğa sahiptir. Bu buzulla beraber bölgede bulunan Kırgız Sırtları, Akşırak Kuyluğu, Kayında, Batal Kakşaal Dağı ve Terskey Ala Dağı Buzulları dağcılık için önemli bölgelerdir (Ünal, 2010; 6).

Tanrı Dağları bünyesinde birçok göl ve akarsuyu da barındırmaktadır. Bu göllerin en önemlisi konumunda bulunan Isık Göl, dağların Kırgızistan kesiminin kuzey tarafında yer almaktadır (Atalay, 2002; 256). Ak Hun, Göktürk ve çeşitli Türk devletlerini bünyesinde barındıran bu göl ve çevresi de aynen Altay Dağları gibi Türklerin anayurdu olarak gösterilmektedir. Özellikle İslam kaynakları, kutsal kitaplar ve Türk destanları bu konu hakkında önemli bilgiler vermektedirler (Ögel, 1984; 173-176: Turan, 1969; 20: Taşağıl, 1999; 136: Şahin, 2020; 280). Bölgenin en önemli nehirlerinden biri olan Seyhun Nehri de yine Tanrı Dağları'nın Kırgızistan bölümünde bulunan kesimlerinden doğmaktadır (Kılınç, 2019; 69).

1.2. İklim ve Bitki Örtüsü

Kırgızistan'ın bitki örtüsü türlerine ve yetiştiği yüksekliğe göre farklılık gösterir. Kırgızistan'ın kuzey kısmında bozkırlar, çayır bozkırları, çalılar ve ormanlar daha yaygındır. Güneyde, kuru iklim nedeniyle ormanlar ve alpin çayırları yoktur, yarı çöller ve çöller daha yaygındır. Ağaçlar, alçak enlemlerde dağlarda bulunurken, yüksek yerler çoğunlukla çimenlik ve berraktır.

Resmi olarak tıpta kullanılan yaklaşık 600 yararlı yabancı bitki türü vardır: fesleğen, kurtboğan otu, kereste, türkistan anaç, vb. ekonomik öneme sahip yabancı bitkiler arasında ise şunlar sayılabilir: tuzlu bataklık, kızamık, ravent, Fergana sütleğen ve çeşitli kekik türleri. Ormanlar, lale ve Aslan Ayağı (*Leontopodium*) yanı sıra Şrenk (*Picea schrenkiana*) köknarı, Sibiry köknarı ve ardıç barındırır. Eski bir geleneğe göre, Kırgız halkı ilkbaharda kötü ruhları temizlemek için evde ardıç dalları yakar (bugünde devam edilmekte ve Nevruz bayramının sembollerinin bir tanesidir) (<https://tyup.net/page/archa>). Güney Kırgızistan'ın en ünlü bitkisi cevizdir. Dünyanın en büyük doğal ceviz ormanı Arslanbab'da bulunuyor ve burada bulunabilecek genetik çeşitliliğin bahçecilik için son derece değerli olduğu düşünülmektedir (<https://cbtkyrgyzstan.kg/ru/>).

Kırgızistan'ın güney kısmı daha yüksek dağlarla kaplı olduğu için konar-göçer yaşama uygundur, Kuzey kısmının çoğu Fergana Vadisi'nin bir kısmı olmasından dolayı yerleşik hayat floraya tesir etmiştir. Çinli gezgin Zhang Qian Usunlarla ilgili bilgi toplarken de ülkenin çok yağmurlu ve soğuk olduğunu ve dağlarda iğne yapraklı ormanların çokluğundan bahsetmiştir (Umurzakov, 2021; 38). Başkenti Kızıl Vadi (Çi-gu) Isık Gölün kenarında olduğu için Kırgızistan'ın güney bölgesi olarak tahmin edilmektedir.

Kırgızistan faunası çeşitlidir ve dağlarda yoğunlaşmıştır. 3400 ila 3800 metre arasında, en yaygın sakinler gri dağ sıçanları ve gümüş dağ fareleridir. Boz ayılar, yaz aylarında yaban koçları, tavşanlar ve dağ keçileriyle birlikte ortaya çıkar. Memeliler 3800-4000 metre rakımlarda yaşamazlar, ancak gri dağ sıçanları ve dar başlı tarla fareleri sık sık misafir olurlar. Dağ kazı, kaya güvercini, keklik, alp kargası ve büyük şakrak kuşu da bu yükseklikte bulunabilmektedir. 4500 metre yükseklikte kar keçileri

ve yırtıcı leoparlar vardır. Kırgızistan topraklarında Marco Polo koyunu, geyik, vaşak ve kar leoparı gibi dağlarda yaşayan daha nadir hayvan türleri bulunmaktadır.

İklim olarak Kırgızistan bölgesinin Orta Asya'nın yüksek ve iç kesimlerinde yer almasından dolayı karasal iklim yaşanmaktadır (Ünal, 2010; 7). Yaz ve kış ayları arasındaki sıcaklık farkının çok yüksek olduğu bölgenin alçak kısımlarında sıcak, yüksek kısımlarında ise soğuk çöller bulunmaktadır. Yağış miktarı ortalama olarak 400 milimetredir. Ülkede yağışın bir bölümü kar şeklinde ve kış aylarında yağmaktadır. Bu aylarda yere düşen kar uzun süre yerden kalkmamaktadır. Yazları sıcaklıklar ortalama olarak 32 santigrat derece civarında seyretmekte ve zaman zaman yükselerek 40 dereceyi geçmektedirler. Sibiry'a bölgesinden gelen soğuk hava kış aylarında bölgenin sıcaklığını bir hayli düşürmektedir. Kasım ve Şubat aylarında yaklaşık 40 gün -24 santigrat derecenin altına düşen sıcaklık genel itibari ile kışın -20 santigrat derece altında seyretmektedir. Dağlardan gelen soğuk hava alçak bölgelerde sis oluşumuna sebep olmaktadır. Dağların yamaçları ise güneşli ve açıktır (Atalay, 2002; 247).

1.3. Hidrografyası

1.3.1. Akarsu Sistemi

Nehir sistemlerinin çoğu Aral havzasına, Orta Asya'nın büyük nehirlerinin sistemlerine - Sır-Derya ve Amu-Derya'ya aittir (Asanov, 2010; 33). Çu ve Talas nehirlerinin havzaları, Aral havzasına ait olmalarına rağmen, suları Batı Kazakistan'ın tarım alanlarına kullanılır. Nehrin ana beslemesi erimiş kar ve buzul sularından elde edilmektedir. Yağmur suyu nehirlerin önemli bir bölümünü oluşturmaz. 40.000'den fazla olan nehir ve çaylar arasında en büyük olanı Narın Nehridir, Kara Darya Nehri doğudaki Tanrı Dağları ile batıdaki Fergana ve Sır Derya'nın aşağıdaki kısımları arasında en büyük su kaynaklarındandır (otaeva, 2021; 13-14). Narın nehri Sır Derya, Amu Derya'dan sonra Orta Asya'nın ve Özbekistan'ın tahıl deposu olan Fergana bölgesinin ikinci büyük nehridir ve Kırgızistan'ın en uzun nehri (Kırgızistan içerisinde 535 km), aynı anda da Kırgızistan'ın elektrik kaynaklarındandır. Kara-Darya, Tar ve Kara-Kulca nehirlerinin birleşmesinden oluşur. Ana bileşenle (Tar nehri) birlikte uzunluk 177 km, havza alanı 12.400 km²'dir (Kırgızistan içinde). Büyük kollar; Cazı,

Kökart, Kara-Ünkür (Tentek-Sai), Kurşab, Ak-Buura, Aravan-Sai, vb. nehirle birleşir ve Özbekistan'ın içerişinde Narın nehriyle birleşerek Sır-Derya'yı oluşturur. Çu nehri Tanrı dağlarının doğu tarafından başlayıp batı Kazakistan'ın tarım alanlarını sulamakta ve toplam uzunluğu 1030 km'dir. Bunların 260 km'si Kırgızistan topraklarından geçmektedir.

Güneydoğu Kırgızistan topraklarının bir kısmı Tarım havzasına Sarı-Caz, Üzengü-Kuş, Ak-Say (Kakşaal) nehirleri ve Vost'a ait nehirler tarafından işgal edilmektedir. Tüm bu nehirlerin su toplama alanı 3500 m'nin üzerinde yüksekliklerde yer almaktadır. Tarım havzasındaki en büyük nehir Jeniş (Zafer) Zirvesi ve Han Tengri bölgesindeki buzul ve karlı sularla beslenen Sarı-Caz'dır. Nehir, Kaşka-Tör denilen Semyonov buzulundan başlar, Kırgızistan dışında Ak-Suu denir. Kırgızistan içindeki uzunluğu - 167 km (toplam uzunluk 282 km)dir. Kırgızistan'da 3500'den fazla nehir yer alır ve bunların bir kısmı Kazakistan, Özbekistan, Tacikistan, Çin, Sincan-Uygur bölgesine akmaktadır.

1.3.2. Göller

Yüzölçümü 6202 kilometrekare olan ve deniz seviyesinden 1609 metre yükseklikte bulunan Isık Göl (Taşbayeva, 2001; 9-10), Kırgızistan'ın kuzey bölgesinde Teskey Ala Too, İçke Tasma, Küngey Ala Too ve Kızıl-Ompul dağları arasında kalmaktadır. Yaklaşık olarak 185 kilometre uzunluğunda olan gölün genişliği 60 kilometre ve en derin yeri 702 metredir. Dünyanın en büyük ikinci krater gölü ve en derin beşinci gölü olan Issık Gölün anlamı “Ilık-Sıcak Göl” demektir (Gömeç, 2018; 112; Ünal, 2010; 7). Tarihte pek çok kaynakta farklı farklı isimlerle anılan Issık Gölü, M.Ö. II yüzyıla ait olan Çin kaynaklarında Jehai (Sıcak Deniz), İslam kaynaklarında İsi-kul, İskuk, İsig-kul ve İskul şeklinde anılmaktadır. Moğol kökenli bir kavim olan Kalmuklar da Kırgız halkının bölgede demir üretmelerinden dolayı göle Temurtu-Nor yani “Demirli Göl” ismini vermişlerdir (Taşağıl, 1999; 135).

Issık Gölü bünyesinde barındırdığı suyun çoğunu özellikle karların eridiği dönemlerde dağlardan taşarak gelen ırmaklardan sağlamaktadır. Bilhassa ağustos ayında karların geneli eridiği için taşkınlar halinde gelen ırmaklar sayesinde su seviyesinin en yüksek olduğu dönemi yaşamaktadır. Şiddetli soğukların yaşandığı

şubat ayında ise en düşük seviyesini görmektedir. Doğudan Cırgalan ve Tüp, kuzeyden Turaygır, Küçük Aksu, Büyük Aksu, Kesesengir, Taldıbulak ve Koysu, güneyden ise Ak-Terek, Ton, Çıçkak, Cuka, Karakol, Barsgan (Barşan), Cetioğuz ve Kızılsu ırmakları gölü besleyen ırmakların başında gelmektedirler. Her yıl yaklaşık olarak 60000 metreküp civarında su alan göl, buharlaşmanın yüksek olmasından dolayı hem tuzludur hem de su seviyesi çok fazla yükselmemektedir. Bu özelliğinden dolayı tuz oranı artan Isık Gölü Hazar Gölü'nden sonra dünyanın en tuzlu ikinci gölüdür. Temmuz ayında sıcaklarında etkisi ile beraber gölün sıcaklığı +19° C dereceye kadar yükselmektedir. Göl çevresindeki araziler tarım açısından çok uygun olduğu için bölgede birçok ürün yetiştirilmektedir. Özellikle pamuk, mısır, tütün, buğday ve şeker pancarı bölgede yetiştirilen başlıca tarım ürünleridir. Balıkçılığında son derece gelişmiş olduğu bölge demir, kömür, çinko, kükürt ve petrol gibi önemli madenleri de bünyesinde barındırmaktadır (Taşağıl, 1999; 136). Ayrıca Issık Gölü Sovyetler Birliği döneminden bugüne kadar Rusların bir üs noktası olmuş, denizaltı silahlarının denenip geliştirilmesinde de kullanılmıştır (Atalay, 2002; 256).

Son-Göl, deniz seviyesinden 3.016 metre yükseklikte, 29 km uzunluğunda ve 18 km genişliğinde, Kırgızistan'ın en büyük ikinci gölüdür. Gölün maksimum derinliği 13,2 metredir (<https://vvv.larevuefranco-kirghize.com/lacs-ki-ru.php>). Ortalama su sıcaklığı 3,5 °C'dir ve yaz aylarında su 11 °C'ye kadar ısınır. Kışın göl sıcaklığı 20 °C'ye düşer. Eylül ayında haziran ayına kadar karla kapalı kalır. Birde Isık Göl'den farklılığı Son Gölde su sızıntısı vardır ve o su, Narın nehrine ulaşır.

Çatır-Göl'ün su sıcaklıkları Temmuz ve Ağustos aylarında 6 °C ile 16 °C arasında değişirken, kışın hava sıcaklığı 54 °C dereceye kadar düşebilmektedir (<https://dic.academic.ru/dic.nsf/ruwiki/418175>). Göl, Kırgızistan'ın en soğuk yeri olan Aksay Vadisi'nde, Çin sınırına yakın, 3530 metre yükseklikte yer almaktadır. Çatır-Köl, Kırgızistan'ın en büyük göllerinden biri olmasına rağmen derinliği sadece 16.5 metredir ve su hacmi 610 milyon m³'tür. Göle yaklaşık on yedi nehir akar, ancak bunlardan sadece biri Kökargın nehri kalıcıdır. Gölde kesinlikle balık olmamasına rağmen, göl birkaç yabancı kuş türü için kışlama yeri olarak bilinir.

Sarı Çelek gölü deniz seviyesinden 1873 metre yükseklikte, 7,5 kilometre uzunluğunda ve 350-1500 metre genişliğindedir. Gölün en derin noktası 234 metredir. Bu göl Kırgızistan'daki en derin ikinci göldür. Kıyı şeridi yoğun girintili çıkıntılıdır ve gölün derinliklerinde boğulan yoğun ormanlarla çevrilidir. Gölün küçük alanları sadece daha büyük koylarda bulunur. Deniz seviyesi mevsime bağlı olarak yaklaşık 65 santimetre yükselir. Göl, Sarı Çelek Nehri'nin birçok akarsu, yeraltı akıntısı ve suları ile beslenmektedir. Akış, Tuskual Nehri aracılığıyla gerçekleştirilir (<https://vvv.advantour.com/rus/kyrgyzstan/nature/lakes/sary-chelek.htm>).

1.4. Madenleri

Yeraltı kaynakları bakımından oldukça zengin olan ülkenin gelirinin yüzde 18'i altın üretiminden karşılanmaktadır. Altın yataklarından Toguz-Toro'daki Makmal yatağı geliştirilmektedir. Sedimentlerdeki dağınık altın, Çatkal, Kasan-Sai ve Sumsar'dan çıkarılır. Dünyanın en büyük altın yataklarından biri olan Kum-Tör altın madeni burada bulunmaktadır (Asanov, 2010; 28). Uranyum, cıva, petrol, kurşun, kömür, çinko ve doğal gaz gibi madenler sadece ülkenin ihtiyacı kadar çıkarılabilmektedir (Ünal, 2010; 75-77). Kömür, petrol ve doğal gaz, cıva, kurşun ve çinko dağlık bölgelerde bulunan akarsuların hidroelektrik potansiyeli oldukça yüksek olan ülkede, doğal gaz ve petrol yatakları sınırlı sayıdadır (Atalay, 2002; 248: Solak, 2002; 567).

1.5.Yollar

Kırgızistan Cumhuriyet topraklarının %93'ü dağlardan oluşmasının neticesinde taşıma sisteminde önemli kısmını araba yolları oluşturuyor. Kırgızistan'ın halka açık yolları şu şekilde sunulmaktadır ve toplam uzunluğu 18881 km'dir (https://unece.org/DAM/trans/doc/2018/speca/S2_NM_KYR.pdf).

- 4160 km veya toplamın %22'sinden biraz fazlası - uluslararası öneme sahip yollar

- 5652 km, halka açık yolların uzunluğunun %30'u kadardır - bu yollar devlet önemindeki yollardır

- 8991 km veya toplamın yaklaşık %48'i yerel yollardır (İsakov ve diğerleri, 2019; 3).

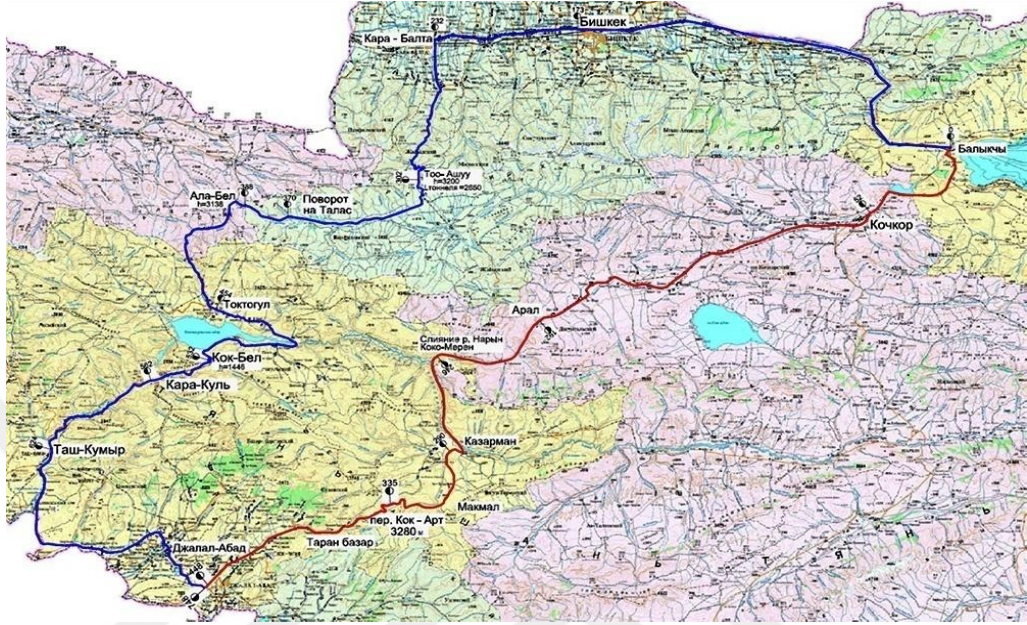

Foto II-Güney-Kuzey Kırgızistan kara yolu haritası
(<https://cabar.asia/ru/kyrgyzstan-naskolko-optimalna-alternativnaya-avtodорога-sever-yug>)

Kırgızistanın güney ve kuzeyini birleştiren yani Oş-Bişkek arasında iki yol geçmektedir.

Kırgızistan'ın demiryolları toplamda 424 km'den oluşmakta ve coğrafi olarak, Kazakistan ve Özbekistan demiryolu ağına erişim sağlayan kuzey (uzunluk 323.4 km) ve güney (101,2 km) olmak üzere iki bölüme ayrılmıştır (<https://rus.azattyk.org/a/31559722.html#:~:text=>). Kırgızistan Çüy vadisi genel demiryol hatlarına sahiptir ve Isık Göl, Oş, Celal-Abad bölgelerinde demiryollar kısa hatlardan oluşmuştur. Kırgızistanda demiryol sistemi gelişmemiştir ve 424 km'lik yollar da SSCB'nin mirasıdır.

Demiryollarına göre Kırgızistan içerisinde hava yolları daha da gelişmiştir ve her bölgesinde havaalanı bulunmaktadır. Bunlardan: Manas, Oş ve Isık Göl havaalanları uluslararası havaalanlarıdır ve İsfana ve Batken Celal-Abad havaalanlarında günümüzde iç hat uçuşlar gerçekleştirilmektedir (<http://caa.kg/ky/deyatelnost/aeroporty/>). Talas, Kazarman, Karavan ve Narın

havaalanları rezerv görevini üstlenmekte ve Kant havaalanı da üst olarak kullanılmaktadır.

1.6. Ekonomisi

Ekonomik yapısı tarım ve hayvancılığa dayanan (Ünal, 2010; 79-80) ülkede çalışan nüfusun üçte biri tarımla uğraşmaktadır ve ülke gelirinin üçte biride yine bu sektörden elde edilmektedir. Tütün, pamuk, tahıl, meyve ve sebze yetiştirilen ülkenin sadece yüzde 7'si tarım yapmaya elverişlidir ve bu alanlarda üretim oldukça düşüktür. Ülkede bulunan ormanlık alan yüzde 4, mera ve otlakların olduğu alan ise sadece yüzde 44'tür. Bunların dışındaki alanlar kurak ve verimsiz arazilerdir (Ünal, 2010; 6). Bölgede ipek fabrikası bulunmakla birlikte ayrıca 600.000 hektarlık alanda da ceviz üretimi yapılmaktadır (Atalay, 2002; 247-248; Japarov, 2002; 538 vd.: Solak, 2002; 567 vd.).

Sanayi bakımından Kırgızistan da genel itibari ile hidroelektrik santral jeneretörü, tarım alet ve makineleri, gıda işleme, madencilik, elektronik ve tekstil işleri yapılmaktadır (Ünal, 2010; 77-79). Bu alanlarda ülke nüfusunun yüzde 27'si çalışmakta ve ülke gelirinin yüzde 25'i bu alanlardan karşılanmaktadır. Yarıya yakını özelleştirilen sanayi tesislerinde yetişmiş kişi sayısı az olduğundan dolayı, istenilen kalitede ürün elde edilememektedir (Atalay, 2002; 248).

İKİNCİ BÖLÜM

ORTA ASYA PETROGLİFLERİ

En eski yazılı kaynaklar, şimdilik, M.Ö. 3000'den daha ileri gitmemektedir. Ondan önceki yazılı kaynaklar olarak petroglifleri saymak mümkündür. Kaynaklara göre kâğıt, M.S. 610'da doğuda kullanılmaya başlamıştır, VIII yüzyıldan itibaren batıya doğru yayılmaya başlamıştır. Avrupaya kâğıt Araplar vasıtasıyla XI yüzyılda geçmiştir. Eski medeniyetlerden kalma, pişmiş veya güneşte kurutulmuş kilden yapılmış, üzerinde çivi yazısı ile metin yazılı belgeler olan tabletler, M.Ö. 3000'e kadar gitmektedir. Sümerlere ait bir buluş olan tabletler, yazının ve tarihin temeli sayılmaktadır. Tabletler; kaya üzerine çizilen resim ve figürler ile yazılan yazıların bir sonraki aşaması olup taşlara yazılan veya çizilenlerden daha düzenlidir (Demir, 2009; 2).

Kaya üzerine levhalar, kaya resimleri, taş oymaları vb. kavramlara da karşılık gelen Petroglif kelimesi, taş üzerine yapılan oyma anlamı taşımaktadır. Oyma, dövme, kazıma ve boyama gibi çeşitli tekniklerle işlenen kaya resimleri, bulundukları bölgelerin yazısız dönemine ait önemli kültür varlıklarındandır (Güler, 2020; 34). İnsanoğlu, çevresindeki nesneleri gözlemleyerek onları görselleştirmiş, hayal gücünün de yardımıyla yorumlayarak farklı bir boyut keşfetmiştir. Kimi zaman duygu, düşünce, dini kavramlar gibi görünemeyen soyut kavramları da görselleştirerek yeni sanat türleri yaratmıştır. Bugün “resim” kavramı bir sanat dalını ifade etse de bundan 17000 yıl önce insanlar onu güçlü bir iletişim, mesaj ve dışavurum aracı olarak kullanmışlardır (Uçar, 2004; 19).

Başkurdistan Cumhuriyeti'nde bulunan ve oradaki yerli halkın ona Şulgan-Taş diye hitap ettiği Kapova mağarası, resmi olarak Paleolitik Çağına aittir. Bu kaya sanatında yaklaşık 250 resim bulunmuş ve tarif edilmiştir. Resimler V. Scelinski tarafından 14.680 ± 150 yıl M.Ö.'ye tarihlendirilmiştir (Solodeynikov, 2010; 1). Sibirya'nın Irkuts bölgesinde yer alan Lena kaya resimlerinin çizildiği zaman olarak Rus arkeologlara göre tarihi M.Ö. 14.000-12.000 arasındır (Somuncuoğlu, 2008; 36-53). Tarih boyunca Türk kültürünün dışında diğer herhangi bir kültürün yaşamadığı

bu yöre, diğer kültürlerin etkisinden de uzaktır. Demek ki Sibirya’da tespit edilen kaya resimleri, günümüzden yaklaşık 15.000 yıl önce Türkler tarafından çizilmiştir¹. Okladnikov da bu fikire katılmakta ama Türkler tarafından çizilmiştir diye kesin olarak yorumlamamaktadır (Okladnikov, 1969; 82). Ama Australyalı arkeolog Robert G. Bednarik *Myths About Rock Art* adlı makalesinde 65 milyon yıl önce yaşayan dinazorların kaya resimlerinin Australya petrogliflerinde yer aldığını ve Paleolit devrine ait olduğunu belirtmiştir (Bednarik, 2013; 482-500). Arkeolojik kaynaklara göre ilk insanlar, Homo sapienslar, yaklaşık 40.000 yıl önce Paleolitik’in başlangıcında tarih sahnesinde yer almaya başlamışlar. Reidun L. Andreassen’da kaya resimlerinin Homo sapienslerin çağına denk geldikleri fikrindedir. Onların fikirlerine göre petrogliflerin tarihi yaklaşık 35.000 yıl öncesine dayanmaktadır. Kaya resimlerinin ilk ortaya çıkış tarihleri oldukça tartışmalı bir konudur, zira petrogliflerde bulunan motifler analiz edildiğinde farklı tarihler ortaya çıkmaktadır. Motifleri farklı farklı tarihleri vere bilmektedir. Bununla birlikte dinazorların yeryüzünden kaybolmasından çok daha sonrasına tarihlendirilen bir takım kaya resimlerinde de dinazor resimlerine rastlamak mümkündür. Bu 65 milyon yıl önce kaybolan dinazorları Paleolitik devrin insanları nereden biliyordu sorusunu akıllara getirmektedir.

Buz çağından sonra buzulların azalması insanların yaşamını değiştirmiş, bu da kaya sanatında tasvir edilen hayvan motiflerinin değişmesine neden olmuştur. Yani Üst Paleolitik dönemde bizon, Neolitik dönemde ise geyik figürünün baskın olması gibidir (Okladnikov, 1969;75). İnsanların beslenme şekillerinin değişmesi kaya resimlerinde yansımıştır. Örneğin avcılık döneminde avlanan hayvanların resmedilmesinin onların sayısını çoğaltacağına inanılması ve onların kutsal olarak görülmesi kaya resimlerine hayvan motiflerinin çoğalmasına neden olmuştur.

Petrogliflerin içerisinde en eskilerinden sayılan boya resimleri (Karpova mağarası) ve diğer kaya resimlerinin ortaya çıkış nedenlerinden bir tanesi insanlar arasında ki iletişim kurma isteği olabilir. Çünkü kaya resimlerini nerdeyse herkes için okunur olan ortak bir “dil” olarak kabul edilebiliriz. Bölgesel açıdan diller farklılık

1 Sibirya’nın Irkuts bölgesinde yer alan Lena kaya resimlerinin Türk kültürüne ait olduğu, motif ve şekillerden anlaşılmaktadır. Resimlerde bulunan her figürün Türk kültüründe derin bir alt yapısı bulunmaktadır.

göstersede kültürel açıdan ortaya koydukları benzerliklerinden dolayı anlaşılır olmaları da mümkündür.

Petroglif kültürünün hangi dönemlere ait olduğunu tam olarak söylemek pek mümkün değildir. Çünkü Amerika kıtasında yaşayan Kızılderililerde kaya sanatının 1878'de bile üretildiğini ve kutsal sayıldığı bilinmektedir (David, 2009; 5). Yani Paleolitik devirden son dönemlere kadar kullanılagelmiş bir kültürdür.

Kaya resimleri daha çok kutsal mekânlarda yer almaktadır ve orada ikamet ettiğine inanılan ruhlar için buraya işlenmişlerdir. Klamath Havzasındaki kaya resimlerinde bu durumu en güzel şekilde yansıtan çizgiler, daireler, zikzaklar ve çubuk figürlü antropomorflarla bezelelidir (David 2009; 7). Kuzey Amerikadaki bu alanda bulunan kaya resimlerinin inanç sistemine ilişkili olduğunu yerli Kızılderililerde ifade etmektedirler. Kısaca kaya resimleri rastgele insanların isteklerine bağlı zaman ve alanlara rast gele yapılmazdı.

2.1. ALTAY

4506 metre yükseklik ile Sibiry'a'nın en yüksek dağ silsilesi konumunda bulunan ve Moğolistan, Kazakistan, Çin ve Rusya toprakları boyunca uzanan Altay bölgesi de aynı coğrafyada bulunan diğer bölgeler gibi birçok petroglif alanına sahiptir. Biçikti/Boom ve Karakem Vadisi petroglifleri bu alanlardan bazılarıdır.

2.1.1. Biçikti/Boom

Dağlık Altay'ın orta kesiminde Ursul Dağı ve Karakol nehirlerinin birbirine karıştığı bölgede yer alan Biçikti Boom adını, yakınında yer alan Biçikti Boom köyünden almaktadır. Alanda çizgi, oyma ve dövme gibi çeşitli teknikler ile yapılmış geyik, dağ keçisi, at, ceylan, süvari, insan, şaman ve av sahnesi gibi birçok çizimin yer aldığı yaklaşık olarak 1000 adet petroglif bulunmaktadır. Bu çizimler farklı dönemlerde ve genellikle gruplar halinde yapılmışlardır. Bilim insanları tarafından keşfedilme yılları da birbirlerinden farklı olan Biçikti Boom petrogliflerinin birçoğunu 1902-1903 yıllarında G. İ. Çoros Gurkin, alanda yaptığı gezi sırasında çizerek günümüze kadar ulaştırmıştır. Kendisi aynı zamanda bir ressamdır ve resimlerin günümüze kadar ulaşmasındaki rolü çok büyüktür. Bu kaya resimler

günümüzde Altay Devlet Sanat Müzesi ve Altay Cumhuriyeti Milli Müzesi'nde bulunmaktadır. Sonraki dönemlerde Rusya Bilimler Akademisi Sosyal Bilimler Bölümü Müdürü olan A. P. Okladnikov ve 1982-1984 yılları arasında A. I. Martinov (Martinov, 1984; 118; Martinov, 1985; 80-87) tarafından incelenen bölgedeki petrogliflerin İskit, Hun, Göktürk ve Uygur dönemlerine ait oldukları düşünülmektedir.

2.2. MİNUSİNSK HAVZASI

Minusinsk Havzası, doğu tarafında Doğu Sayan Dağları, kuzey tarafında Kuznetsk Alatau Dağları ve batı tarafında Sayan Abakan aralığı ile çevrilmiş olan ovanın güney kesimlerine verilen isimdir. Bölgede yer alan petroglif alanları Moseyiha (Petroşilovskaya), Sulek, Ust-Tuba, Oglahty, Tepsey ve Suhaniha'dır.

2.2.1. Tepsey kaya resimleri

İlk kez L. F. Titov tarafından 1850 yılında kopyalanan ve çizimleri yapılan Tepsey petroglifleri ilk olarak G. I. Spasskiy tarafından yayımlanmıştır. Konum olarak Tuba nehri ve Yenisey nehrinin birleştiği yerin hemen sağ kıyısında, ünlü iki başlı Tepsey Dağı'nda yer alan bölgede 1907 yılında A.V. Adrianov yaklaşık olarak 251 resim, 353 harf ve 186 işaret bulmuştur. Oldukça zengin olan bölge daha sonra birçok araştırmaya ev sahipliği yapmıştır. Bu araştırmalar sonucunda bölgede 5 farklı alan daha saptanmıştır. Bu alanlardan dağın güneybatı tarafında yer alan Tepsey I'de 112 petroglifin bulunduğu 29 pano tespit edilmiştir. Panolarda genellikle Minusinsk tarzında yapılmış ayı, geyik ve boğa petroglifleri yer almaktadır. Çizimlerin Taş Devri, Karasuk ve Tagar (Diyarbakirli, 1972; 7-8; Koca, 2017; 7-8; Ceylan, 2018a; 161-162; Ceylan, 2015b; 15; Ögel, 1984; 41) dönemlerine ait oldukları tahmin edilmektedir. Bölgede tespit edilen yerlerden bir diğeri adını aldığı dağın kuzeydoğu eteklerinde bulunan Tepsey II'dir. Alanda tespit edilen 57 panodaki 194 petroglifin Taştık ve Tagar dönemlerine ait oldukları düşünülmektedir. Tepsey I'in hemen üzerindeki yamaçta bulunan Tepsey III'deki at ve çeşitli hayvanlara ait olan petrogliflerin ise Tunç Çağı'nda yapılmış oldukları tahmin edilmektedir. Tepsey Dağı'nın güney tarafındaki yamaçta oldukça yüksek bir yerde bulunan ve küçük bir petroglif alanı olan Tepsey IV'te bir baş ile senkretik bir varlığa ait olan çizimin ana hattı, insan bedeni, bir kartalın

kanatları, keçi boynuzu, bir gaga ve bir at petroglifi yer almaktadır. Sonraki dönemde B. N. Pyatkin tarafından tekrar çalışılan alanda Tagar Dönemine tarihlendirilen 37 pano daha bulunmuştur. Tepsey Dağı'nın güneybatı tarafındaki yamaçta bulunan ve küçük bir petroglif alanı olan Tepsey V'te kılıç ve baltaları bulunan 36 süvari ve piyade ile muhteşem bir savaş sahnesi işlenmiştir (Miklaşevich, 2011; 133-134).

2.3. ÖZBEKİSTAN

Orta Asya sınırları içerisindeki ülkelerden birisi olan Özbekistan bünyesinde 150'den fazla petroglif alanını barındırmaktadır (Hujanazarov, 2011; 99: Hujanazarov, 2001; 80-122). Boyalı kaya resimlerinin de bulunduğu bu bölgelerdeki petroglif sayısı oldukça fazladır. Petroglif yapımı tarih öncesi dönemlerden başlayıp yaklaşık olarak Geç Ortaçağ'a kadar devam etmiştir. Tusinsay, Yangiaryksay, Zaraut Kamar, Hojakent, Sarımsay, Karakiyasay, Bukantau, Burgansay, Sayhansay, Aksakalatasay, Siypantaş ve Varzik, bölgedeki önemli petroglif alanlarından bazılarıdır. Bunlar arasında bulunan Zaraut Kamar, Aksakalatasay ve Siypantaş, Mezolitik ve Neolitik Neolitik Çağ dönemlerine tarihlendirilmektedirler. Hojakent ise Kalkolitik (M.Ö. 4.000-3.000 yıl) döneme kadar götürülmektedir (Hujanazarov, 2011; 99).

2.3.1. Zaraut-Kamar

Zaraut-Kamar Mağarası Kugitangtau Dağlarının güneydoğusunda bulunan Zaraut-Say Boğazı'nda bulunmaktadır. Bu dağlar Hissar Sıradağlarının güneybatısına düşmektedir ve bu sıradağların bir parçasıdır. Mağaranın idaresi, Şerabad bölgesindeki “Surhan” Devlet Tabiatı Koruma Alanı'ndadır. Deniz seviyesinden yüksekliği 1265 metre olan Surhandarya bölgesi, Şerabad şehrinin 30 kilometre kuzeybatısına, Kızılolma'nın ise 5 kilometre güneyine düşmektedir. Mağaradaki ilk çalışmalar 1912 yılında Fyodorov tarafından yapılmıştır. Rus askeri topograf Fyodorov, mağarada çalışmalar yaparak yazıt ve çizimleri kopyalamıştır. Hemen ardından 1939 yılında I. F. Lomaev de burada bir çalışma yaparak, eserlerin çizimlerini yapmıştır. 1940 ve 1943-1945 yıllarında ise Termez'de bulunan SurHandarya Müzesi müdürü ile birlikte arkeolog G. V. Parfyonov, mağarada bilimsel araştırmalar yapmışlardır. Zaraut-Kamar Mağarası'nın bulunduğu Zaraut-Say bölgesinde 1970 ve 1980'li yıllarda J. Kabirov ve M. Hujanazarov tarafından araştırmalar yapılmış ve bu

iki Özbek arkeolog bölgede 40 görüntü ve 8 mağara tespit etmişlerdir (Hujanazarov, 2011; 109; Hujanazarov, 2001; 91-93).

Zaraut-Kamar Mağarasının duvarlarında çeşitli dönemlerde yapılmış olan petroglifler ve yazılar bulunmaktadır. Petroglifler arasında keçi, boğa, köpek, gibi hayvan resimleri ile beraber insan ve geometrik figürler de yer almaktadır (Rozvadovski-Lymer, 2012; 151). Mağarada bulunan hayvan resimlerinden kimilerinin kırmızı-kahverengi, kimilerinin ise gri-kahverengi mineral boya ile boyandıkları görülmektedir (Hujanazarov, 2011; 110). Yapılmış olan yazı ve resimlere bakarak kronolojik bir saptama ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. Bu çerçevede 3 kronolojik grup oluşmuştur. Bunlardan erken grubu keçi, boğa, insan ve olası köpek figürü, orta grubu oval tipteki figür ve birkaç şematik insan, son grubu ise Arapça yazıtların oluşturduğu düşünülmektedir (Jasievicz-Rozvadovski, 2001; 5). Bunlar arasında bulunan insan figürlerinin sahip oldukları üçgen gövdeli formları oldukça dikkat çekicidir. Bu tarzdaki petroglifler kuş giyimli olarak tanımlanmıştır. Avlanma büyüsü ile ilişkileri olabileceği düşünüldüğünden Afrika ve Şakta Mağarası'nda bulunan benzer şekillerdeki resimlerine bakılarak Mezolitik Dönem'e ait oldukları tahmin edilmiştir (Jasievicz-Rozvadovski, 2001; 6; Hujanazarov, 2001; 92-93).

Araştırmacılara göre resimlerde bulunan “Kuş-insanlar” kuş kılığına girmiş veya geniş pelerin giymiş avcı insanları temsil ediyor da olabilirler (Büyük akbaba, devekuşu). Nitekim resimlerde okçular da bulunmaktadır. Resimlerde bulunan av sahnelerindeki çizimlerin boyutları 5-7 cm civarlarında iken, bir öküz figürünün 15 cm boyutlarında olması oldukça dikkat çekicidir. Alanda çalışmalar gerçekleştiren Formozov, motif ve stil bakımından figürlerin Paleolitik izler taşımasına rağmen petrogliflerin Mezolitik veya Neolitik Döneme ait olabileceklerini belirtmiştir (Bingöl, 2020; 49). Çevrede bulunan diğer vadi ve mağaralarda çeşitli çalışmalar gerçekleştirmiş olan Parfenov ise, boyalı olan figürlere dair farklı bir bakış açısıyla yaklaşmıştır. Bu figürlerin Üst Paleolitik Döneme ait olabileceğini ortaya atmıştır (Hujanazarov, 2011; 109-111; Tümer, 2017; 147-148; Hujanazarov, 2001; 92-93).

2.3.2. Siypantaş

Denizden 820 metre yükseklikte bulunan Siypantaş (kaygan taş), 2001 yılında R. H. Suleymanov'un başkanlığını yaptığı Rus İlimler Akademisi Tarih ve Arkeoloji Enstitüsü'nce ortaya çıkarılmıştır. Ortaya çıkarılması ile beraber araştırması da yine bu ekip tarafından yapılmıştır. Şahrısyabz'ın yaklaşık olarak 40 kilometre kuzeybatısında bulunan Zerafşan Dağları'nda yer alan Siypantaş, bu dağların güneybatı eteklerindeki aynı isme sahip köyün kuzeyinde yer almaktadır. Alanın konumu köy okulunun karşısına düşmektedir ve Kuruksay Vadisi'nde bulunmaktadır. Suleymanov tarafından birçok bölgesi fotoğraflanan Siypantaş'ın tarihi araştırmacılar tarafından Mezolitik Çağ'dan başlatılarak Tunç Çağı'na kadar getirilmektedir (Rogozhinskiy, 2008; 91). Hepsi olmasa da açık kaya barınaklarında bulunan bazı petroglifleri günümüze kadar gelmiştir (Hujanazarov, 2011; 106).

Bölgede öne çıkan iki kaya paneli bulunmaktadır. Birincisinin uzunluğu 8, genişliği ise 3-5 metredir. Birinci panele bitişik halde bulunan ikinci panelin ise uzunluğu 4, genişliği ise 2 metredir. Koyu gri, sarımsı kahverengi veya kırmızımsı kahverengiye boyanmış olan petroglifler, kireç sinter ile kaplı olan kaba bir kayanın yüzeyine kazınmışlardır. Resimlerde kullanılan siyah, sarı ve kırmızımsı kahverengi renk tonları mineral pigmentlerden elde edilmiştir. Geometrik şekiller ile beraber bir öküzün ön plana çıktığı alanın tahribata uğradığı tespit edilmiştir (Hujanazarov, 2011; 106 – 107; Bingöl, 2020; 48). Yapılmış olan öküz figürü Zaraut-Kamar'dakine benzemektedir. Geçmişte olduğu gibi günümüzde de halen daha kutsal bir mekân olarak kabul edilen (Rogozhinskiy, 2008; 92) alanda ayrıca el izleri ile beraber sembol ve işaretler de bulunmaktadır (Tümer, 2017; 148; Rozvadovski-Lymer, 2012; 152-153).

2.3.3. Sarmışsay

Sarmışsay bölgesi, Navoi kentinin 35 kilometre kuzeydoğusunda, Karatau Dağlarının güney tarafındaki yamacında bulunmaktadır (Tümer, 2017; 149; Özgül-Ceylan, 2019; 478). Karatau Dağlarının en yüksek yeri denizden 1200 metre yüksekliktedir. Alanda bulunan petroglifler üzerindeki ilk incelemeyi 1958 yılında arkeolog H. I. Muhamedov yapmıştır. Onu Özbek bilim adamları olan N. H.

Taşkenbaev ve J. Kabiroy izlemiştir. Onların ardından ise M. Hujanazarov araştırmalar yapmıştır (Hujanazarov, 2011; 102).

Oldukça büyük bir alana sahip olan Sarmışsay'da, yaklaşık olarak 35 kilometrekarelik bir alanda 200'den fazla yerleşim yeri, mezarlık ve petroglif bölgesi bulunmaktadır. Petroglifler bölgenin hemen hemen her tarafında görülmektedir. Yaklaşık olarak 2, 2,5 kilometrelik bir kanyon boyunca ise 3 türde 4000'den fazla petroglif kaydedilmiştir. Alanda çok sayıda hayvan, insan ve belirsiz şekil çizimleri vardır. 6000 civarında petroglifin bulunduğu bölgede hayvan resimleri oldukça fazladır (Özgül-Ceylan, 2019; 478). Bu hayvanlar arasında ceylan, kızıl geyik, Asyalı vahşi eşek, vahşi bizon, öküz, kedi ailesinden gelen avcılar (aslan, kaplan, çita, leopar), köpek, yaban domuzu ve dağ keçisi gibi birçok hayvan bulunmaktadır. Çizgi ve oyma teknikleriyle yapılmış olan bu petrogliflerin boyutu ortalama 30-40 santimetre olsa da kimi zaman 70-80 santimetreye, kimi zaman ise 1 metrenin üzerine çıkmaktadır. Petrogliflerde ayrıca "İskit hayvan üslubu"nun bol miktarda kullanıldığı görülmektedir. Bu döneme ait olan av sahneleri, atlı süvari, hançer, sadak, kılıç ve yay gibi birçok petroglif görülmektedir. Sarmışsay petrogliflerinin Tunç Çağı'ndan Orta Çağ'a kadar yapılmış oldukları düşünülmektedir (Hujanazarov, 2011; 103 vd.: Hujanazarov, 2001; 93 vd.: Bingöl, 2020; 47-48: Tümer, 2017; 149).

2.3.4. Aksakalatsay

Navoi bölgesinin 30 kilometre kadar kuzeydoğusunda bulunan Aksakalatasay vadisi, Novbahor ilçesinde ve Karatau Dağları'nın güney yamacında yer almaktadır. 35 kilometreden fazla bir uzunluğa sahip olan Aksakalatasay Boğazı, Aksakalta köyünün ortasında, Sarmışsay Vadisi'nin ise 10-12 kilometre doğusunda kalmaktadır. Vadiden aynı isimle akan bir dere bulunmaktadır. Bu dere aynı zamanda Zarafşan Nehri'ne akan sağ kollardaki akarsulardan biridir (Hujanazarov, 2011; 105).

Aksakalatsay Boğazı'ndaki kapalı ve açık mekânlar ile iki kıyısındaki kayaların üzerinde 500 kadar petroglif tespit edilmiştir. Bölgede farklı dönemlere ait birçok petroglif bulunmaktadır. Bunlardan Aksakalata'nın yaklaşık olarak 2-3 kilometre kuzeyinde bulunan çizimlerin çoğu (çoğunlukla geyik ve keçiler) homojen bir yapıdadır ve M.Ö. 3. yüzyıl ile M.S. 1. yüzyıl arasına tarihlendirilmektedir. Alanda

bazı kırmızı çizimlerle beraber 8 avuç içi baskısı bulunmaktadır. Bu petrogliflerin uzunlukları yaklaşık olarak 10-20 santimetredir. Bölgede bulunan diğer bir petroglif alanı ise birinci alanın yaklaşık olarak 4-5 kilometre kuzeydoğusunda yer almaktadır. 6 tane kırmızı desenli kaya parçası ile beraber farklı dönemlere ait birçok petroglif tespit edilmiştir. Çöl verniği ile kaplanmış olan petrogliflerde kullanılmış olan oyma tekniği oldukça kabadır. Petrogliflerin genişlikleri 5 santimetre ile 1,2 metre arasında değişmektedir. Rüzgâr tarafından oldukça tahribata uğramış olan petroglifler yerel yönetim tarafından sit alanı ilan edilerek koruma altına alınmaya çalışılmıştır. Fakat koruma alanı ve sit sınırlarının henüz belirlenememesinden dolayı yeterli koruma sağlanamamıştır (Hujanazarov, 2011; 106).

2.4. KAZAKİSTAN

Yüzölçümü bakımından dünyanın 9. ülkesi konumunda bulunan Kazakistan bünyesinde birçok petroglif alanını barındırmaktadır (Bingöl, 2020; 42). Özellikle iklim bakımından insan yaşamına elverişli olması, konar-göçer kavimlerin burayı tercih etmesine neden olmuştur. Bu tercih sonucu olarak bölgede yaşamış olan insanlar arkalarında pek çok petroglif alanı bırakmışlardır. Bu alanlardan bazıları Arpauzen, Şolakjidel, Tamgalı (İle, Kapşagay), Tamgaly, Eşkiolmes, Akterek, Sauiskandıksay, Akbidayik, Tesiktas Grotto, Tamgalynura gölü yakınındaki Tamgalytas, Toleubulak, Koybagar, Olenti, Moldajar, Kalmakemel, Ustyurt, Terekty, Mangistau, Kulzhabasy, Koskuduk, Dolankara, Besoba ve Akbaur'dur (Bingöl, 2020; 43).

2.4.1. Tamgalı

Oldukça şiddetli bir karasal iklim ve neredeyse yarıya yakını çöl olan bir bölgede bulunan Tamgalı, Almatı kentinin 17 kilometre batısında bulunan Karabastau'nun, yaklaşık olarak 4 kilometre kuzeyinde yer alan Çu ve İle Dağları'nın güneydoğusunda kalan bir köydür (Rogozhinskiy, 2011; 13).

Tamgalı birçok sunak, petroglif ve mezar alanını bünyesinde barındırmaktadır. Alandaki yerleşim yeri sayısı 100'ün üzerindedir. Yapılan bilimsel analizler sonucunda bölgedeki birçok mezarın Geç Tunç Çağı ve Erken Demir Çağı özelliklerine sahip olduğu anlaşılmıştır. Alanda hâkim olan kültür Andronovo kültürüdür (Phillips, 1965; 28-29; Tarhan, 1976; 363; Koca, 2017; 7; Ögel, 1984; 7; Ceylan, 2018b; 861).

Yaklaşık olarak 5000 petroglifin bulunduğu kanyonda kurt maskesi takmış okçu, savaş arabaları, antropomorfik güneş tanrıları, toynak izleri, gözlüğe benzer işaretler ve boğaların petroglifleri, yaban domuzu, Asya yaban eşekleri, geyikler, develer, kurtlar ve atlar gibi pek çok çeşit resim yer almaktadır. Doğum yapan kadınların ve silah aletleriyle dans ettikleri görülen 10 erkek savaşçının resmedildiği petroglifler de vardır. Bu petrogliflerin yapılışında genel olarak gagalama ve çizgi tekniği kullanılmıştır. Bölgedeki petrogliflerin Tunç Çağı'ndan Orta Çağ'a kadar sürekli olarak ekleme ve yapım gördükleri tespit edilmiştir (Rogozhinsky, 2004; 45 vd.: Rogozhinskiy, 2011; 13 vd.: Bingöl, 2020; 43-44: Tümer, 2017; 151-152).

2.4.2. Tamgalıtaş (İli Kapşagay)

Tamgalıtaş kelime anlamı olarak “Damgalı vadi” anlamına gelmektedir. Birçok petroglife ev sahipliği yapan bu yer, Almatı bölgesinde bulunmaktadır. Kapşagay şehrinin yaklaşık olarak 25 kilometre kuzeybatı tarafında, bölgedeki İli Nehri'nin sağ kıyısındadır. 40-45 metre boyunda, 500 metre genişliğinde erozyon bir kaya çıkıntısının dip bölgelerinde bulunan petroglifler, İli Kanyonunun ortasındadır (Rogojinskiy, 2011; 22).

İlk kez kazak bir araştırmacı olan Ç. Valihanov tarafından 1856 yılında incelenen Tamgalıtaş petroglifleri, 1857 yılında P. P. Semyonov ve bir sanatçı olan P. M. Koşarov tarafından araştırılmıştır. Rus bir coğrafyacı olan Semyonov aynı zamanda bir gezgindir. Koşarov ile beraber petroglifleri incelerlerken alanın görünümünü yansıtan figürler ile birlikte bölgede bulunan yazıtların çizimlerini de yapmayı ihmal etmemişlerdir. Etnoğrafların da ilgi odağı olan Tamgalısay bölgesine özellikle 19. yüzyılın sonlarında birçok bilim adamı pek çok kez uğramıştır. Tamgalısay hakkındaki en değerli bilgilerin yer aldığı el yazmalarını ise K. A. Larinov yazmıştır. N. N. Pontusov'da İmparatorluk Arkeoloji Komisyonu'nun görevlendirmesi üzerine 1897 yılında bölgenin detaylı bir araştırmasını yapmıştır. B. J. Aurbekov, I. V. Yerofeeva ve A. E. Rogojinskiy tarafından 2008-2009 yıllarında yapılan araştırma ile birlikte görüntülerin ve yazıtların kayıtları yapılarak Tamgalıtaş çalışması tamamlanmıştır (Rogozhinskiy, 2011; 22-23: Rogozhinsky, 2004; 45 vd.) 4 aşamadan oluşan sitede petroglifler ve Tibet yazıları bulunmaktadır. Yazılar arasında günümüze yakın

dönemlerde yazılmış olan dua metinleri de yer almaktadır. Ayrıca sitedeki yazıtlar ve petroglifler Tibet Budizmine benzetilmektedir (Rogozhinskiy, 2011; 23-24).

2.4.3. Akterek

Almatı Bölgesi'ndeki Jambıl (Taraz) kentinde yer alan Akterek Vadisi, Almatı şehrinin 100 kilometre batısında ve Akterek köyünün 4 kilometre güneyinde bulunmaktadır. Bölgede 1956 yılında Ageeva E.I. tarafından yapılan kazılarda M.Ö. 3. ve 1. yüzyıllara tarihlenen yedi kurgan ile beraber 2 de mezar çiti bulunmuştur. Ageeva'dan sonra Patzevich bir takım araştırmalar yapmış ve XX. yüzyılın sonlarında Akişev bu görevi üstlenmiştir. Trifonov Yu. ise bölgede yapmış olduğu araştırmalarda bir takım Ortaçağ mezar alanları keşfetmiş fakat yapmış olduğu bu kısmi kazıların sonucunu hiçbir zaman açıklamamıştır. Bölgedeki petrogliflerle ilk ilgilenen ise Mirzabaev A.-S. olmuştur. Hemen ardından Rogozhinsky A.-E. 2007-2009 yılları arasında bölgedeki petroglifleri araştırmaya devam etmiş ve bölgedeki ana petroglif konsantrasyonlarının haritasını oluşturarak resimlerini çekmiştir. Oldukça zengin olan bölgedeki petroglif sayısı 1000'in üzerindedir (Rogozhinskiy, 2011; 24).

Akterek petrogliflerinin tarihi Tunç Çağı'na kadar götürülmektedir. “Y” şeklindeki bir ipin yanında bulunan 3 çift boğa ve insan petroglifleri oldukça dikkat çekicidir. Petroglifler arasındaki kafasının üzerinde ters çevrilmiş şekilde hilal bulunan bir insan figürü ise Saymalıtaş'ta bulunan “aybaşı” kişilere benzetilmektedir. Antik dönem ve Ortaçağ'a ait petrogliflerin de bulunduğu bölgede en çok petroglifin Erken Demir Çağı döneminde ve Saki hayvan stili geleneğinde yapıldığı tespit edilmiştir (Rogozhinskiy, 2011; 24-25).

2.5. TACİKİSTAN

Tacikistanda 1970'lerde, resim sayılarına ve boyutlarına göre farklılık gösteren yaklaşık Tacikistan'da kayıtlı 150 petroglif yeri vardı (Ranov, 1976;). 1879'da Henry Trotter tarafından Kalai-Panj köyü (Pamir) civarında Tacikistan kaya sanatı hakkında ilk bilgiler yayınlanmıştır (Bobomulloev, 2011; 75). Danimarkalı O. Olufsen 1896-1899'da Pamirleri ziyaret eder ve Langarkişt köyün yakınındaki kayaların üzerindeki çizimleri anlatan eseri 1904'te çıkmıştır. (Olufsen 1904; 193-196). Daha sonra Tacikistan kaya sanatı hakkında bilgiler A. A. Bobrinskiy (1908), N. A.

Korzhenevskiy ve V. I. RatzeK (RatzeK 1944) tarafından yayınlanmıştır. Tacikistan petrogliflerinin 1940'larından sonra A. N. Dalskiy, A. E. Maji, A. M. Mandelstam, A. N. Bernştam, V. A. Ranov, V. A. Jukov, A. V. Gurskiy, O. E. Agahanyats, O. V. Panfilov v.d. tarafından araştırmalar yapılmıştır. Onlar sağladıkları sadece kaya sanatı konumlarının açıklamalarını değil, aynı zamanda sanatı tarihlendirmeye çalışmışlar. Tacikistan'daki petrogliflerini üç coğrafi konum gruplandırılmıştır: Doğu ve Batı (Badahşan) Pamir; Hisar Alai; Batı Fergana (Kurama ve Mogoltau dağları) (Bubnova, 2008).

Orta Asya bölgesindeki önemli petroglif alanlarını barındıran ülkelerden biri de Tacikistandır. Özellikle Pamir Dağları'nın doğu-batısı ve Fergana Bölgesi'nin batısında bulunan Mogoltau Dağları petroglif açısından oldukça zengin bölgelerdir. Bu bölgelerden yaşama oldukça elverişli olan Pamir Bölgesinde 50'den fazla petroglif alanı bulunmaktadır (Tümer, 2017; 150).

2.5.1. Şakta Mağarası

1958 yılında V. A. Ranov tarafından keşfedilen Şakta Mağarası, Murgab şehrinin güneybatısında yer alan Kurtke-Say Nehri'nin geçtiği vadide bulunmaktadır. Özerk bir bölge olan Gorno-BadaHsjanskiy bölgesinin sınırları içerisinde kalan bu yerde, Mezolitik Dönemde (M.Ö. 11.000-7.000 yıl) yapılmış oldukları düşünülen çeşitli aletler bulunmuştur (Rozvadovski-Lymer, 2012; 152: Ceylan, 2018a; 163: Ceylan, 2015a; 10: Ceylan-Özgül, 2018; 626: Özgül, 2015; 171: Günaşdı, 2016;393).

Kırmızı boya kullanılarak yapılmış olan figürler mağaranın güney duvarında yer almaktadırlar. Bunlar arasında baş ve vücut bölgelerine ok saplanmış hayvan, yaban domuzu, ayı ve insan bacaklarına sahip bir kuş figürü bulunmaktadır. Ranov bu figürün kuş/deve kuşu kılığına gizlenmiş bir insan (avcı) olabileceğini düşünmektedir (Ranov, 2001; 128: Rozvadovski-Lymer, 2012; 152). Ayrıca bu figürlerin avlanma-avlanma büyüsü ile bir bağlantısının olabileceği de belirtilmektedir (Tümer, 2017; 150). Vadi içerisinde ve 4200 metre yükseklikte bulunan bu alanın özel bir yer olarak kullanıldığı tahmin edilmektedir. Özbekistan'da bulunan Zaraut-Kamar Mağarası'ndaki petrogliflerle benzerlikleri de bulunan ve Mezolitik Dönem'e

tarikhlenen Şakta Mağarası petrogliflerinin içerik ve stil bakımından Paleolitik Dönem izleri taşıdığı da düşünülmektedir (Ranov, 2001; 129; Tümer, 2017; 150-151).

2.5.2. Lyangar

Orta Asya bölgesinin en büyük petroglif alanlarından biri olan Lyangar (Ranov, 2001; 138-141), Badahşan'ın doğu tarafında ve Doğu Pamirlere giden geçidin eteğinde bulunmaktadır. Yaklaşık olarak 6000 petroglifin bulunduğu bölge Çin kaynaklarında meşhur “asma geçidi/askıya alma geçidi” olarak geçmektedir ve A. N. Bernştam tarafından tanımlanmaktadır Avcılık için oldukça uygun bir yer olması ve VaHon ve Pamr nehirlerinin birleşerek Pyandj nehrini oluşturduğu yerde bulunmasından dolayı Lyangar, çok eski dönemlerden beri iskâna uğramıştır. Petroglifler, Şahdar dağlarında bulunan şişkin veya düzleştirilmiş granit kayaçlar üzerine yapılmıştır (Ranov, 2001; 138).

Yaklaşık olarak 2 kilometre uzunluğundaki dağ sırtında 5 grup halinde yer alan petroglifler, deniz seviyesinden 2700-3500 metre yükseklikte yer almaktadır. Dağınık alanlarda bulunmalarından dolayı yükseklik seviyeleri değişmektedir. En çok petroglif ilk bölümde bulunmaktadır ve 1819 tanedir. En az petroglif ise dördüncü bölgede bulunmaktadır ve 353 tanedir. Çizimlerde fantastik hayvanlar, dağ keçileri, kar leoparları ve avcılar ile beraber İskit-Sarmat dönemi petroglifleri de bulunmaktadır (Ranov, 2001; 139).

2.5.2. Akcılga

Gorno-Badahşan Özerk Bölgesi'nde 100 km kuzeydoğudaki Murgab Bölgesi yer almaktadır. Bazar Dara'nın (Kuzey Alichur) güney yamacındaki Murgab yerleşimi Menzil, Akcılga'dan çok uzak olmayan 3.800m yükseklikte geçmektedir. Akcılga petroglifleri Orta Asya'nın en yüksekleri arasındadır. Pamir'in en yüksek zirveleri, aynı zamanda “Dünya Çatısı” olarak da anılır, Ismoili Somoni (7.495m) ve Revolutsiya Peak (6.974m) 90-140km daha uzaktadır. 1960'ların sonunda, jeolog Bulin V. P. ulaşılması zor bir alanda keşfedilen petroglifler Severnaya Akcılga Nehri üzerinde. Pamir'de bilinenlerden önemli ölçüde farklıdır. 1972 yılında arkeologlar Jukov V. A. ve Ranov V. A., küçük bir meslektaş grubuyla (bir fotoğrafçı ve bir sanatçı) bu eşsiz kaya sanatı yoğunluğunu kaydetmişlerdir. Jukov'un özel bir özet makalesi ve Aynı yıl

Akjlga petrogliflerindeki Ranov yayınlandı. Kaya Sanatının Ana Yüzeyi Petroglifler, tek bir düzleştirilmiş kayanın (23.6 x 19m) yüzeyine oyulmuştur. Vadinin sağ kıyısında, nehirden 25 m yükseklikte yer almaktadır. Rüzgâr verdi kayanın siyah yüzeyine ayna benzeri cila; görüntüler yüzeyin neredeyse dörtte birini kaplar (Ranov, 2001; 142).

2.5.3. Kurteke Kayası

Gorno-Badahşan Özerk Bölgesi'nin Murgab Bölgesi'nde yer almaktadır. İlçe başkenti Murgab'ın 38 km güneybatısındadır. Site, Şahty Grotto'dan 2 km uzaklıktadır. Karauldın-Dala'daki son geçidin çıkış noktasında Kurteke-Say Boğazı'nın karşı yamacında, deniz seviyesinden yaklaşık 4.020m. olan alan Ranov tarafından keşfedilmiştir ve araştırılmıştır. 1964 yılında Kurteke Kayası ile ilgili ilk yazı petroglifler aynı yıl yayınlanmıştır. “Pamir'de Taş Devri Çizimleri” raporunun özeti Bişkek'te bir bilimsel çalışmada sunuldu “Orta Asya'da Petroglifleri” 2001 yılında yayınlanmıştı (Ranov, 2001; 128-129). İki duvarda da resim izleri var. Görünüşe göre, resimlerin sadece küçük bir kısmı grimsi-kahverengi-bordo mineralinden yapılmış. Pigment, sığınağın kuzey ve doğu duvarlarında korunmuştur. Yüzeyleri ciddi hasarlı, kirli ve zar zor görülebiliyorlar. Yerden yaklaşık 1,5 m yüksekliktedirler. Bunlar arasında bacakları ata binmiş ve kolları kaldırılmış iki kişinin kötü korunmuş figürleri bulunmaktadır.

2.6. KIRGIZİSTAN

Oldukça dağlık bir coğrafyadan meydana gelen Kırgızistan, Tanrı Dağları gibi oldukça yüksek zirvelere sahip birçok dağı bünyesinde barındırmaktadır. Bilhassa hayvancılığa elverişli bir yapıda bulunan bu coğrafya, eski çağlardan bu yana göçerlerin uğrak yeri olmuştur. Bölgeyi ziyaret eden bu kavimler ülkenin çeşitli bölgelerine binlerce petroglif yapmışlardır. Bu petrogliflerin yapılmış olduğu alanlar arasında Örnök, Kara-Kulca, Kerme-Too, Kurkuro-Suu, Tamçı, Çolpan-Ata, Sulayman-Too, Maymak, Karak-Oy, Suuk-Dobo, Çiyim-Taş, Bayçeçekey, Aravan; Çiyli-Say (Sahaba), Caltırak-Taş, Ayrımaç-Too (Süröttüü-Taş), Eşme Aravan Gorge, Surottuu, Çiygen Taş, Ohna, Taş-Ünkür, Çon-Sarı-Oy ve Çok-Tal gibi birçok önemli alan bulunmaktadır.

2.6.1. Çolpan-Ata

Ortalama olarak 1726 metre yükseklikte bulunan ve birbirine oldukça yakın olan 3 bölgeden meydana gelen Çolpan-ata petroglifleri Çolpan-ata kentinin kuzeybatı bölgesinde, Bejayevka kuzeyinde ve hava alanı bölgesinin güneyinde bulunmaktadır. Bunlardan yaklaşık olarak 1200 taş üzerinde çizimlerin tespit edildiği hava alanının güneyinde bulunan bölge diğerlerine nispeten daha iyi korunmuştur ve bu bölgelerin merkezi konumundadır.

Çolpan-ata petroglifleri yine Kırgızistan da bulunan ve oldukça büyük bir petroglif alanı olan Saymaltaş petroglifleriyle benzer şekilde yapılmışlardır. Petrogliflerde av sahneleri, hayvanlar, silahlar, insanlar ve bitriangular tarzı çizimler en erken yapılmış çizimler olarak tahmin edilmektedirler. Bölgede üreme organları bariz bir şekilde belirtilmiş geyik ve keçiler ile birlikte domuz, köpek, kurt, kar leoparı, deve, geyik ve zoomorfik tarzı ilginç petroglifler de bulunmaktadır. Bu petrogliflerin tarihi ise İskit Çağı ve Erken Demir Çağı'na tarihlendirilmektedir (Amanbaeva-Suleymanova-Coldoşov, 2011; 50-51; Taşbayeva, 2001; 66-70; Aheva, 2019; 41 vd.).

2.6.2. Örnök Köyü Petroglifleri

2001 yılında K. I. Taşbayeva öncülüğünde Örnök bölgesinde Alman ve Kırgızlardan oluşan bir araştırma ekibi, UNESCO projesi dâhilinde Issık-Köl petrogliflerini kaydetmiştir. Burada yapılan araştırma ayrıntılı yapılmadığından dolayı Örnök köyü civarında bulunan kuzey Issık-Köl petroglifleri 2006-2007 yılında bir kez daha incelenmiş ve 1000'in üzerinde petroglif keşfedilmiştir. Köyde ve köyün dağlarının eteklerinde güneyden kuzeye doğru uzanan petrogliflerin çoğunun kuzeybatı ve kuzeydoğu kesimlerinde yer aldığı görülmüştür. Bölgedeki Çolpan-Ata ve Almatı yol yapımı çalışmaları esnasında bazı petroglifler yok olmuş, bazıları ise asıl yerlerinden kaydırılmıştır (Aheva, 2019; 38).

Tek ve çok figürlü olarak yapılmış taşların üzerinde avcılık, savaş, hayvan (at, köpekler, teke (dağ keçisi), boğalar, keçi, develer), güneş, insan ve çeşitli işaretlerle yapılmış çizimler bulunmaktadır. Örnök Köyü Petrogliflerinde yer alan savaş sahnelerinde kullanılan ok ve yayların İskit dönemine ait oldukları düşünülmektedir. Fakat bu tasvirlerin Eski Türklerin ve Hunların zamanında daha fazla yapıldıkları

görülmektedir. Perogliflerdeki av ve savaş sahnelerinde kılıçlar, bıçaklar ve kemerler açık bir şekilde belirtilmiş, bazılarında örgü veya topuz şeklinde toplanmış saçlar vurgulanmıştır. Ayrıca petrogliflerde insanların giydiği elbise veya zırh da belirtilmiştir (Alieva, 2019; 38).

2.7. TÜRKMENİSTAN

Türkmenistan'da tıpkı diğer Orta Asya ülkeleri gibi petroglif bakımından oldukça zengin bir ülkedir. Bezegli-Dere, Butentau ve Beş-Deşik bu petroglif alanlarının başında gelmektedir. Genel olarak petroglifler Kopet-Dag silsilesinin güneybatı bölümlerinde, Ustryurt Platosu'nun güney kesimlerinde ve yine ülkenin güney kesimlerinde bulunan Çandır Nehri (Sumbar Nehri) Vadisi'nde bulunmaktadırlar (Bingöl, 2020; 50).

2.7.1. Bezegli-Dere

Çandır Nehri vadisinin içerisindeki Meylis Say Geçidi'nde yer alan Bezegli-Dere, A. P. Potseluyevskiy'nin Karakala bölgesinde bulunan Türkmenkult Seferi'nce idare edilen bölge araştırmaları sırasında 1931 yılında keşfedilmiştir. Alan, Balkan Vilayet bölgesinde yer alan Karakala Etrap'ta bulunmaktadır. Burası Dardali köyünün sadece 1,5-2 kilometre güneybatısına düşmektedir. Bölgede bulunan petroglifler 1946 yılında A. P. Potseluyevskiy ile birlikte A. Kurbanov tarafından incelenmişlerdir. 2007'de V. I. Kuznetsoy tarafından fotoğrafları çekilip incelenen Bezegli-Dere petroglifleri 2009'da ise E. A. Muradova tarafından incelenerek belgelenmişlerdir (Bingöl, 2020; 50).

Çandır Nehri Kanyonu'nun bulunduğu kayalık kesimlerde, birbirlerinden uzaklıkları yaklaşık 1,5-2 kilometre olan Ulu Bezeli-Dere ve Küçük Bezeli-Dere petroglif alanları yer almaktadır. Alanlarda yer alan petroglifler çoğunlukla uçurum kenarlarına, nadir olarak da bireysel kayalara yapılmışlardır. Ulu Bezeli-Dere'de 30 panoda 164, Küçük Bezeli-Dere'de ise 45 panoda 133 petroglif bulunmuştur. Mor, kırmızı, bordo, siyah, turuncu, koyu kırmızı, parlak bordo, carnelian, koyu kahverengi, parlak kırmızı ve koyu bordo renklerinde mineral boya ile oluşturulmuş Bezegli-Dere petrogliflerinde keçi, deve ve at gibi hayvanlar ile birlikte basit insan motifleri ve işaretler yer almaktadır. Petrogliflerin yapılaş üslupları bakımından dönemsel olarak farklılıklar gösterdikleri tespit edilmiştir. Aul Kızıl-İmam bölgesinin yakınında yer alan Gereyli mezarlığındaki balbal-Kurgan steli tarzında mezar taşlarına bakılarak tarihlenmesi yapılmaya çalışılan alanın tarihi, bu taşlardan dolayı Orhon Türklerinin tarih sahnesine çıktığı 6. yüzyıla kadar götürülmektedir. Bu tarz mezar taşlarının

Orhun Türkleri ile beraber diğer Türk toplulukları tarafından da XIII. yüzyıla kadar kullanıldığı yazılı kaynaklar tarafından aktarılmaktadır (Bingöl, 2020; 51).

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM. SAYMALI TAŞ KAYA RESİMLERİ

Geçmişin aydınlatılmasında, yaşanan olayların ortaya çıkarılmasında ve doğruluğunun ve gerçekliğinin kanıtlanmasında en önemli kaynaklar kitabeler ve yazılı vesikalardır (Özgül, 2015; 171). Devletlerin, milletlerin veya şahısların ilerideki dönemlerde hatırlanmak, bilinmesi gereken olay veya faaliyetleri ileriki kuşaklara aktarmak için tarihin hemen hemen her döneminde çeşitli kaynak ve yazılı vesikalar bıraktıkları herkes tarafından bilinmektedir. İşte bu kaynaklardan birisi de en eski çağlardan beri insanların anlatmak istediklerini taşlara-mağara duvarlarına tasvirler, resimler, sembol ve damgalar halinde yaparak ulaştırdıkları “petroglifler”dir (Özgül, 2015; 171; Özgül, 2016; 374; Galata, 2020; 50).

Saymalıtış petroglifleri, hayvancılığa uygun Tanrı Dağları ile tarımla uğraşan Fergana Vadisi arasında yer almaktadır. Deniz seviyesinden 3000-3500 metre yükseklikte Kugart Geçidi yakınında bulunmuştur. Petroglifler, Tunç Çağı'ndan Orta Çağ'a kadar olan dönemi kapsayan, toplam sayısı 100.000 civarında olup, yaklaşık 10.000 taş üzerine oyulmuştur. Saymalıtış petroglifleri, günlük resimlerden mistik resimlere kadar uzanmaktadır. Saymalıtış kaya resimlerinde Fergana Vadisi'nin kuzeyinde yaşayan kabilelerin 3.000'inci yıldan başlayarak hayatlarını yansıtan binlerce çizimi tasvir ediyor. Kaya resimlerin çizim süreci M.Ö. 3.000 yıldan Orta Çağ'a kadar uzanmaktadır. Uzmanlara göre Saymalıtış kaya resimleri, M.Ö. üç bin ile binli yıllara (kaya resimlerinin % 70'i), varoluş dönemine atfedilmelidir (Vafik, 2010; 1).

3.1. Saymalıtış Coğrafyası

Saymalıtış bölgesi, Tanrı Dağları ile Fergana tarım havzasının bulunduğu bir noktada, Fergana dağ silsilesinde yer alan Kögart Dağ geçidi kenarında bulunmaktadır. Binlerce petroglifin yer aldığı bu kutsal yer, yaklaşık olarak deniz seviyesinden 3000-3500 metre yüksekliktedir. Yüksekliği sebebiyle ulaşımı oldukça zor olan Saymalıtış bölgesi, bünyesinde barındırdığı buzul gölleri ve buzulları sayesinde ziyaretçilerine eşsiz bir seyir keyfide sunmaktadır. Yaklaşık olarak 100.000 civarındaki petroglif Saymalıtış bir açık hava müzesi haline de getirmektedir

(Yılmaz-Daşman, 2010; 144: Alieva, 2019; 35: Akgün, 2020; 34: Somuncuoğlu, 2011; 31 vd.: Ceylan, 2018a; 163: Ceylan, 2015a; 10: Ceylan, 2015b; 16: Taşbayeva, 2001; 15: Brentjest, 1999; 13). Bu petroglifler üzerinde dağ keçisi, geyik, at gibi birçok hayvan, şaman, insan, av sahneleri ile birlikte henüz anlamlandırılmamış çok sayıda farklı farklı kaya resimleri bulunmaktadır (Taşbayeva, 2001; 9).

Yukarıda da bahsettiğimiz gibi deniz seviyesinden yaklaşık olarak 3000-3500 metre yükseklikte bulunan Saymalıtış, bu yüksekliği sebebiyle insan yaşamına oldukça elverişsiz bir coğrafyaya sahiptir. Yılın hemen hemen her döneminde şiddetli yağışlara ve soğuklara sahne olan bölge yılda sadece ağustos ayında ziyaret edilmeye elverişli bir hale gelmektedir. Alanda Temmuz ve Ağustos gibi yaz aylarında dahi kar birikintileri bulunmaktadır. Tüm bu olumsuz koşullara rağmen belli günlerde güneş yüzünü göstermekte ve bölgeye hâkim bir noktada bulunan yemyeşil doğasını ortaya çıkarmaktadır. Saymalıtış'ın oldukça yüksek bir alanda bulunmasından dolayı iklim koşullarıyla beraber fiziki yapısı da son derece elverişsiz bir konumdadır. Bölgenin dik ve sarp arazisi, yüksek uçurum bölgeleri, sert akan ırmakları ve dar geçitleri petrogliflerin bulunduğu alana herhangi bir araçla ulaşmaya imkân tanınamakta, bölgeye ulaşım yaya olarak ya da at sırtında gerçekleştirilmektedir (Somuncuoğlu, 2011; 19-20).

Petrogliflerin bulunduğu alan doğu-batı yönünde 700-800 metre, güney-kuzey yönünde ise 5-6 kilometre uzunluğundadır ve en yüksek yeri 3450 metre yüksekliğindedir. Yılın hemen hemen hepsini karlar altında geçiren bölge Sogot Irmağı'na da ev sahipliği yapmaktadır. Kaynağını Saymalıtış bölgesinden alan bu ırmağın diğer adı Saymalıtış Irmağı'dır ve doğu yönünde akarak Kök-Art Irmağı'na dökülmektedir. Petrogliflerin bulunduğu çukur bölge yüksek dağlarla çevrilidir. Ağaçsız ve çıplak bir yapıya sahip olan bu dağlar bölgeye hâkim bir konumda bulunmaktadır ve ziyaretçilerine eşsiz bir manzara sunmaktadır. Kıvrım kıvrım yapıları ve derin vadilerinin yanında nefes kesici yükseklikleri ile birlikte insanda “dünyanın çatısı”nda olduğu hissini uyandırmaktadırlar (Taşbayeva, 2001; 20).

Yukarıda söz ettiğimiz Sogot Irmağı'nın başladığı yer olan bölge bu ırmak gibi birçok ırmağın da kaynağını meydana getirmektedir. Yıl boyunca bölgede etkili olan

kar ve yağmur yağışları hemen hemen her yerde bir su birikintisinin oluşmasına sebep olmaktadır. Bu sular küçük küçük akıntılar şeklinde bölgeden aşağı kesimlere doğru akmaktadırlar. Bunun sonucunda aşağılara doğru inildikçe birbirleri ile birleşmektedirler ve büyük büyük dereler haline gelerek çağlayıp coşmaktadırlar. Birçok şelale ve pınarları da meydana getiren bu suların etrafında insanlar yerleşim yerlerini kurmuşlardır. Bu kesimler çoğunlukla alçak kesimlerde bulunmaktadır. İnsan yaşamına elverişli ve sıcak bölgelerdir. Yukarı kesimlerde kalan bölgeler ise sadece yaz aylarında hayvanları otlatmak için geçici barınaklar olarak kullanılmaktadırlar (Somuncuoğlu, 2011; 20).

Saymalıtış bölgesinde 3 ayrı petroglif alanı bulunmaktadır (Alieva, 2019; 35). Bunlardan birincisi yukarıda da bahsettiğimiz gibi ana petroglif alanıdır. İkinci alan ise Saymalıtış dağ sırasının doğu yamacının öbür tarafında yer almaktadır. Saymalıtış 1 alanı kuzey yönünde dizi dizi geniş ve küçük tepelerle inmektedir. Sogot Nehri'nin başlangıcı olan dere dağların batı yamaçlarından akmaktadır. Konumu itibari ile çukur bir alanda bulunan Saymalıtış 1 petroglif alanının orta kesiminde bir adet moren gölü bulunmaktadır. Petroglifler bu gölün etrafında yer almaktadırlar. Bu gölden başka bölgede 6 tane daha göl bulunmaktadır. Bu göller 4 farklı çukurda yer almaktadırlar ve bölgenin güney ve güney batı kesiminde bulunmaktadır. Çapları çok geniş olmamakla birlikte geçen yıllar ile beraber oldukça sığlaşmışlardır. İkinci göl'ün hemen batı tarafının yukarı kesimindedir. Burada yer alan göllerden birisi bölgedeki en büyük ikinci göl konumundadır. Bu göl etrafında da en büyük gölde olduğu gibi petroglifler bulunmaktadır. En büyük göle bu 6 göl de eklenince bölgedeki göl sayısının 7 olduğu anlaşılmaktadır (Taşbayeva, 2001; 21).

3.2. Saymalıtış Araştırmaları Tarihi

İşlemeli, süslemeli ve nakışlı taş (Somuncuoğlu, 2011; 22; Taşbayeva, 2001; 11) anlamlarına gelen Saymalıtış petroglifleri hakkındaki ilk bilgilere 1902 yılında N. G. Hludov tarafından Türkistan Arkeoloji Topluluğu Protokolü dergisinde yayımlanan bilimsel çalışmalar sayesinde ulaşılmıştır. Hludov bu yerin varlığını Narın ve Andican arasında inşa edilmekte olan posta yolu çalışmaları sırasında öğrenmiştir. Kendisi askeri bir topoğraf ve sanatçıdır. Bölgedeki petroglifleri öğrenir öğrenmez alana gitmiş

ve alanda bulunan petroglifler üzerinde çalışmalar yapmıştır. Yapmış olduğu bu çalışmalarını Taşkent'te bulunan Türkistan Arkeolojik Çalışma Grubuna sunmuştur. Bu sunumun ardından grup bölge ile ilgilenmeye başlamış ve General I. T. Poslavski önderliğinde bir ekibi bölgeye göndermiştir. Fakat bölgenin hem iklim hem de coğrafi bakımdan olumsuz şartlarda bulunması Poslavski'nin bölgeye geç ulaşmasına neden olmuş ve yeteri kadar çalışma yapmasına imkân tanımamıştır. Kısa da olsa alanda bir çalışma gerçekleştirmeye muvaffak olan Poslavski Hludov'un vermiş olduğu bilgileri doğrulamış ve Saymalıtış'ın keşfini onaylamıştır. Böylece binlerce petroglifi bünyesinde barındıran Saymalıtış tüm ihtişamıyla ve sırlarıyla birlikte bilim dünyasına girmiştir (Taşbayeva, 2001; 11-12; Hludov, 1902; 2; Poslavski, 1903;21).

Hludov ve Poslavski'den sonra bölgeye sadece 1906 yılında ekonomi ve tarih öğrencisi olan N. G. Malitski'nin gittiği bilinmektedir. Bölgeyi ziyaret etmiş olan Malitski maalesef ziyareti hakkında herhangi bir bilgi bırakmamıştır (Somuncuoğlu, 2011; 16). Malitski'nin ardından bölgeye yapılmış olan ziyaret 1946 yılında B. M. Zima tarafından gerçekleştirilmiştir. Saymalıtış'ta araştırmalar yapmak için özel bir ekip kuran Zima ekibiyle beraber 1946 yılında bölgenin doğu kısmında çalışmalar gerçekleştirmiştir. Fakat ilginç bir şekilde burada yapmış olduğu çalışmaları tek başına ele almak yerine diğer çalışmalar ile beraber yayımlamayı tercih etmiştir. Yaklaşık 100000 kadar petroglifiyle adeta bir petroglif cenneti konumunda bulunan Saymalıtış'ı neden tek çalışma olarak yayımlamadığı halen daha gizemini korumaktadır (Taşbayeva, 2001; 12; Zima, 1947; 1950; 1958).

Saymalıtış araştırma gezileri her geçen yıl artarak daha da fazla bir şekilde yapılmaya devam etmiştir. Bölgeye gezi düzenleyen bir diğer kişi A. N. Bernştam'dır. Bernştam'ın 1950 yılında yapmış olduğu Pamir-Fergana arkeolojik gezisi Kırgızistan petroglifleri açısından bir dönüm noktası niteliğindedir. Yapmış olduğu gezi ile birlikte Saymalıtış bölgesini çok geniş ve detaylı bir şekilde ele alan Bernştam, bölgeyi Saymalıtış I (Batı Saymalıtış) ve Saymalıtış II (Doğu Saymalıtış) olarak iki bölgeye ayırdı. Ayrıca Bernştam bölgede ilk bilimsel yöntem kullanan kişi olması bakımından da oldukça önemlidir. Oldukça geniş ve ayrıntılı bir araştırma yapmasına rağmen yalnızca bir makale yayımladı ve bu makalede petrogliflerin şekillerine,

motiflerine ve yapılış tekniklerine dayanarak onları dönemlere ayırdı ve sınıflandırmalarını yaptı. Oldukça önemli bilgiler sunan bu makale yazıldığı günden beri önemini korumaya devam etmektedir (Somuncuoğlu, 2011; 16: Taşbayeva, 2001; 13: Bernştam, 1952; 1997).

1963 yılında Saymalıtaş bölgesi N. L. Podolski tarafından ziyaret edilmiştir. Kendisi bir matematikçi olduğu için matematiksel yöntemler kullanarak çizimlerin tipolojik sınıflandırılmasını yapmayı önermiştir. Yapmış olduğu bu çalışma kendinden önce alanda çalışma gerçekleştiren Bernştam'ın çalışmalarını da doğrulamıştır (Podolski 1966; Somuncuoğlu, 2011; 16-17: Taşbayeva, 2001; 13). 1966 ve 1968 yılları arasında Saymalıtaş bölgesi Y. Golenduhin tarafından ziyaret edilmiştir. Araştırmacı bu bölgede tam 3 yıl çalışmış ve ortada bulunan gölün etrafında yer alan petroglifler ile birlikte alandaki tapınak hakkında detaylı incelemeler yapmıştır. Yapmış olduğu bu araştırmalar ile birlikte Golenduhin petrogliflerin derinliğinin, yapılış tekniklerinin ve küf renginin petrogliflerin stilleri ile ilgili olduğunu saptayarak aynı zamanda bu durumun petrogliflerin yaşlarıyla ilişkili olduğunu da ortaya atmıştır. Kendisi petrogliflerin en eski tarihinin M.Ö. 3000 yılına kadar dayandığını ilk defa iddia eden kişidir. Sonraki yıllarda ünlü araştırmacı Y.Şer tarafından bu durum kanıtlanmıştır (Şer, 1978). Ayrıca Golenduhin alanda yer alan tapınağın ise kutsal kişiler tarafından yılın başlangıcını saptamak için gökyüzündeki hareketleri izlemekte kullanıldığını belirtmektedir (Somuncuoğlu, 2011; 17: Taşbayeva, 2001; 13-14: Golenduhin, 1971;32).

Golenduhin'in ardından Saymalıtaş bölgesi bir arkeolog olan G. A. Pomaskina önderliğindeki Kırgız Devlet Tarihi Müzesi uzmanlarından oluşan bir grup tarafından 1968 ve 1969 yıllarında 2 yıl boyunca incelenmiştir. 1977-1978 yıllarında ise Y. Golenduhin ve Y. Şer Saymalıtaş bölgesine ekip halinde geziler düzenlemişlerdir. Bu gezilerin ardından petrogliflerin kopyalanması konusunda fotoğraf ve video kaydı yöntemlerine başvurmayı kararlaştıran Y. Golenduhin ve Y. Şer alanda yer alan geometrik tarzdaki en eski petrogliflerin M.Ö. 3000 yılına dayandığına dair de daha güvenilir kanıtlar sunmuşlardır (Şer, Golenduhin ve Polyakov; 1979: 44; Şer, 1980; 121). Y. Şer yapmış olduğu araştırmaların ardından petrogliflerin genelinin, özellikle

Saymalıtaş'ta bulunanların yeni anlamsal (semantik) yorumlarını yapmayı önermiştir (Şer, 1978, 1980; 123; Somuncuoğlu, 2011; 17-18; Taşbayeva, 2001; 14-15).

1991 yılına kadar Moskova, Kazakistan ve Kemerovo gibi bölgelerden de birçok araştırmacı tarafından ziyaret edilmiş olan Saymalıtaş bölgesinde tam anlamıyla bir araştırma yapılamamıştır. Araştırmalar çoğunlukla göl etrafında bulunan ana bölümdeki petroglifler üzerinde yapılmıştır. Yapılmış olan araştırmaların ardından bazı araştırmacılar bölgedeki petroglif sayıları hakkında bilgiler de vermişlerdir. Bunlardan BernŞtam 1950 yıllarında 100000 civarında (91900) petroglif olduğunu söylerken Yu. Şer 9000, Pomaskina ise 6000 civarlarında petroglif bulunduğunu ifade etmiştir. Vermiş oldukları birbirinden farklı bilgiler de yapılmış olan araştırmaların eksikliğini gözler önüne sermektedir (Somuncuoğlu, 2011; 18; Taşbayeva, 2001; 15).

1991 yılından 2000 yılına kadar 1997 ve 1998 yılları hariç olmak üzere 8 dönem boyunca Saymalıtaş bölgesi Taşbayeva öncülüğündeki Kırgızistan Cumhuriyeti Ulusal Bilimler Akademisine bağlı olan Tarih Enstitüsündeki bir grup arkeolog tarafından incelenmiştir (Taşbayeva, 1999;68). Bu incelemenin ardından bölgede Saymalıtaş I ve Saymalıtaş II alanlarında bulunan petrogliflerin hepsi kayıt altına alınmış ve fotoğrafları çekilmiştir. 1991-1996 yılları arasında Saymalıtaş I bölgesi incelenmiş ve yaklaşık 10000 tane üzerinde petroglif bulunan kaya tespit edilmiştir. Saymalıtaş II bölgesi ise 1999-2000 yılları arasında incelenmiş ve yaklaşık olarak üzerinde petroglif bulunan 1500 kaya tespit edilmiştir. Yapılmış olan bu çalışmaların tümü kayıt altına alınarak belgelenmiştir (Somuncuoğlu, 2011; 18-19; Taşbayeva, 2001; 15 vd.).

1970 yılına kadar birçok araştırmacı bölge hakkında araştırmalar yaparak bölge ve petrogliflerin çeşitliliği hakkında yeni yeni bilgiler vermeye başlamışlardır. Tarihler 1977-1978 yıllarını gösterdiğinde Y. Golenduhin ile birlikte Y. Şer adındaki araştırmacılar bir ekip kurarak bölgeye gezi düzenlemişlerdir (Taşbayeva, 2001; 14-15). Bu gezi esnasında petroglifleri bir takım cihaz ve tekniklerin yardımı ile kopyalayarak yapıldıkları tarihleri saptamayı başarmışlardır. Bunun sonucunda petrogliflerin geometrik stilde yapılmış olan en eski petroglifler kategorisinde

oldukları anlaşılmıştır. Yapılan bu işlem sonucunda milattan önce 3000 yılına kadar uzandıkları tespit edilmiştir (Alieva, 2019; 34-35).

Saymalıtış bölgesine Türkiye'den de bilim insanları ziyaret etmiştir. Bunlar arasında yer alan S. Somuncuoğlu bölgeye 2005 ve 2006 yıllarında bölgeye uğramıştır. Beraberindeki ekiple birlikte bölgedeki birçok petroglifin resimini çekmiştir (Somuncuoğlu, 2008; 350-376). Özellikle 2011 yılında basmış olduğu “Saymalıtış Gökyüzü Atları” kitabı son derece önemlidir (Somuncuoğlu, 2011; 1 vd.). Somuncuoğlu yapmış olduğu analizler ve araştırmalar sonucunda Saymalıtış petroglif alanında “Tarihi Türk Alfabesi'nin kaynakları olan damgaların” bulunduğunu belirterek bu petrogliflerin Türkler'in atalarına ait olduğunu savunmuştur (Somuncuoğlu, 2011; 24).

Saymalıtış bölgesine seyahat yapan diğer Türk bilim adamları A. Yılmaz ve A. Daşman'dır. Yılmaz ve Daşman 2010 yılında yayımlamış oldukları “Saymalıtış'ın Bronz Dönemi Petroglifleri” adlı makale ile bölgede yer alan petrogliflerin bronz dönemine ait olanlarını ele almışlardır (Yılmaz-Daşman, 2010; 143-159). Yılmaz ile beraber bölgede araştırma yapan A. Daşman aynı zamanda Somuncuoğlu'nun araştırma ekibi içerisinde de bulunmuştur. 2013 yılında bölge ile alakalı bir makale daha yayımlayan A. Yılmaz petrogliflerde bulunan Toy (Şenlik) sahnelerini ele almıştır (Yılmaz, 2013; 223-248).

2021 yılında Saymalıtış bölgesi A. Ceylan başkanlığındaki ekip tarafından incelenmiş, petroglifler fotoğraflanmıştır. Bu araştırmanın sonucunda Saymalıtış kaya resimlerinin bulunduğu bölgenin coğrafi özellikleri ele alınmıştır ve kaya resimleri sınıflandırılmıştır.

3.3. Saymalıtış Petrogliflerinin Fiziki Özellikleri

Saymalıtış petroglifleri genelde moloz bazalt kayalara ve bu kayaların pürüzsüz kenarlarına yapılmıştır. Sayısı konusunda birçok görüş bulunan petrogliflerin yaklaşık olarak 10.000'den fazla taşın üzerine yapılmış 100.000 adet petroglif olduğu düşünülmektedir (Yılmaz-Daşman, 2010; 144; Alieva, 2019; 35; Akgün, 2020; 34; Somuncuoğlu, 2011; 31; Ceylan, 2018'a; 163; Ceylan, 2015a; 10; Ceylan, 2015b; 16;

Taşbayeva, 2001; 15: 21-22; Brentjest, 1999; 13) Bu kadar çok sayıda bulunan kaya resimlerini tek bir bölge halinde incelemek elbette zordur. İşte bu yüzden Saymalıtaş petroglifleri 3 bölüme ayrılmıştır. Birinci bölüm bölgenin en büyük bölümü konumundadır ve burada yaklaşık olarak 10.000 civarında petroglif bulunmaktadır. Bu petrogliflerin tarihinin tahminen Neolitik Çağ ve Tunç Çağı'na kadar dayandığı düşünülmektedir. İkinci bölümün ise tarih olarak Erken Demir Çağına ait olduğu tahmin edilmektedir. Üçüncü bölümde de yaklaşık olarak 1000 adet lineer (çizgi) şekilde yapılmış birçok petroglif bulunmaktadır (Alieva, 2019; 35).

Saymalıtaş petroglifleri moloz bazalt kayalara yapılırken kimi zaman tek olarak kimi zaman da gruplar halinde işlenmişlerdir. Bu kayalarda yer alan petrogliflerin sayısı bazen 1, bazen 10, bazen de nadir de olsa 50-70 civarına kadar çıkabilmektedir. Görünür yüzeylerde birçok petroglif bulunmasına rağmen aradan geçen binlerce yıldan dolayı kayaların kimi bölgelerinde bulunan petrogliflerin yosunla kaplandığı da görülmektedir (Somuncuoğlu, 2011; 21).

Saymalıtaş petrogliflerinin çoğu oyma tekniği ile kayalara işlenmiştir. Bu işlem için kayaların yumuşak yüzeyleri kullanılmıştır. Yapılan petrogliflerin derinlikleri çoğunlukla 0,5 santimetre ile 1 santimetre arasında değişmektedir. Nadir olarak 0,2-0,4 santimetre olarak yapılmış olanları da bulunmaktadır. Bazen küçük ebatlarda ve belli kesimlere yapılmış olan petrogliflerin bazense boyutları değişerek kayanın hemen her tarafına işlenmiş oldukları gözlenmektedir. Petrogliflerin yerleştirilmesinde herhangi bir düzen söz konusu değildir. Belirli bir düzene sahip olmamalarının yanında çok küçük boyutlarda ve muazzam bir işçilikle yapılmış olmaları onları diğer petroglif alanlarından ayırt eden en büyük özelliklerinden biridir. Boyutları kimi zaman 3-5 santimetre olan bu çizimler kayaların hemen her tarafına büyük bir ustalıkla ve derin küçük kesim tekniğiyle çizilmişlerdir (Taşbayeva, 2001; 22).

Yaklaşık 100000 petroglifin bulunduğu bölgenin bir diğer özelliği de yapılan resimlerin yanında çizilmiş olan bir diğer resmi asla işgal etmemesi ve diğer resmin üzerine binmemesidir. O kadar titizlikle ve o kadar incelikle yapılmışlardır ki petroglife bakınca hangisinin hangi dönemde, hangi teknikle yapılmış olduğu ve neyi anlatmak istediği dahi ayırt edilebilmektedir. Bu durum Kırgızistan'ın diğer

kesimlerinde keşfedilmiş olan petroglif alanlarında da büyük oranda görülmektedir. Ayrıca Saymalıtış petrogliflerinin yer aldığı bazalt kayaların renkleri, üzerine düşen gün ışığına göre değişiklik gösterebilmektedir. Bu yüzden çekilmiş olan resimlerde kimi zaman renk farklılıklarının olması normaldir (Somuncuoğlu, 2011; 21-22).

3.4. Güneş Motifi Bir Sembol Olarak Kaya Resimlerinde

İlkel toplumlarda insanların inançları, doğaya karşı mücadeledeki zayıflıklarından kaynaklanmıştır. Çeşitli rüyaların, ölümün ve doğanın etkisi altında, doğaüstü güçler kavramı yavaş yavaş ilkel bir biçimden daha karmaşık bir biçime geçmiştir. Bu nedenlerle animizm, totemizm, fetişizm, cadılara inanç, ölümsüz ruhlar ve yeraltı dünyasına inançlar ortaya çıkmıştır. Bu tür inançların biçimleri Saymalıtış petrogliflerinde bulunmaktadır.

Fergana'nın uygun coğrafi yapısı ve verimli toprakları onun çok eski devirlerden itibaren yerleşim görmesini sağlamıştır. Vadi'nin doğu kısmında daha çok göçer Türk boylarının izlerine rastlanırken, batı taraflarının düşük rakımından dolayı erken devirlerden itibaren köy yerleşmelerine sahne olduğu görülür. Göçer kültürün önemli kült alanlarından biri olan Saymalıtış Kaya resimleri ile Sarmıssay, Alay ve Fergana Vadisindeki kaya resim alanları arasındaki benzerlik, bölgenin Tunç Çağ'ında aynı kültürü paylaşan insanların varlığına işaret eder. Dil yönünden de eski Eski Türkçe, İranî diller, Çince ve yerel dillerin kaynaşmasının önemli bir örneğini veren Fergana bölgesi, bu anlamda çok karmaşık bir yapıya sahip olmuştur. Kuzeyden gelen Ural-Altay kökenli dil grupları ile güneydeki Hint-İranî dillerin ve eski Yunancanın da bölgedeki etkinliği, halklar arasındaki etkileşimi doruk noktaya çıkarmıştır (Özgül-Ceylan, 2019; 490-491). Dil grupların farklı olması ile beraber kültür ve din açısından da farklılık olmalıdır ve bundan dolayı kaya sanatına resimlerin bazılarının Türk kültürüne uygun olmaması ya da başka bir kültürün tesir etmesi tabiidir. Saymalıtış kaya resimleri arasında Tunç Çağına ait resimlerin farklı olması Andronov ve Çust kültürlerinin temsilcilerinin farklı dil gruplarının Fergana bölgesine göç ederek yerleşmesi ile beraber farklı dini inanışların temellerini de getirmiş olmalıdır.

İlk bakışta parlayan bir güneşin şematik bir görüntüsünü andıran petrogliflere “güneş başlı” veya “güneş tanrıları” adı verilmiştir (Kadyrbaev-Mariyaşev, 1977;). Bu

güneş başlı kaya resimleri Orta Asya bölgesinde de bulunmakta ve önemli yere sahiptir. Güneş başlı bu kaya resimlerinin iki ana konsantrasyonu Orta Asya'nın güney kesiminde tespit edilmiştir. Birincisi Kırgızistan dağlarında bulunan Saymalıtaş, ikincisi ise güneydoğu Kazakistan'daki Tamgalı Vadisi'dir (Rozvadovski, 2003;). Saymalıtaş'ın tarihlendirilmesinde Tamgalıya göre yaklaşık 500 yıl erken döneme ait olmasından dolayı Tamgalı kaya resimlerinde güneş-başlı insan tasvirleri hayvan resimleriyle dekore edilmiş, genelde at ve inek/boğa resimleriyle beraber çizilmiştir. Diğer bir farklılık Tamgalı kaya resimlerindeki güneş-başlı tasvirlerde şamanizme ait elementlerin var olmasıdır. Güneyden gelen güneş inancı ile kuzeyden geldiği bilinen şamanizmin sentezi Saymalıtaş kaya resimlerinde görünmüştür. Saymalıtaş kaya resimlerinde öncelik güneş inancına verilmişse de Tamgalı kaya resimlerinde hangisine öncelik verildiği anlaşılamamaktadır. Saymalıtaş ile Kazakistan'ın Tamgalı petrogliflerinin güneş motifleri arasında çok sayıda benzerlikler olmasına rağmen bazı farklılıklar da bulunmaktadır. Güneş motiflerinin ritüel amaçta çizildiği bellidir ancak ritüelin ne olduğuyla ilgili bilgiler net değildir. Bu araştırmada Saymalıtaş ve Tamgalı'daki güneş motiflerini içeren kaya resimleri incelenecektir. İnsanoğlu ilk dönemlerden itibaren gökyüzünü nasıl merak ediyorsa bugün de o kadar merak etmektedir. Saymalıtaş kaya resimlerinde gökyüzü ile ilgili pek çok petroglif görebiliriz. Özellikle güneş başlı insanlar dikkat çekmektedir. Saymalıtaş'daki kaya resimlerinin bir amacı da gökyüzüne, Tanrıya yakınlaşmak olabilir.

Andrzej Rozvadovski, Tamgalı'daki petrogliflere dayanarak "güneş tanrılarının" hem at hem de boğa ile birlikte ortaya çıktığını ifade etmektedir (Rozvadovski, 2003; 87). Çünkü boğa bolluk ve bereketi simgelemektedir (Haluk, 1998; 76). Saymalıtaşta “güneş tanrıları” ve genellikle arabalar ile beraber çizilen at ve boğa resimleri birbirinden ayrı çizilmiştir. Tamgalıda olduğu gibi Güneş ve boğanın birlikte bulunduğu kaya resimleri Saymalıtaşta mevcut değildir.

Saymalıtaş petrogliflerindeki sahneler arasında güneş motifi ile ilgili birçok sahne bulunmaktadır. Her şeyden önce, bu grup “güneş başlı insanları” içerir. Genel olarak, Saymalıtaş kaya resimlerinde güneşi yansıtan çok sayıda farklı sembol bulunurak güneşi farklı şekillerde yansıtır. Bütün bu resimler, Kırgızistan ve genel

olarak Orta Asya'nın halklarının eski zamanda gelişmiş bir ibadet sistemine sahip olduklarını kanıtlıyor. Dünya üzerindeki yaşamın temeli olan güneş kültü, eski halkların önemli kültlerinden biridir. Güneş inancının M.Ö. 2.000'li yıllarda Hint-İran kültürünün tesirinin neticesinde Orta Asya'da yayıldığını Andrzej Rozvadovski ileri sürmektedir. Güneş motiflerine Amerika kıtasında da rastlamak mümkündür. David R. belirttiğine göre Klamath'ın kaya resimlerinde vurgulanan yuvarlak çizimler güneş diskini yansıtmaktadır. Bu tarz çizimler tedavi ritüelinin bir yansımasıdır. Bu ritüelde şamanlar, insanları kesin ölümden kurtarmak için gmokamc'ın (k'mukamtc)* gücünü kullandılar (David 2005a;58–59). Bunun dışında Türkiye'nin Salihler Köyü (Ankara) Kabahöyük yaylasındaki kaya resimlerinde güneş, ay ve yıldız figürleri bulunmuştur. Bu kaya resminin özelliği, güneş, ay ve yıldız figürlerinin bir arada olmasıdır. Gök Tanrı inancına sahip toplumlarda güneş, ay ve yıldız en önemli değerler arasında yer alır (Demir, 2014; 14). Necati Demir bu kaya resimlerinin İslamiyet'e girmeden önce M.S. I-II asırda Türkler tarafından yapıldığını belirtmiştir. Bu durum güneş tasvirinin Anadolu'dan Orta Asyanın doğusuna kadar uzanan tüm bu geniş coğrafyayı kapsadığını göstermektedir.

Rozvadovski, «Symbols through Time. Interpreting the Rock Art of Central Asia» adlı makalesinde “güneş başlılar”ı sadece halüsinasyonların kullanılmasının neden olduğu belirli entoptik fenomenlerin kayıtları olabilir şeklinde yorumlamıştır. Bu nedenle, güneş sembolleri sorunu hala oldukça muamma ve halüsinasyon olarak tanımlanmasına rağmen güneş kültü bir inaçtır ama her inanç din olamaz. (Rozvadovski. 2004: 7)

Tarihi, filolojik, arkeoloji veriler ve kaya resimleri İran kabilelerinin M.Ö. 3.000-2.000'li yıllarda Orta Asya'ya yerleşmeye başladıklarına işaret etmektedir. (Ed; Jumanaliev, 2016; 171). Bu ve benzeri veriler güneş inancının Orta Asya'ya İran üzerinden geldiğinin kanıtları arasında yer almaktadır. Bununla birlikte güneş sembolünün Zorastirizm dininden önceki dönemlerde de var olduğu bilinmektedir.

* Amerikalı Kızılderililerin efsanevi yaratıcısı ve koruyucusu. Genel olarak Robert James David “The Landscape of Klamath Basin Rock Art” 2012 bakınız.

Pakistan'ın Çin sınırına yakın bir bölgesinde yer alan Hodar vadisindeki bir kaya resminde birbiri ile mücadele eden güneş-başlı iki insan şekli yer almaktadır (Jettmar, 2008; 69). Savaşı yönetenler genelde kağanlar olduğu için belkide bu iki kişi güneşin yerdeki temsilcileri olan hakanları temsil ediyorlar ve bundan dolayı güneş-başlı olarak tasvir edilmişler. Saymalı-Taş ve Tamgalı başta olmak üzere dünyanın diğer uçlarına yayılan güneş motiflerinin bolluğu, güneşe olan inancın yaygın bir inanç sistemi olduğunu gösterir.

Altay'daki Karakol kurganından çıkarılan taşlarda güneş başlı insan tasvirleri de bulunmuştur. Onları Kubarev M.Ö. 3.000 li yılların başına veya 2.000 li yılların ortalarına tarihlendirmektedir. Kaya resimlerinde bulunan güneş-başlı insan tasvirlerinin kurganlarda tespit edilmesi güneş motifinin insanlara diğer dünyaya yolculuklarında da eşlik ettiğini göstermektedir.

Kozmopologlar, dünya'nın ve diğer gök cisimlerinin kendi eksenini ve güneş etrafındaki hareketi, insanlığın varlığının güneş sistemlerinin hareketlerine bağlı olduğunu farkındaydı. Eski insanların gök cisimlerine olan birincil ilgisi tesadüfi değildi. Güneşin, ayın, spirallerin, gök çarkı kayalarındaki görüntüler bunun açık kanıtı olabilir (Nabşeva, 2019; 178-179). İlk insanların ay ve güneşi «Tanrı» olarak tanımladıkları bazı kayınaklarda geçmektedir. Güneşi Tanrı bilip, ona yakın olmak için güneşe benzer kıyafetleri giymiş ya da tam tersi Tanrı bilinen güneşin kutsadığı insan bu şekilde resmedilmiştir (Tentiev, 2014; 54). Tentiev'din belirttiği gibi kaya sanatında güneş-başlı insan tasvirleri dünyanın her tarafından ortaya çıkmakta. Tanrı olarak bilinen güneşe Rybakov N. I. "*Sima Qiang'ın Şi-ji*" adlı çalışmasına atıfta bulunarak, "güneş, ay ve beş gezegen için bir boğa kurban edildiğini" belirtiyor.

Güneş inancının ortaya çıkış nedenlerinden biri olarak tarım ve hayvancılığın kökeni gereği hayvanlara olan inancın yerini doğa almış ve güneş yeryüzünün üzerine çıkmıştır (Pomaskina, 1976; 14). Saymalıtaş vadisinin güneybatısında, yerel halk uzun süredir tarım ve avcılıkla uğraşırken, kuzeydoğuda hayvancılıkla birlikte avcılık da kullanılmış ve avcılık Tunç Çağı'ndan beri ek bir endüstri olmuştur.

Bu bilgiler ışığında Saymalıtaş kaya resimleri arasında yer alan güneş motifli kaya resimlerinin bir değerlendirmesini yapabilme adına, görsellerine tezimizin ekler kısmında yer verdiğimiz, Saymalıtaş güneş motifli kaya resminleri aşağıda tek tek ele alınmıştır.

1. Resim: Resim taşın sağ üst tarafında çizilip, güneş başlı kişiye herhangi bir özelliğin eşlik ettiği ritüel hareketi görünmüyor. Resmin toplam uzunluğu 16 cm'dir, baş resmin 7 cm'sine karşılık gelir. 3.5-8,5 cm genişliğinde ve kolları ve bacaklarına ek olarak yaklaşık 4 cm uzunluğunda bir kuyruğu vardır. Baş güneş şeklinde çizilir, ancak tam bir daire şeklinde değildir. Ancak güneşin ortası diğer kenarlara göre daha derin bir şekilde işlenmiştir. (EK-1)

Güneş tanrıları için bugüne kadar yapılan yorumlar "güneş başlarını" tanımlama eğilimindeydi. Güneş kültürünün Bronz Çağı'nda Orta Asya halkları arasında baskın bir din (inanç) olduğu fikri yönündeki daha geniş varsayımdan dolayı güneş tanrılarını tasvir eden görüntüler çizilmiş olduğu düşünülmektedir (Pomaskina, 1976; 23).

2. Resim: Bu petroglif Saymalıtaş 2'de yer almaktadır. Motif taşın ortasındadır ve taşıdaki tek resimdir. Taşın neredeyse tamamını kapsayan resmin 20 cm dir. Ellerini başının üzerinde dairesel bir şekilde birleştiren bir insana ait olduğu düşünülen resmin elleriyle oluşturduğu dairesel şeklin içinde de bir daire mevcuttur. (EK-2)

Herodot da Massagetlerin tanrısı hakkındaki metinde ve Avesta'nın altıncı Yaşta'sında, şu ifadeler kullanılmıştır; "Parlayan güneş, ölümsüz, zengin, hızlı atlar biz ona onur duyarız" (Litvinsky, 1968; 32). Yani Hint-İran halklarının göçlerinin neticesinde yayılan güneş kültü Sakaların bir boyu olan Massagetler'de de bulunması, başta Sakalar arasında da bu inanç sisteminde de yer almıştır ve Orta Asya bozkırlarında güneşe olan inancın Sakalardan daha önce var olduğunu göstermektedir. Çünkü Avesta M. Ö. VIII-VII yüzyıllarda ortaya çıkmıştır, Herodot'un yazdıkları M. Ö. 486-425 yılları içermekte ve bu kadar kısa zamanda bir inanç sistemin bu kadar geniş bir coğrafyaya yayılmış olması biraz tartışmalıdır. O yüzden kaya resimlerinde güneş motifinin bulunması Avesta'dan daha eski zamanlara dayanmaktadır. B. A.

Litvinsky göre Massagetlerin "güneş tanrısı" Ahura Mazda'dır (Litvinsky, 1968; 40). Ahura Mazda Avesta kitabında adı geçen büyük tanrıdır bundan dolayı Erken Demir Çağının sonlarına ya da Orta Demir Çağının başlarına doğru gelir. Bununla birlikte Saymalıtış kaya resimlerindeki güneş motifli kaya resimleri Tunç Devrine aittir.

3-4 Resim: Burada bir kişi ellerini küre şeklinde bir arada tutar. Diğer petrogliflerden farklı olarak burada insan kafası da çizilmiştir. Belki bir ritüel sahnesi vardır. Bunun nedeni, resimdeki kişinin kafası sağa dönük ve bacaklarındaki çiziklere baktığında sanki bir tür ritüel gerçekleştiriyormuş gibi görünüyor. Ancak gerçek hayatta insan elinin resimdeki gibi olması pek olası değildir. 4.resimde, yalnızca bacakların kısalığı ve 3-resimdeki ile aynı sahneyi içeren kuyruğun varlığı ile farklılık gösterir. (EK-3-4).

5., 6. ve 7. Resim: Genel olarak, 5. resimde birkaç güneşin aynı kayaya çizilmiş olması yönüyle diğerlerinden ayrılır. Zira Saymalıtış petrogliflerindeki diğer kaya resimlerinden farklıdır. Resimlerin boyutu 10X10 cm, en küçüğü ise ondan iki kat küçüktür. Antromorfik petroglifler, güneş başlı petrogliflerin aksine, sadece yuvarlak çizimler değil, güneşin tam boy görüntüleridir. Ana güneşin sağ tarafında güneş gibi görünen karede bir uzantı da vardır. Taşın yüzeyinde dört güneş figüründen oluşan bir resim bulunmaktadır. Ayrıca aynı taş yüzeyine onlarca anlaşılmaz kısa çizgi çizilmiştir. Bir sonraki resimde ise buna benzer şekilde güneş motifi resmedilmiştir ama diğerlerinden farklı bir özelliğe sahip değildir. 7. resimde 3 adet disk olarak çizilmiştir. Boyutu 5 cm'ye yakındır ve diğerlerinden onu ayıran bir özelliği yoktur. Petroglifler kayanın tepesine çizilmiştir ve altta dolambaç çizgileri bulunur. Ancak 3 güneş ortası birbirine yakındır. (EK-5-6-7).

8. Resim: Taş yüzeyindeki görüntü, her iki tarafta 6 cm'lik bir güneşi tasvir ediyor. Ama her iki tarafta da çizgiler var. Özellikle güneş diskinin çizgilerinden referans olarak yerleştirilmiştir. Güneşin etrafında ek petroglifler yoktur, sadece kayanın üzerinde bir resim çizilmiştir. (EK-8).

9. Resim: Kayanın tepesine yakın bir yerde, güneş-başlı adam yapılmıştır. Toplam yüksekliği 15 cm'dir ve güneş başlıların çizimlerine çok yakındır ama hüzneler

yer almamaktadır ve disk aşağıdan yukarıya doğru çizilen çizgilerle birleşmektedir. (EK-9)

10. Resim: İnsanlar hiçbir yerde, hiçbir zaman inançsız yaşamamıştır. Kaya resimlerinin çoğunda inanç sistemine ait olan resimler bulunmakta, onları Saymalıtaş kaya resimlerinde de görmek mümkündür. Bu resimde elinde güneş tutan bir adam görebilirsiniz. Şaman dansını veya şamnın yaptığı ritüel sahnesini andıran bir içeriğe sahiptir Şaman'ın eli güneş şeklindedir ve 14 ışın hüznesinden oluşmaktadır. Güneşin içine bir güneş daha çizilmiştir. Ancak resimdeki kişi şaman değil sıradan bir insan olabilir çünkü kişinin bacaklarının bükülü şekilde resmedilmiş olması insanın güneşe tapınmasının tasvir edilişi ola bilir. Bu kişinin erkek olup olmadığında anlaşılmamaktadır. Tapanın da kuyruğu vardır. Ayrıca insan ayağının yanında ek bir çizgi vardır. Güneşin tepesinde 4 hayvan resmedilmiştir. Resimdeki hayvanlardan bir tanesi Y. Şer. "Petroglifi sredney i tsentralnoy Azii" adlı kitabında belirtildiği gibi Sakalar dönemine aittir. Geriye kalan 3 hayvanın Gök Türk dönemine ait olduklarının düşünülmesinin sebebi hayvanların vücut yapısının düz bir çizgi halinde çizilmiş olmasıdır. Bu nedenle, bu bölümdeki çizimler M.S. IV-V. yüzyıllara tarihlendirilmektedir. A. Rozvadovski'ye göre insanlara çizilen çıkıntılar (kuyruk?) şamanlara ait özellikler olmakla beraber Bronz devrine ait karakteristik bir özellik olarak sayılmalıdır. Ama maalesef Saymalıtışta yer alan petrogliflerde şamanistik kültür içeren ve Bronz devrine ait olan resimlerin sayısının az olmasından dolayı onları araştırmak zordur. Bununla birlikte sonraki asırlarda daha da sentezleşmiş olan kuzey-güney inançlarının ürünü olabilir. (EK-10).

11. Resim: Güneş başlı adam herhangi bir 3 ayaklı mistik imgeyle birlikte kullanılmıştır. Üstelik insan vücudu diğer petrogliflere göre çok daha uzundur. Diğer benzer görüntülerde, insan ayağının yapısı sıradan insaninkine benzer, burada güneş ile ayağı birleştiren düz bir çizgi, ardından kısa bir yatay çizgi ve ardından kısa çizgiye bağlanan üç dikey bacak yer almaktadır. Genel olarak, resim orta çağ batı kültüründeki şamdanlara benzer, ancak mumun yerleştirildiği yere güneş çizilmiştir. Bu nedenle tam bir anlam vermek için henüz çok erken olduğunu düşünüyoruz. Görüntü ayrıca zikzak ve dolambaç çizgilerle çevrilidir. Ressam hayatın karmaşıklıklarını labirente

benzeterek vermek istemiş olabilir. Astrolojik olarak zikzak, insanın iradesini, kazanma arzusunu ve güneşi aynı anda sembolize eder (<http://astrolibra.com/runyi/znachenie/runa-zig.html>). Aynı zamanda güneşin hem ışık hem de yaratıcı olarak kişiye o labirentten çıkması, çeşitli zorlukların üstesinden gelmesi ve zor durumlarda yaratıcının ekstra g verdiğini gösterilmek isteniyor olabilir. (EK-11).

12. Resim: Güneş başlı bir insan grntsnin yer aldđđı bu taş Saymalıtaş I'de bulunmaktadır. Ancak resmin hasarlı olduğu için ışın sayısını belirlemek mümkün değildir. Yine de insan şeklindeki bir şamanın veya özel güçleri olan bir kişinin etrafına çizildiği düşünülen değişik şekillerdeki çizgilerin var olduğu anlaşılmaktadır. Bu çizgilerden bazıları güneşle ilgili olmakla birlikte aşağıdan yukarıya değil de yukarıdan aşaya düşen güneş ışınlarını anımsatmaktadır. Ayrıca geleneksel olarak güneş başlı insanların bedenlerini temsil eden çizgiler aşağıdan yukarıya doğru düz bir çizgi olarak sıralanmıştır. Ayrıca güneşin yaydığı ışınlardan biri diğerlerine göre uzundur (EK-12).

13. Resim: Uzunluğu 30 cm'yi aşan, taş yüzeydeki ana görüntü olan güneş başlı adamın vücudunu gösteren çizgiler kararmış ve güneşin ana görüntüsü sarı kalarak daha yeni bir görüntü oluşmuştur, ancak güneş çizgileri diğerlerine göre daha incedir. Ancak diğer güneş-başlı petrogliflerde, güneş başlı kişinin elleri insan ellerine benziyor isede burada ha şeklinde çizilmiştir ve elin sağ tarafında güneş'in alt tarafında bir nokta bulunmaktadır. Sol tarafında bir çizgi vardır. Elinin n tarafından başlayan bir zikzak şekli mevcuttur. Zikzağın üstünde kuş gibi gözüken nokta bulunmaktadır ve kuyruğa benzeyen bir de çizgi yer almaktadır. Eğer güneş başlı figurların şamanları tasvir ettikleri teorisini esas alacak olursak şaman töreni sembolik bir yolculuk ve diğer şaman geleneklerine benzer şekilde olup, Asya'da genellikle bir kuşla sembolize edilirdi. şaman, kuş şeklini alarak daha yüksek kozmik seviyelere yükselirdi (Rozvadovski, 2012; 198) (EK-13). Kayanın dibinde bir Saka dönemi tarzında çizilmiş bir dağ keçisi figürü vardır.

14. Resim: kaya resimlerinin yođunlařtıđđı zirveye yakın petrogliflerin hemen başlangıç seviyesinde yer alan bu resim başı, bir daire üzerine çizilmiş artı işaretini

andıran, kollarını iki yana açmış ve ellerinde şaman davulunu anımsatan bir obje tutan veya elleri büyükçe bir daire şeklinde resmedilmiş, bacakları ise çok kısa iki çizgiden oluşan bir insan sülûetini anımsatan bir kaya resmi. Oyularak işlenen bu kaya resmi güneş motifini içermekle birlikte çizgiler Tengri damgasına benzemektedir. Okladnikova göre desenin Tengri damgası şeklinde olması Evren anlamına gelir, dünyanın dört kenarı, ışığın dört tarafını belirtmektedir (Okladnikov, Zaporozskaya, 1970; 155). Bu da güneş tasvirlerine Tengri damgası şeklinin eklenmesi güneşin ışınlarının evrenin her tarafına benzer dağıldığını işaret etmiş olabilir. (EK-14).

15. Resim: Güneş başlı kişinin uzunluğu 20 cm'den fazladır. İnsan vücudu çapraz şekillidir ve bel hizasında bir çıkıntı vardır. Ancak sol kolu kuyruğa bağlı, aşağıyı gösteriyor. Kara sapan süren iki hayvan, hörgüçleri veya boynuzları olmadığı için at olabilir. Bu petroglifteki tarımsal izler, bu bölgede de tarım yapıldığını göstermektedir. Saymalıtaş, hayvancılık ve tarım alanlarının kesiştiği noktada yer almaktadır. Ayrıca Koçkor bölgesinde Çap arkeolojik kazıları sırasında M.Ö. 2500-2000 yıllarına tarihlenen buğday ve arpanın keşfi (Motuzaite Matuzeviciute G, vd.; 2020;3p) bunun bir başka kanıtıdır. Tanrı tarafından tarif edildiği gibi güneş, tarımı kutsamak için kullanılmış olabilir. (EK-15).

16. Resim: A. N. Bernştam'ın “*Naskalnie İzobraceniya Saymalıtaş*”, adlı makalesinde Kırgızların “Kıyal” olarak adlandırdığı zikzak şeklindeki dağ yolu, Saymalıtaş II'deki petroglifte tasvir edilmiştir. Hayal veya menderes anlamına gelen “Kıyal” Kırgızlarca çok kullanılan bir motiftir. Kaya resminde zikzaklı (kıyal) yol üzerinde iki güneş başlı adam görülmektedir. Bunlardan bir tanesinin hemen önünde kara sapanı koşulmuşçasına duran uzun boynuzlu iki tane de boğa resmi bulunmaktadır. (EK-16).

15. ve 17-23. Resim: Resimlerde güneş başlı insanlarla birlikte at ve gök çarkı kaya resimleri kullanılmıştır. Eski efsanelerden birinde, şamanları (petrogliflerdeki güneş başlıları) güneşe ulaştırmak için gökyüzüne “gök atları”nın çektiği ve güneş tanrısı ile bağlantılı olarak “gök atı arabalarının var olduğu” hayal edilmiştir (Pomaskina, 1976; 11-27). Savaş arabaları ve bunlara bağlı atlarla o dönemlerde insanlar çircilikte önemli bir yeri olan sıcaklığın kaynağı güneş ve güneş tanrısı ile

bağlantı kurabileceklerini hayal etmişlerdir. Güneş-başlı insan petroglifleri, güneşi insan'ın yaratıcısı yerine konmasıyla bağlantılıdır.

Saymalıtaş petrogliflerinde güneş sembolünün farklı şekilleride bulunmaktadır. Gök çarkı güneş sembolü olarak da algılanmaktadır. Güneş petroglifleri arasında yer alan daire sembolü, Venüs'ün güneş önünden geçişini ifade etmektedir. Venüs'ün güneş önünden geçişi M. Ö. 3.000 li yıllarda Sümerliler tarafından da biliniyordu (Novojenov, 2012;107).

Gök çarkını betimleyen petroglifler, Saymalıtaş'taki en yaygın resimlerden biridir. Antropomorfik güneş tanrıları ve gök çarkı görüntüleri, Geç Tunç Çağı sanatında ve kült nesnelerinde yaygındır (Barsegyan P. A., Osobennosti kulta solntsa v drevney Armenii (<http://vvv.yasu.am/files/5-1574059114-.pdf>)). Saymalıtaşdaki gök çarkı motifleri Tunç Çağına aittir. 17-23. numaralı resimlerde silindirik gövde içerisinde merkezden dışa doğru uzanan, duruma göre sayıları değişen, çizgilerden oluşan motifler yer almaktadır. 17. ve 22. resimlerde üç gök çarkı çizilmiştir. 22. resimdeki silindirik gövde içerisinde yer alan gök çarklarının bir tanesi sekiz koldan oluşmaktadır. Ayrıca bu taşda karşı karşıya duran ve kolları birine doğru uzanan adeta tapınan iki insan figürü resmedilmiştir. 18. resimde çokda düzenli olmayan altı koldan oluşan silindir içinde gök çarkı resmedilmiştir. 19. resime boğalar, yaban koyunları ve dağ keçileri dâhil edilmiştir. Boğa bolluk ve bereketi simgelemektedir (Haluk, 1998; 76). Saymalıtaş kaya resimlerinde boğa resimleri sık sık karşılaşılmaktadır. Kırgızistan Milli Müzesine Saymalıtaştan getirilen 23. resimde silindirik gövde içerisinde merkezden dışa doğru uzanan altı ve sekiz koldan oluşan iki tane gök çarkına ait iki petroglif bulunmaktadır. (EK-17-18-19-20-21-22-23).

Stepanov'aya göre silindirik gövde içerisine yerleştirilen gök çarklarındaki kol sayısı doğuya gidildikçe artmaktadır. Yunanistan'da dört, Mısır ve Asur'da- altı, İran'da- sekiz ve daha fazlası yer almaktadır (Şer, 1980; 200). Saymalıtaş kaya resimlerinde bu sayı dörtten sekize kadar farklılık göstermektedir

G. Child'ın hipotezine göre, gök çarkı ya da gök arabası motifleri M.Ö. 4.000'inci yılların sonunda Anadolu'da ortaya çıkmış ve oradan M.Ö. 3.000'inci

yıllarda Güneydoğu Avrupa, Kafkaslar, Güney Rus bozkırları, İran ve Kuzeybatı Hindistan'a yayılmıştır. G. Child'ın bu fikrinden hareket edilecek olur Saymalıtashın kaya resimlerinin Bronz çağından da eski olduklarını hatta kalkolitik devre kadar uzandığını söylemek mümkündür. Saymalıtashdaki gök arabalarını bazı araştırmacılar M.Ö. 3.000-2.000'inci yıl olarak tarihlendirmektedir (Kanimetov, 1983; 12).

24. Resim: söz konusu kaya resminde güneş kafalı resimlerin bir türü diyebileceğimiz üç tane mantar kafa insan resmi yer almaktadır. Fakat bunların iki tanesinin başı tek parça resmedilmişken sağ üst tarafta yer alan petrogliflerin bir tanesi irili ufaklı noktalar şeklinde resmedilmiştir. Sol eli parmaklarıyla sağ elinde ise davul olma ihtimali bulunan bir daire ile remedilen bir insan resmi bulunmaktadır. Yanındaki resimde ise iki elini kaldırmış şekilde diğer bir insan resmedilmiştir. Daha küçük bir başla resmedilmiş insan remi ise tahrip olduğu için nasıl bir şekilde olduğu tam olarak anlaşılamamaktadır. İki resim arasında güneş başlı başka bir adam daha var ama güneş ya da baş kısmı eksiktir. Onlarla tasvir edilen dağ keçisinin çizim tarzından dolayı bu petroglifin Göktürk dönemine ait olduğu sonucuna varılabilir ya da dağ keçinin resmi sonradan da çizilmiş olabilir. 25. resimdeki sahne 24 ile aynı görüntüye sahiptir ancak elindeki davuldan şaman olduğu anlaşılmaktadır. Bir sonraki kaya resimde Milli Müze'ye koyulmuştur ve buna benzer diğer resimler gibi eli ayağı ayrı yapılmıştır. O dönemde dini ayinler yapan şamanlar toplum tarafından kutsal sayılıyordu (EK-24-25-26).

Mandala tamamen bir çark gibidir kesinlikle gök çarkı sembolüne karşılık gelir (Bagdasarov, 2005; 65). Bu yüzden mandala olarak çizilen kaya resimlerini güneşi tasvir eden kaya resimleri olarak sayabiliriz.

Mandala şeklinde çizilen 27. ve 31. resimler yalnızca bir yuvarlaktan ibarettir. Sanskritçe mandala kelimesi yuvarlak, disk, top anlamına gelir. Bu durumda mandala dışındaki ek unsurlar iç içe geçmediği için herhangi bir anlam çıkarmak daha zordur. 30. resimde bir mandala ile bir dağ keçisi tasvir edilmiştir, 31. resimde ise daireler arasına bir nokta konularak tam bir mandala oluşturulmuştur. Mandalaların genel olarak anlamını ve işlevini belirlemek zor olsa da Saymalıtash'taki diğer resimlerde

güneş küre şeklinde gösterdiği için bu şekillerin güneşi temsil ettiği varsayılabilir. (EK-27-28-29-30-31).

32. Resim: Taşın kenarında yılan, su veya bunlara benzer bir nesneyi andıran zikzak şeklinde bir çizgi bulunur, diğer tarafından elleri yukarıda 6 kişi güneş başlı'ya tapıyormuşçasına tasvir edilmiştir. Güneşin sadece yarısı yapılmış olmasından dolayı bir disk veya ellips olarak nitelendirebiliriz. Saymalıtaş'taki benzer resimlerde güneşin iç kısmı dolu şekilde resmedilmiştir. Ayrıca insan tasviri güneşi tutacak gibi yer almıştır ve iki eliyle güneşe dua ediyormuş şeklinde çizilmiştir. (EK-32).

Rozvadovski güneşbaşı yaratıkları şamanlar olarak tanımlar ve ışın hüzmelerinin gökte bulunan Tanrıyla ilişki kurabileceğinin göstergesi olduğu fikrini ileri sürer. Rene Grousset Türk evrenini şöyle tanımlıyor: “Dünya katmanlardan yaratılmıştır. On yedi üst kat gökyüzünü, ışık âlemini, yedi veya dokuz iç kat ise dünyayı, karanlık âlemini yansıtır; aralarında bir kişinin yaşadığı arazi alanıdır. Cennet ve dünya, en tepede yaşayan ve ilahi adla adlandırılan yüce tanrıya itaat eder-Tengridir” (Grousset, 1948; 131–132), (EK-33).

34. Resim: üç kişinin güneşe dua ettiğini gösteren bu kaya resiminde, güneş tam olarak resmedilmemiş, yanındaki gök çarkı benzeri motiflerin yarısı hasar görmüş ve tapmakta olanların önünde ok ve yay ile avlanan bir adam vardır. Ayrıca güneşin tepesinde bir boğa ve onunla birlikte bir süvari resmedilmiştir (EK-34).

35. Resim: tek bir güneş başlı adam bir taş üzerinde tasvir edilmiştir, ancak vücut yapısında toplam 9 ışın hüzmeleri vardır. Bunlardan diğerlerinden uzun olarak çizilen iki tanesinin kişinin bacakları olması ihtimaldir.

36. resimde, güneş başlı adamın çizilmiş olmasına rağmen “Tengri tamgası” (Aslan, 2020: 1381) şeklinde değildir. Bu nedenle, güneş tanrısının ellerinin olmamasına rağmen, güneşten yükselen uzun çizginin tabanı bacak gibi ikiye bölünmüştür. Güneş şeklindeki kafa, diğer benzer petrogliflerden çok daha büyüktür ve 26 ışın hüzmeleri yayar. Bunun nedeni, güneş başlı insanın kafa kısmı olan güneşin içinde ek olarak bir 22 ışın hüzmeli güneş başlı daha küçük başka bir kişinin resmedilmiş olmasıdır. Hakas bilim adamı R. Kızlasov'a göre güneş doğurganlık

kültüyle ilişkilidir. Güneş, dirilişi, yaşamı sembolize etmektedir (Şerstobitova, 2003; 60).

37. resimdeki güneş-insan tasvirinin diğerlerinden farkı, gerçeğe çok yakın olmasıdır, çünkü onda kollar ve bacaklar yanı sıra gözleri ve ağızda resmedilmiştir. Bu özellikleri ile bu resim tektir. Diğerleri gibi ışın hüzmeleri vardır ve sayıları 19 dur. Bunun gibi özel olan kaya resimlerine Rusya'nın Kemerova bölgesinde yer olan Tomsk Pisanitsa bölgesindeki kaya resimlerinde de rastlanılmaktadır (EK-35-36-37).

Sayısal sembolizmi inceleyen Eliade şunları belirtiyor: “Yedi gök kavramı güneydoğu Sibirya'ya yayılmıştır. Ama onun yanında başkalarını da bulabilirsiniz: dokuz göksel seviyenin, on altı, on yedi ve hatta otuz üç cennetin görüntüleri de aynı derecede yaygındır (Vang, 2006: 281). Andrej Rozvadovski “güneş insan görüntüleri şaman tasviridir ve güneş hüznelerinin sayısına göre göksel seviyenin katlarına ulaşabildiğine işaret eder. (Rozvadovski, 2003: 83)

38, 39. resimler aynı taşın petroglifleridir ve toplamda 8 güneş başlı insan içermektedir ve 5 güneş başlı insanın kafasında birer tane daha güneş sembolü vardır. Başlarının içleri boş olan güneş başlılar diğerlerinden daha küçük resmedilmiştir. Bu insanların 7 tanesi birbirine yakın şekilde tasvir edilmiştir. Ayrıca çember oluşturan güneş başlılar dışında bir yaban koyunu, 2 dağ keçisi içerir. Kayanın merkezinin doğanın etkisiyle oyulmuş olması orada resim olup, olmadığı bizim için bir muammadır. Bununla birlikte kayanın dibinde güneş kafalı bir adam, diğer bir kişi ve birde mandala resmedilmiştir. Diğerlerinden farklı olarak tüm insanların güneş ışın hüzmeleri vardır. (EK-38-39).

40.resim: toplam uzunluğu 15 cm olan, insan tasvirini göstermektedir, çünkü sadece bacakları ve kafası vardır. Başından 13 ışın hüzmeleri yayılmaktadır. Benzer bir görüntü 43. resimde de görülmektedir. Ancak bu resimde üç güneş tanrısını tasvir etmişler. Onların hepsinin içinde artı işaretleri var ve her biri 12 ışın hüzmeleri saçmaktadır. 41. resim, 17 cm uzunluğunda ve 15 cm genişliğinde olan bu petroglifin baş kısmında güneş ışınları yerine noktalarla süslenmiştir. 42. resimde ise baş'ın yerine bir gök çarkı kullanılmıştır ve Tamgalıdaki güneş başlı insan petrogliflerine

benzemektedir. Genel olarak, bu 4 resmin benzerliği tamamının ellerinin resmedilmiş olmasıdır (EK-41-42-43).

43. ve 48.resimler: Taşbaeva, gözlük şeklindeki bu petroglifleri güneşi yansıtan unsurları olarak belirtmiştir (Taşbaeva, 2020;3). Bu petroglifler kaba bir ifade ile birbirinden uzakta yer alan iki halkanın bir çizgi ile birbirine bağlanmasından oluşmaktadır. 45 ve 46. resimlerde taş üzerinde tek resim varsa 44. resimde geyikler, zikzaklar ve ek çizgiler eşlik etmektedir. 48. resimde ise aynı anda birkaç döneme ait şekil görülmektedir. Birleştirilmiş halkalar arasına çizilen dağ keçisinin şekline bakılır ise Türk dönemine ait olmakla birlikte, sol ve ortadaki kemer tokasına benzeyen şekiller daha eski dönemlere aittir. Ortadaki toka şeklinin yanında çok daha küçük boyutlarda iki tane güneş başlı insan figürü yer almaktadır (EK-43-44-45-46-47-48).

49. Resim: Saymalıtaş kaya resimleri diğer petroglif alanlarından birçok yönüyle ayrılmaktadır. Bunlardan bir tanesi svastika resminin olmasıdır. Zira bu figür nadir görünmektedir. Svastika kelimesi Sanskritçe'de mutluluk ve refah anlamına gelir. (<https://www.yoair.com/tr/blog/anthropology-controversy-and-cultural-confusion-surrounding-the-buddhist-manji-symbol-or-swastika/>).

Muhtemelen Neolitik döneminde Avrasya'da ortaya çıkan güneşi yansıtmaktadır (<https://encyclopedia.ushmm.org/content/ru/article/history-of-the-svastika>). Svastika Ari sembolü olmasının yanında Hint kültürünün bir parçası haline gelmiştir ve Hint-İran kültürlerinin vasıtasıyla yayılmıştır. Andronov kültürüne ait olan II. Elov'un mezar höyüklerinde bulunan çanak çömleklerde de svastika sembolleri bulunmuştur (Kosarev, 1981:113). Bu da Karakol mezarlığındaki güneş başlı insan çizimi gibi Orta Asya bozkırları için gök çarkı figürünün ne kadar önemli olduğunun bir göstergesidir.

Güneşin dairesi sonsuzluğun sembolü olarak nitelendirilmektedir (Lukina, 2014; 12–14). 50 ve 51. resim: Saymalıtaş'da güneşin dairesini simgeleyen resimler bulunur. Bu petroglifler, diğerlerinden ortalarında ki noktalarıyla ayrılır. 50. resim birbirine 13 ışın hüzmeleri ile bağlanan iki halkadan oluşur. Bir sonraki (resim 51) kaya resiminde ise ortada bir nokta ve onun etrafında 16 ışın hüzmeleriyle birbirine bağlanmış iki diskten oluşmaktadır. (EK-50-51).

52. Resim: Çizim şekli ile Türkler dönemine ait olduğunu tahmin edilen bu kaya resimleri 3 motifden oluşmaktadır, daire ve ona bağlı insan ayaklarını andıran 2 çizgiden oluşmaktadır. (EK-52).

53. Resim: iki üçgen şeklinde çizilen yabani koyun çizimi Tunç Çağı stilidir, bu nedenle söz konusu kaya resmi Tunç Çağı veya Saka öncesi dönemi petroglifi olarak kabul edilebilir. Kaya resminde geyiğe ok atmaya hazırlanan bir adam da yer almıştır. Avcının üzerine güneş başlı bir adam resmedilmiştir. Diğer güneş kafalı insan şekillerinden farklı olarak hiçbir daire bulunmaksızın insanın başından doğrudan 6 ışın hüzmeleri resmedilmiştir. Bununla birlikte kollarına verilen şekil güneşin ışınlarını da anımsatmaktadır (EK-53).

Yukarı bakan ve dört parmaklı oluşan eline yukarıdan bir çizgi uzanmaktadır. Aşağıya bakan iki parmaklı diğer elinde ise daha küçük resmedilmiş bir insan firürü tutmaktadır. Tunç Çağı'nda çocuklara bakmak kadının görevi olduğu için başlık takan kişi kadın olarak kabul edilebilir (Kupriyanova, 2008.136). A. Golan, "kadınların avda ayin yaptığını" öne sürer (Golan, 1993; 2). Tarihsel araştırmaların sonuçları, şamanizmin yaklaşık 2.000 yıl öncesinde ortaya çıktığını göstermektedir (Potapov, 1978; 18–19). Ancak böyle bir kronoloji yalnızca mevcut yazılı kaynaklar tarafından belirtilmiştir. Bu nedenle, şamanizmin daha uzun bir geçmişi olduğunu ve yaklaşık 2.000 yıl önce birdenbire ortaya çıkmadığını düşünmemizi sağlayacak birçok etken vardır. Şamanizmin kültürel bir gelenek olarak kabul edilmesi, kaya sanatı alanları da dahil olmak üzere arkeolojik materyallerde onun izlerini aramak için zemin sağlar.

54. Resim: ok ve yaylarla donanmış 4 avcının iki hayvanı avlanma sahnesini konu edinmektedir. Yanlarına güneş başlı bir adam tasvir edilmiş, ancak güneşin görüntüsü tam olarak yakalanamamıştır. 55 resimde ise güneş küre şeklindedir ancak üst tarafı noktalarla süslenmiştir. Ek olarak bu iki resim aynı döneme aittir (EK-54).

55 ve 56. Resim: Saymalıtaş'ta spiral, sarmal ve dairesel petroglifler önemli bir rol oynarlar ve sanat galerisinin çeşitliliğinin kanıtıdır. Spiral, sarmal ve dairesel petroglifler tam olarak ne zaman ortaya çıktığı belli değildir. Yukarıda belirtilen spiral, sarmal ve dairesel petrogliflerin boyutları 22 ve 20 cm'dir ve üst kısmında bir dağ

keçisi vardır, içindeki çizim tarzı Sak-Uzun döneminin üslubu ile örtüşmektedir. Ancak Rus arkeolog ve etnolog A. A. Miller, sarmal petrogliflerin Eneolitik döneme ait olduğunu düşünmektedir (Larionov, 2015; 38). Bu sonuca İsveç'in güneyindeki petrogliflerdeki spiral kaya resimlerinin keşfi sonucunda varmıştır. D. Eogan'ın M.Ö. 2.000'li yıllarda Hint-Avrupalılarla birlikte Avrupa'ya geldiği ve güneş kültüne ait olduğu iddiasını destekler (Larionov, 2005; 71) (EK-55-56). Bagdasarov da sarmal kaya resimlerinin güneş kütlünün bir parçası olduğuna inanmakta, svastika ve spiraller güneş hareketinin yansının farklı bir yönü olarak görür (Bagdasarov, 2005; 65).

İnsanlar neye inanırsa inansın tarihin her döneminde Tanrı'ya yakınlaşmak, Tanrı'yla ilişki kurmak, dua etmek, yakarmak amacıyla belirli mekânları kendilerine vasıta kılmışlar ve bu alanları da kutsal saymışlardır. Eski Türk inanç sistemine göre Tanrı'ya yakın olarak kabul edilen bu yerler aynı zamanda Türkler tarafından mezar alanı olarak da kullanılmıştır (Özer, 2016; 12). Bu gibi resimler insanların kutsal saydığı mekânlara yapılmıştır. Deniz seviyesinden 3400 metre yükseklikte yer alan Saymalıtış'ta bu tarz resimlere yer verilmesi gökyüzünde yer alan tanrıya daha yakın olmayı sağlamıştır. Ama diğer tarafta Türklerde yaygın olan atalar kültü veya ölmüş ataların ruhlarına bağışlanan kurbanlara ait çizimlere Saymalıtış kaya resimlerinde rastlanılmamaktadır. Ayrıca burada mezarlık veya yerleşim alanı keşfedilmemiştir. Bu da Saymalıtış'ın sıradan kutsal alan olmadığını bir göstergesidir.

57. Resim: Güneşi kurtarıcı olarak kabul eden insanlar acaba güneş tutulmasına nasıl bir tepki vermiştir? Saymalıtış'daki güneşe ok atan şaman veya insan figürleri bu sorunun cevabı olabilir. Altay Türklerinde ay tutulduğunda “yine Yelbegen ayı yedi” derlermiş. Yelbegen yedi başlı ejderhadır (Ögel B. 1971.67). Bu resimde de Ögel'in belirttiği gibi güneşe ok atmakta olan insanın tasviri ve ayakları olan bir güneş resmi vardır. (EK-57). Şamanistlerin inanclarına göre güneş ve ay ile kötü ruhlar mücadelede kalkışır, bazen yakalayıp karanlık dünyaya sürüklerler. Güneş ve ayın tutulmasının sebebi budur. Bütün Türk lehcelerinde “tutulmak” ile ifade edilmesi de eski bir inancın izini taşımaktadır. Güneşin tutulduğu zaman şamanistler onu kötü

ruhun elinden kurtarmak için bağırıp çağırırlar, davul çalarlardı. Bu gürültü patırdıların kötü ruhları korkutacağına inanırdı (İnan, 1986; 29).

Sayano-Altay ve Orta Asya'nın Bronz Çağı'nın kaya resimleri arasında, arsa birliği ile bağlantılı küçük ama karakteristik bir görüntü grubu açıkça ayırt edilir. Bunlar, başlarında parlak diskler bulunan hayvan figürleridir. Burada, senkretik bir görüntüde, gerçek hayattaki hayvan türleri ve stilize edilmiş geleneksel semboller göksel gün ışığı vücudunun işaretleri birleşiyor. Bazen bir hayvanın kafasına boynuz yerine, bazen boynuzların uçlarına, güneşin sembolü olan parlak bir disk yerleştirildi, yaban domuzu gibi boynuzsuz bir hayvanın bile başı taçlandırılırdı (Devlet, 2016; 5). Saymalıtaş kaya resimlerinin arasında da boynuzların yerine disk yerleştirilen resimler bulunmaktadır. Mesela 58. resimde 5 tane boğanın kafasında boynuz yerine yuvarlak diskler yapılmıştır. Bu petroglifte yer alan boğaların vücutlarının dik uçlarından birbirine bitişik iki üçgenden oluşuyor olması çizimin bronz devrine ait olduğuna işaret etmektedir. Bununla birlikte güneş sembolünün boynuzların yerini almadığını, ancak farklı bir anlamsal yük taşıdığını varsaymak da mümkündür. Çünkü bolluğu simgeleyen boğa ile yaşamı sağlayan güneş kültlerinin kutsal sayıldığını gösterir (EK-58).

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

TÜRK KÜLTÜRÜNDE GÜNEŞ MOTİFİ VE SEMBOLLÜ

Sibirya, Orta Asya ve İtil-Volga'ya kadar geniş bir alana yerleşen Türk toplulukları göç ettiği bölgelere kendileriyle beraber kültürlerini ve inançlarında taşımışlardır. *Türk halklarında Tanrı; sadece gökyüzüyle değil, güneş (kün Tengri), ay ve yerle de ilişkilidir. Gök ve yerin bölünmezliğini de ifade eder* (Abramzon, 1990;308). Doğadan beslenen şamanizm ve Orta Asya'ya taşınan güneş merkezli inançlar kısmende olsa Gök Tanrı dinine de tesir etmiştir Güneş kültü Türk halklarının arasında İslam öncesi ve sonrası zamanlarında bile kendi varlığını korumuştur. Örneğin günümüzde de varlığını sürdüren Baksıcılık, İslamiyete adepte olarak varlığını koruyarak günümüze kadar ulaşmıştır. Son dönemlerde tekrardan canlanmaya başladığı gözlemlenen “Tenriçilik” inancı güneş kültürünün tesirinde artmasına neden olmuştur.

4.1. Türk Mitolojisinde Güneş Motifi

Güneş kültürünü Türk kültürünün ayrılmaz bir parçası olarak sayabiliriz. En eski Türk inançlarında göğe özel bir değer verildiğini görmekteyiz: “Eski Türk telakkisine göre, hakanla hatun gök ile yerin evlatlarıydı. Güneş ana ile Ay ata onların gökyüzündeki temsilcileri idi. Hakanın mümessili olan ay ata, gökyüzünün 6. katında, hatunun mümessili olan gün ana ise daha üstte, gökyüzünün 9. katında idi” (Gökalp, 1974; 211: Ögel, 1995; 187: İnan, 1986; 29). Ama Ziya Gökalp'ın fikrinden biraz farklı olarak Bahaeddin Ögel'e göre güneş 8. katta ise Tanrı da 9. katta idi (Ögel, 1995; 188). Diğer bir fikre göre ise Türklerde Tanrı adıyla belli olan yüksek yaratıcı göğün üst katlarında idi (Kalafat, 2009; 97). Binlerce yıl devam etmekte olan Türk kültüründe güneş yeri önemli ve değerlidir. Gök Tanrı dininde insanlar elini göğe kaldırarak dua ediyorlardı. İbn Fazlan eserinde Oğuzlar zulme uğrar veya sevmediği bir şeyler başına gelirse başını semaya kaldırarak “Bir Tengri der” şeklinde belirtmektedir (Şeşen, 1981;68). Buradaki bilgilere göre Türk halklarının inanç sisteminin temeli tek Tanrıçılıktan oluşmaktadır. Eski halkların inançlarında Güneş, Ay ve Yıldız tanımlanır

ise, Türkler göğü bütün sembolleştirerek Gök Tengri itikadının ortaya çıkmasını sağlamışlardır (Gömeç, 1980; 49).

Güneş kültü, M. Ö. dönemlerde yaygın inanç sistemi olmuştur. “Din- yaşamın belirlediği yol, inanç sistemi, bir inancın uyulması gereken kaidelerinin tamamıdır” (Gömeç, 1980; 1). Din-insanların doğaüstü güçlere, kutsal saydıkları türlü varlıklara, tanrılara ya da Tanrı’ya inanma, tapınma biçiminde katıldıkları gizemsel olgudur. Eski çağlar için bu gizemli olgu olarak güneşi tanımlayabiliriz, çünkü insanların yaşam tarzlarında ve kaya sanat eserlerinde güneşe olan saygıyı görmek mümkündür. İnsan doğduğu anlardan başlayıp güvenebileceği, kendisini koruyacağına inandığı bir destek arar. Ancak insan akli, mantığı, sezgisi geliştikçe her zaman sığınacak bir vaklığa ihtiyaç duyar, işte o insanın yaratıcısıdır. İlk çağlarda güneş gibi varlıklar yüce yaratıcı olarak kabul edilmiştir (Öztürk, 2013; 2). Tarih öncesi dönemlerdeki ilkel insan için doğa, bitki örtüsü ve hayvanlar ile doğa olayları (gökyüzü, yağmur, şimşek, vb.) anlaşılması ve ulaşılması güç, açıklanamayan bir yığın mistik anlam taşıyordu. Ön Türklerin inanç sisteminin temelinde animizm, fetişizm ve dinamizm düşünceleri görülmektedir. Türkler gizli güçleri olduğuna inandıkları doğa olgularını kutsal olarak görmüşler.

Sıcaklığın kaynağı olan Güneş; canlılığı, hayatı ve gençliği simgeler. Işık kaynağı olarak da aydınlığın temsilcisidir. Bunların yanı sıra bazı krallık ve imparatorlukların da sembolü olmuştur. Bazı kültürlerde Güneş anadır ve aynı anda güneşin doğup batışı doğum ile ölüm’ün ve dirilişin sembolüdür (Vilkinson, 2011; 16). Yer’in “ana”, Gök’ün “ata” yani “baba” yerine konulduğu görülen Ön Türk bilincinde, Freud’un Tanrıyı “baba” yerine koyma görüşünü de akla getirmektedir. Freud ilk uygarlıklardaki Tanrı anlayışını, insanların korktuğu, anlayamadığı olayları “baba” yerine koyma isteği olarak açıklamaktadır. İlk budunlar, tıpkı bir çocuğun ürkütücü çaresizlikler karşısında bir babanın koruyuculuğuna ihtiyaç duyduğu gibi korktukları, çaresiz kaldıkları tabiat güçlerine "baba" figürüne ait özellikler yükleyerek, kendisini koruması için doğayı tanrılaştırmışlardır (Özmak Mercan, 2019; 761).

Pomaskina, G. A. “*Kogda bogi byli na zemle Naskalnaya galerya Saymaly-Taşa*” (Saymalıtaş: Tanrılar Yer Yüzündeyi İken) adlı eserinde genel olarak güneş

kültü Orta Asya'nın Tunç Çağı popülasyonları arasında baskın bir din olduğunu ve bundan dolayı, güneş tanrılarının tasvirleriyle “güneş başlı” görüntüleri tanımlandığını öne sürmüştür (Pomaskina, 1976; 23). Yani güneş tanrısı bu dönemin ana tanrısı demek doğrudur. Türklerin anayurdu Ötüken dağınadan farklı olarak Ön-Türkler tarafından çizilen Saymalıtaş kaya resimlerinde güneş kültü baskın bir biçimde görülmektedir. Kaya sanatında güneş motifleri dünyanın farklı alanlarında keşfedilmiş ve yaygın inanç sistemi olmuştur. Aynı anda da Orta Asya’da Türk stilleriyle bulunan kaya resimlerinin neticesinde Türklerin içerisinde yaygın halde olduğu anlaşıyor.

Güneş inancı geniş bir coğrafya yayılmış ve birçok kültürde bir şekilde var olmuştur. Hunlar da var olan güneş ve kutsal ay kültü günümüzde Yakut Türklerinde halen devam etmektedir. Kırgızlar’da da yeni doğan ayı eğilerek selamlama kültü halen devam etmektedir². Günümüzde diğer Türk topluluklarında da varlığını koruyan güneş kültü genelde batıl inanç olarak kabul görmektedir. Orkun H. N. Eski Türk Yazıtları adlı eserinde Uygur yazıtlarında yer, gök, güneş ve ay’a ilişkin şu bilgileri aktarmaktadır; “İşitildiğine göre, Gök ile Yer birbirinden ayrılıp, Güneş ve Ay feyzini saçmaya başlayınca, Tanrıdan buyruk alan bir oymakbaşı, bütün dünyayı kendi etrafında alakalandırıyor, faziletiyle kamaştırıcı şekilde ışıklandırıyor ve dört bucaktan ona sığınıyorlar. Onun cezaları gayet haşmetli idi. Hudut dışında olan ona bağlanmak için dönüyordu...” (Taş, 2011; 4). Bu örnek Uygurlar arasındaki güneş inancına ilişkin güzel bir örnek olarak karşımıza çıkar. Yakutlarda ve Altaylılar arasında da gerek çeşitli ritiellerde gerekse mitolojik unsurlarda güneş figürüne rastlamak mümkündür. Güneş tanrısı Hititlerde Utu, Luviler Şimeğe, Mitanniler ile İran coğrafyasında Mitra, Urartular’da Ardini adlarını taşıyordu. Frigler’de ise Kybele’den sonra en tanınmış tanrılar arasında Güneş Tanrısı Sabazios bulunmaktadır (Birecikli, 2010; 220).

Eski Türklerin Ötükeni, Uygurların Kut-Dağını, Altay Türklerinin Altay dağını kutlu saydığı gibi Saymalıtaşın bulunduğu dağda belkide eskiden kutlu sayılmıştır. Saymalıtaş kaya resimlerinde dağın bölgelerinde pek rastlanmayan yoğun şekilde ritüel

² Cükey Ömüraliev 1929-2019, Calal-Abad oblasti. Kazarman ilçesi, 24.12.2018.

resimlerine, güneş inancıyla ilişkili veya onu yansıtan resimlere, sıra dışı farklı türdeki kaya resimlerine ratlamak mümkündür. Bu durum saymalıtaşı diğer bölgelerden farklı kılmaktadır.

Çin kaynaklarına göre, Hun hükümdarı her sabah çadırından çıkarak güneşi, akşamları da ayı ululuyordu (Ögel, 1995; 187; Çoruhlu, 2000; 22). Ögel, bunun diz çökerek 3 kez selam verme şeklinde uygulandığını belirtmektedir. Bununla birlikte yalnızca Hunlarda değil diğer Türklerde ay ve güneş kutsal saymıştır. Kırgızlarda yeni doğan ayı eğilerek selamlama geleneği mevcuttur. Bu esnada “Ay kördüm aman kördüm” (Ay’ı gördüm selamette kaldım) tarzında ifadeler kullanılmaktadır. Diğer bir inanış ise “güneş varken tartışılmaz” şeklindedir. Gün doğarken uyumak ise güneşin bereketinden mahrum kalmak olarak kabul edilmiştir. Tüm bunlar Kırgızların güneşe duyduğu saygının bir ifadesidir. Güneşin bereketinden nasiplenmek için onu selamlamak gereklidir. “*Eski Türklerin tanrısının önemli bir özelliği güneş ışığıdır*” (Gumilev, 2002; 89). Eski Türklerde Gök Tanrı yüksek tanrı idi, bu yüzden güneş de gökte yer aldığı için önemlidir. Gumilev, eski Türklerin güneşin doğduğu tarafa dönerek eğilip selam vermesini güneş kültüyle özdeşleştirmeye çalışmıştır.

Güneş’in doğu yönünü ay ise batı yönünü temsil eder (Esin, 2001; 45). Bu malumatlardan dolayı Eski Türklerin yönetiminde ikili sistem olarak adlandırılan doğu-batı kullanılmıştır ve güneşle ayın kutsal sayıldığını bilmekteyiz. Yani doğu güneşi, batı ise ayı temsil ederdi ve hakanın çadırının kapısı doğu tarafa açılıyordu. Yani güneş sembol olarak Teleut Türklerinin arasında aydınlığın, gündüzün, güneyi belirtmiştir (Ögel, 1995; 187).

Gülcin Çandarlıoğlu Türklerde put ve putların konduğu tapınaklar olmadığını ve güneş, ay, yıldızlar ateş ve yer-suların yardımcı kutsallar durumunda olduğunu belirtmiştir (Çandarlıoğlu, 2003; 98). Saymalıtaş kaya resimlerinde önemli kültürlerinden biri olan güneş kültüne yaygın şekilde rastlamak mümkündür. Bununla birlikte Ziya Gökalp, Şamanizm’i de eski bir Türk dini olarak kabul etmektedir (Gökalp, 1974;). Bu görüşe Abdülkadir İnan da katılmaktadır (İnan, 1986; 1). Bununla birlikte bu fikirlere katılmayan Türklerin asıl dininin Gök Tanrı dini olduğunu ileri süren bilim insanları da mevcuttur (Eroğlu, Kılıç, 2010; 757). Bundan dolayı Türklerin

asıl dini konusu hala tartışmalıdır ama Ön-Türklerin inanışlarında güneş kültünün etkisini görmek mümkündür. Mircea Eliade'ya göre Sibirya ve Orta Asya kültürlerinde birbirinden farklı iki alan mevcuttur. Bunlardan biri Gök Tanrı ekseninde oluşmuş dinî alan, diğeri vecd deneyimi ve sihirden oluşan Şamanizm'dir (Güngör, 2010: 326). Eliade de şamanizmin Orta Asya'da dini değeri olmadığı kanıtına varmış, çünkü şamanizmde kutsallaştırılmış nesnelerin olmasına rağmen dini temeli oluşturmak için belli bir kitap ya da kurallarının olmamasını veya bugüne kadar bulunmamasını karşılık olarak gösterir. Buna karşın Mariko Namba Valter şamanizmi: *“şamanın, topluluğun diğer üyelerine fayda sağlamak için ruhlar dünyası ile bağlantı kurmak için gereken bilgide uzman olduğu bir dini inanç sistemidir”* şeklinde tanımlar (Rozvadovski, 2012; 196). Rozvadovski'ye göre Eliade ile Marika Namba'nın görüşleri birbirine karşı gelmektedir. *“Afrika'da şamanizm, belirli bir kültürün ritüel karakterini tanımlayan tipolojik bir kavram iken, Sibirya'da 'şaman' kelimesinin dini değeri vardır”* (Rozvadovski, 2012;195). Sibirya Türklerince şaman değil tüm şamanizm bir din gibi kabul edilmiştir ve şaman din hizmetkarı olmuştur.

Orta Asya kavimlerinde güneş ve ay kültünün eski çağlardan beri var olduğu bilinmektedir. Altay şamanistler güneşe and icerler, and törenlerinde “kun ana koruptur” (güneş ana korumuştur) ifadesi kullanılır. Müslüman Türklerden Mişer ulusu güneşle yemin ederlermiş (Gömeç, 2011;47: İnan, 1986; 29). Altaylılara göre güneş ana, ay atadır. Güneşi yerde ateş temsil eder. Yakut masallarından anlaşıldığına göre büyük kahramanlar güneş ve ayın himayesi altında bulunurlardı. Ateş ısı kaynağı olduğu için güneşin yerdeki temsilcisi olmuştur ve Asya bozkırları sahasında yaşayan Göktürkler ateş'in kutsallığına inanmışlar, 568 yılında Bizans elçisi Zemarhos, Batı Göktürk sınırına vardığı zaman, Türkler onu ateş alevleri üzerinden atlatmak suretiyle, kötü ruhlardan temizlemişlerdir (Kafesoğlu, 1980;26). Ateş kültünün kalıntıları Kırgızlar arasında halen devam etmektedir ve ateşe halen saygı gösterilmektedir.

Türklerin eski inanç sistemine ilişkin Y. Çoruhlu şöyle bir yorumda bulunmaktadır; *“Türklerde tanrı tasavvuru Gök-Yer/Su-Atalar formülüyle ifade edilen çeşitli kültürlerle birlikte karşımıza çıkmaktadır. Bu nedenle erken devirde tek bir Türk dini ile karşı karşıya olmadığımızı söyleyebiliriz”* (Çoruhlu, 2000; 17). Bu fikri

desteklemek veya kabul etmek çok doğru bir yaklaşım olmayacaktır. Zira yukarıda belirtilen ve formül (*Gök-Yer/Su-Atalar*) olarak açıklanmaya çalışılan unsurlar esasında inancın (Gök Tanrı) yardımcı kültleridir. A. İnan'dı da buna benzer bir fikri savunmaktadır. “Çin kaynaklarına göre, eski Orta Asya şamanizmi Gök-Tanrı, güneş, ay, yer, su, ata, ateş (ocak) kültlerinden oluşmakta” (İnan, 1986; 1-2). Orta Asya’da devlet kuran muhtelif sülalelerden bahseden Çin kaynakları onların Gök-Tanrı’ya, yer-suya, güneşe ve aya kurban sunduklarını yazmışlardır (İnan,1986;3). Tüm bunlardan hareketle kültlerin inanç sistemini etkilediğini dahi söylemek mümkündür. Bilge Kagan Anıt Mezarlığında bulunan Gök Türk heykellerinden birisine işlenen ay ve güneş tamgası bunun güzel bir örneğidir. Güneşin karşılığı belki yeryüzünde kağan, ayın sembolü de hatun idi (Gömeç, 2011; 48). Canlılığın ve sıcaklığın kaynağı olan güneş tasvirlerine sıkca rastlanılmaktadır ama ay kültü ile ilgili genel bir bilgi bulunmamaktadır.

Azerbaycanlı araştırmacı M. Seyidov'a göre Türk lehçesinde tan, güneşin doğduğu yerdir (Jusupakmatov, 1999; 106). Bu nedenle Tangrı sözcüğü güneşle ilişkilidir, Kırgız araştırmacı L. Jusupakmatov'da buna benzer bir fikre sahiptir. Gök Tanrının Kırgızca karşılığı olan Kökö Tenir'i, Kün Tenir olarak tanımlamaktadır (Jusupakmatov, 1999; 108). Kırgızlarda, Tengri kelimesi yaratıcı ve yüce manasında kullanılmaktadır. Kaşgarlı Mahmut “tengri” kelimesini gökle ilişkilendirir ve kafirler için büyük bir dağ, büyük bir ağaç gibi gözlerine ulu görünen her şey Tengri olabilir demektedir (İnan, 1986;28). S. M. Abramzon’a göre, Türklerdeki “Tanrı” kavramının içeriği, sadece Gök Tanrıdan çok daha geniştir. Bu yüce ilah, sanki tüm astral temsillerin bir sentezi şeklinde hareket etmiş, "evren" kavramını da ifade eder. Ama aynı zamanda güneşe, aya ve yeryüzüne, gök ve yerin tanrılarının ayrılmazlığına tanıklık eder” (Hudyakov, 2020; 3; Eroğlu, Kılıç, 2010;757)

Ön-Türklerde yaratıcı Güneş, Eski Türk inançlarına göre ise yerin ve göğün yaratıcısı Gök Tanrıdır. Mogolistanda bulunan Kültegin ve Bilge Kağan yazıtlarında evrenle ilgili “üstte mavi gök altta yağız yer yaratıldığında, ikisinin arasında insanoğulları yaratılmış” şeklinde ifade mevcuttur (Taş, 2011; 3). Eski Türkler göğe Tanrı “Tengri” derlerdi. Tengri, hem gök hem Yüce Tanrı anlamını taşıyordu (Ögel,

1971;67). Yani "Tengri" kelimesi hem gökyüzünü hem de Tanrı'yı ifade etmek için kullanılmıştır. Daha sonra kök (mavi) göyüzünü, Tengri şse Tanrı'yı ifade etmek için kullanılmıştır. Eski Türk inancında Tanrı eril, insanların, halkların ve devletlerin alinyazılarını yazan bir varlık olarak görünüyor (Özmak Mercan, Ayşe, 2019; 760). Gök Tanrı da güneş kültü gibi insanlardan başlayıp tüm varlıkların ve devletlerin kaderini yazan yaratıcı olarak biliniyordu.

M.Ö. 1045-221 yılları arasında Çin yönetimini ele geçiren Türk Chou sülalesince güneş tanrısını ifade etmek için, aynı zamanda da tanrı kelimesinin de karşılığı olan, T'ien kelimesi kullanılırdır. (Eberhard, 1995; 67). Türk asıllı Chou sülalesince kullanılan T'ien kelimesi aynı zamanda da Gök Tanrı'yı mı kast ediyor? Bu soruyu cevaplamak gerçekten güçtür. Çünkü güneş itikadının "Bronz Çağında" ortaya çıktığının düşünülmesine rağmen Eberhard'ın belirttiği verilerin net olarak hangi dönemleri kapsadığı da belirsizdir. Ziya Gökalp, Türklerin komşu kavimleri dini açıdan kendilerinden ayırırken Çinlileri kendilerinden ayırmadıkları kanatindedir (Gökalp, 1976; 41). Ziya Gökalp'in bu ifadeleri kullanırken hangi dönemleri kast ettiği de tam olarak bilinmemektedir.

Ziya Gökalp ve Fransız Sinolog ve Türkolog Edouard Chavannes'a göre Choulardan sonra Çin'de hakimiyet süren T'sin (M. Ö. 221-206) sülalesi de Türktür (Gökalp, 1976; 46). Eğer T'sinler de Türk ise, bu durumda Çin'i M.Ö. binli yıllarda yöneten kavimler Türktür. Eberhard ve Ziya Gökalp'in ileri sürdüğü bu fikirler her ne kadar bazı farklılıklar olsada Güneş inancının Türkler arasında etkili olduğunu göstermesi bakımından önemlidir.

Göktürk yazıtlarına göre hakanları tahta çıkaran, Türklere zafer kazandıran, felaketlerden koruyan Türk tanrısı Gök Tanrı'dır. O her şeyin yaratıcısıdır, ezeli ve ebedidir (Çoruhlu, 2000; 19-20). Radloff'un, Sibiry'a'da yaptığı araştırmasında tanrıların en yücesi ve insanoğlunun ata ve anası olarak sayılan Tengere Kayra Kan tarafından insanların yarattığını belirtmiştir ve göğün on yedinci katında oturarak oradan dünyayı idare ettiğini yazmıştır (Nabiyeva, 2019:177). A. Razvadovsky'de kaya resimlerinde yer alan güneş tanrılarını şamanlar olarak belirterek kafa

bölgesindeki ışın hüzmelerinin sayısı kaç ise göğün o kadar katına çıka bildiklerini ileri sürmüştür (Rozvadovski, 2003; 77-98).

Eski insanların tasavvuruna göre gökyüzü, Tanrı veya yaratıcı sayıldığından hakanlar kendilerini yüceltmek için kendilerini Tanrıyla akraba gösterirlerdi. Mesela Hunlar, hükümdarları Mete'nin oğlunu Tanrı oğlu, “Yer ve Gök'ten” doğmuş, Güneş'le, Ay tarafından vazifelendirilmiş olarak görmekteydiler (Uraz, 1967; 212). Kuzey Asya Türk yazılarında “kök tengri” ile “gün” ve “güneş” anlamına gelen “kün” kelimesi arasındaki fark açıktır. Fakat yine de bu iki kavramın Chou devrinde olduğu gibi, birbiriyle yakın ilgisi görülür. Gök Tengri'de kut bulan Türk hükümdarlarından Kök Türk kağanı, güneşe benzetiliyordu. Bir keçe üzerinde havaya kaldırılarak, doğuya açılan, muhtemelen gök simgesi, gök rengindeki kubbeli çadırın etrafında dokuz kere güneş yönünde döndürülürdü (Esin, 2004; 75). Bunun gibi nedenlerle hakanlar devlet yönetiminde hak sahibi oluyorlar ve kutlu kan taşıyanlardan olduklarını öne sürüyorlardı. Eski Mısırda Firavunlar da buna benzer şekilde güçlerini benzer yollarla pekiştirmişlerdir. Diğer bir örnek Multan bölgesinin İslam Devleti güçleri tarafından ele geçirilmesinden önce, bölgenin güneş ibadetinin bir merkezi olduğunu belirtmiş ve aynı anda da Hudûd el-âlem göre Bolor devletinin hükümdarı Bulur-inşah “Güneşin oğlu” unvanını taşımakta idi (Jettmar, 2008; 68). X. yüzyıl eseri Hudud-el-alem'de bunları destekleyen ve bu inancın söz konusu yüz yıla kadar aktif bir şekilde varlığını devam ettirdiğine işaret eden bilgiler mevcuttur.

Şamanizmde önemli bir yeri olan şaman, yaratıcı ile insan arasında iletişim kuran, gelecekle ilgili malumat aktaran, ayrıca ölüleri diğer dünyaya ulaştıran ve hastaları iyileştiren kişidir. L. Tolstoya göre dinin içerisine putperestlik, büyücülük gibi şeylerin karışması o dinin yozlaşma anlamına gelmektedir (Öztürk, 2013; 16). Saymaltaş petrogliflerinde farklı inanç sistemlerine ait ritüel törenlerinin aynı taşta çizildiği kaya resimlerine rastlamak mümkündür. Bu resimler uzun yıllar süren bir sentezin sonucu olarak karşımıza çıkmaktadır.

4.2. Kırgız Kültüründe Güneş Motifi

Tüm dünya halklarını etkileyen bolluğun simgesi olan güneş kültü Orta Asya ve Sibirya topraklarında yaşayan Türk topluluklarında kült olarak kültürde yer almıştır. Kırgızlar'da İslamı kabul etmeden önce diğer Türk toplulukları gibi Gök Tanrı dinini benimsemişlerdi. L. N. Gumilev Veyşu dan Türklerin inanç sistemine ilişkin şu bilgileri aktarmaktadır; *“Türkler her şeyden önce ateşi onurlandırır, havayı ve suyu onurlandırır, yeryüzüne bir ilahi söylerler, gökleri ve yeri yaratan ve ona Tanrı (Tengre) diyene sadece kulluk ederler”* Güneş'e duyulan saygıyı ise şu şekilde açıklamaktadır: *“Tengri ve yardımcısı Kun (Güneş) yaratılan dünyaya rehberlik ediyor; güneşin ışınları, bitkilerin ruhlarının güneşle iletişim kurduğu ipliklerdir. Türkler yılda iki kez güneş ışığına kurban verdiler: sonbaharda ve Ocak ayının sonunda güneşin ilk parıltıları dağların tepelerinde gösterildiğinde»* (Gumilev, 1993; 154). IX yüzyılda Müslüman olan İtil Bulgar hükümdarı Aslan Han'ın sikkesinde de parlaklık sembolü kün-ay motifleri yer almıştır. Orkun çevresinde İslam dininden önceki devirlerden kalan mezar taşlarında da kün-ay motifleri bulunmaktadır (Arda, 2008; 23). L. J. Sternberg'in görüşüne göre Gök Türk dininin erken formlarında gökyüzü kültü genetik olarak Güneş kültüyle ilişkiliydi (Sternberg, 1996; 201).

Türk halklarda Güneş kültü sadece dini inanç sistemi olmayıp hayat tarzı olarak benimsemiştir. Günümüzde Kırgızlar arasında yeni doğan ay'ı eğilerek selamlama geleneğini Gök Türk inancındaki kün-ay inanışının bir parçası olarak değerlendirmek mümkündür. Zamanla kün inanışı etkisini kaybetmiş onun bir parçası diyebileceğimiz ay inanışı varlığını sürdürmüştür. Bununla birlikte Kırgızların arasında “yeni güneş hüzneleri ile yere bolluk dağıtılır” inancı kısmende olsa varlığını sürdürmektedir³.

...

Алтын менен күмүштүн,
Ширөөсүнөн бүткөндөй.
Асман менен жериңдин,
Тирөөсүнөн бүткөндөй.

³ Cükey Ömüraliev 1929-2019, Calal-Abad oblasti. Kazarman ilçesi, 24.12.2018.

Айың менен күнүндүн,

Бир өзүнөн бүткөндөй.

...

(Manas destanı, 1982; 148).

Yukarıdaki Manas destanından yapılan Manasın doğumuna ilişkin mısralar Manasın doğumunu altın ve gümüş'ün karışımı, gökyüzü ile yer'in direği, ay ile güneş'in tesiriyle doğduğundan bahsedilmektedir. Yani Vilkinson'un belirttiği gibi güneşin doğumun veya hayatın kaynağı olduğuna ilişkin ortaya attığı fikir (Vilkinson, 2011; 16) veya R. Kızlasov'un güneşin, dirilişi, yaşamı sembolize ettiğine ilişkin fikrinde (Şerstobitova, 2003; 60) olduğu gibi fikirler Kırgızların düşünce hayatında vücut bulmaktadır.

Kırgız halkının süs eşyalarında güneş motif içeren süslemeler çok az bulunmaktadır. Güneş süslemelerinde motif güneş olarak değil ay olarak “ayçık” şeklinde adlandırılmaktadır (Çepelevestkaya, 1968; 84). Eklerdeki yer verdiğimiz 59. resim bu “ayçık” olarak adlandırılan süslemelere bir örnektir. Bu süslemeler tam güneşe benzemese da yuvarlak olması ve ışın hüzmesi yerine kullanılan oymaların merkeze doğru birleşmesi buna işaret etmektedir. (EK-59-60-61-62-63-64).

SONUÇ

Kırgızistan dağlık bir ülkedir. Buradaki halkların kültürü, iklim ve yaşam koşullarına bağlı olarak şekillenmiştir. Eskiden Kırgızistan topraklarında hayvancılıkla uğraşan göçebe halklar yaşamışlardır. Kırgızistan'daki petrogliflerde burada yaşayan halkların kültürlerini ve dini inançlarını yansıtan çok sayıda resme rastlamak mümkündür. Aynı zamanda bu kaya resimleri, Kırgızistan'da yaşayan halkların göçebe bir yaşam sürdürdüğünün kanıtı olarakda gösterilebilir. Petrogliflerde çoğunlukla av sahneleri tasvir edilirken, M. Ö. Kırgızistan'da yaşayan halkların hayvancılıktan daha fazlasını yaptıklarını söylemek mümkündür. Buna Koçkor bölgesinde yapılan kazılar neticesinde ortaya çıkarılan arpa ve buğday kalıntıları delil olarak gösterilebilir. Saymalıtış petrogliflerinde de tarımla ilgili görüntülere sıklıkla rastlanılmaktadır. Ancak bu kaya resimlerinin bulunduğu bölge, hayvancılık ve tarımla uğraşan halkların yaşadığı bölgeler arasında yer almaktadır.

Kaya resimlerinin ortaya çıkış nedenlerinden biri de insanlar arasındaki iletişim kurma arzusu olabilir. Bu bakımdan kaya resimlerini ortak bir “dil” olarak kabul edilebiliriz. Saymalıtış petroglifleri, dağların arasında, deniz seviyesinden 3000-3500 m yükseklikte, yerleşim yerlerinden uzakta ve diğer arkeolojik alanlardan uzakta bulunması bakımından farklılık göstermektedir. Saymalıtış kaya resimlerinde bulunan resimlerin % 70 civarı M.Ö. çağlara aittir, ancak bu bölgede Tunç devrine ilişkin arkeolojik bir bulgu bulunmamaktadır.

Saymalıtış petrogliflerinin bulunduğu bölge dini açıdan değerlendirildiğinde yılın belirli zamanlarında ziyaret edilen ve bir takım dini ritüellerin gerçekleştirilmesi için uyarlanmış bir bölgedir. Ayrıca, taş yüzlerinde bu alanla ilgili olmayan bazı görüntülerin bulunması, bunların sadece ritüel amaçlı kullanıldığını göstermektedir. İlk zamanlarda, güneş kutsal bir imge olarak kabul edilmişti çünkü yaratıcı veya onun tasviri olarak düşünülmekte idi.

Saymalıtış kaya resimlerinde güneşi yansıtan çok sayıda farklı sembollerde güneş farklı şekillerde yansıtılmıştır. Bütün bu resimler, Kırgızistan ve genel olarak Orta Asya'nın halklarının eski zamanda gelişmiş bir ibadet sistemine sahip olduklarını

kanıtlamaktadır. Dünya’da yaşamın temeli olan güneş, eski halkların önemli kùltlerinden biridir.

ДИССЕРТАЦИЯНЫН КЫСКАЧА МАЗМУНУ

Орто Азияда жашаган элдер өз доорлоруна тиешелүү маалыматтарды чогултуу жана кийинкилерге өткөрүп берүү максатында аркылуу аска бетине сүрөттөрдү тартышкан. Таш бетине тартылган визуалдык маалыматтар байыркы адамдардын сезимдерин жана ой-жүгүртүүсүн чагылдырган. Ошол эле мезгилде күнүмдүк турмуштан баштап, диний ишенимдер менен бирге мистикалык образдардагы камтылган. Саймалуу-Таш петроглифтери боюнча арбын изилдөөлөрдүн жүргүзүлгөндүгүнө карабастан А.П.Окладников, А.И.Мартынов, Я.А.Шер, А.Н.Маряшев, Г.А.Агафанов, И.К.Кожомбердиев, А.Н.Бернштам, Г.А. Помаскина, К.Ташбаева жана С.Сомунжуоглунун эмгектери өз багытындагы салмактуу эмгектерден болуп саналат. Саймалуу-Таш петроглифтерин изилдөө иштери Советтик мезгилде жергиликтүү гана изилдөөчүлөр тарабынан изилденген, ошондой эле алгачкы изилдөөчүлөр орус улутунун өкүлдөрү болгон буга себеп катары географиялык жактан жакын болушу батыш окумуштууларынын изилдөөлөрүнө караганда орус тилдүү маалыматтар арбын жана масштабдуу.

Биринчи бөлүм толугу менен Кыргызстандын географиясына арналды. Дүйнөлүк картада орун алгандыгынан баштап, экономикалык абалына чейин. Бул бөлүмдү ичинен 5 подтемага бөлүндү. Биринчи подтемада Кыргызстандын рельефи камтылып, Тянь-Шань жана Памтр-Алай тоо кыркалары ошондой эле Кыргызстан эң төмөнкү чегинен баштап жогорку чеги болгон деңиз деңгээлинен 7439 м бийин болгон Жеңиш (пик Победа) чокусуна чейинки маалыматтар калган.

Кийинки подтемада Кыргызстандын климаты жана флора-фаунасы камтылып, ар бир аймактык климаттык шарттары эске алынды. Тактап айтта турган болсок түздүктүү Фергана жана Чүй өрөөнүнө салыштырмалуу жалпы өлкөнүн 93% аймагы тоолуу экендигин эске алуу Ысык-Көл, Нарын жана Суусамыр өрөөндөрү башка аймактарга караганда кыйла эле суук. Статистикалык маалыматтарга караганда дагы жылуу жана сууктуктун даражалары жогорку аймактарга туура келет. Ал эми флора фаунасы жактан

алганда дагы тоолуу жана түздүктүү аймактарда бир айырмачылыктар бар. Мисал катары алганда Фергана өрөөнүнүн бир бөлүгүндө орун алган дүйнөдөгү эң чоң табигый жаңгак токоюу Арсланбап жайгашкан болсо, түндүк аймактарда тарыхый булактарда дагы эскерилгендей тоо этектеринде арча, карагайдын түрлөрү кездешет.

Андан сырткары жапайы жаныбарлардан тоолуу аймактар Марко Поло тоо эчкиси жана дүйнөдө аз санда калган илбирстер да д.д. 4000 метр бийиктикте кездешет. Ошону менен бирге ар түрдүү жан-жаныбарлар түрлөрү орун алган жана айрымдары коргоого алынгандары дагы бар.

3 подтема Кыргызстандын жолдоруна багытталган. Кыргызстандын аймагында транспорт жолдорунун 4 түрү кездешет бирок кара жол тармагынан башка түрлөрү өнүккөн эмес. Кыргызстан географиялык жактан деңиздер курчалбагандыктан, дүйнөлүк океанга чыгуу мүмкүнчүлүгү жок бирок ошого карабастан Ысык-Көлдө суу жолу бар.

Кыргызстандын аймагында жалпы 424 км гана темир жолу бар жана алардын бары башаламан жайгашып коңшу өлкөлөрдүн темир жолдору менен туташтырылып баардыгы СССР заманында курулган. Авиация тармагы анча кеңири өнүккөн эмес. Бирок ошого карабастан өлкөнүн баардык аймактарында аэропорттор кездешет. Алардын айрымдары эл аралык кызматтарды аткараса кээ бирлери ички кызматтарды аткарып келет.

Өлкөдө эң негизги транспорт жолу кара жол болуп эсептелет жана Кыргызстандын баардык аймактарын бириктирген. Буга географиялык шарт дагы таасир этет. Андан сырткары өлкөнүн түндүк-түштүк багыттарын байланыштырган эки жол бар, алардын бириси бүгүнкү күндө курулуп жатат.

Кийинки подтема өлкөнүн сууларын камтып, өз ичинен дарыялар көлдөр болуп экиге бөлүнгөн. Дарыялардын саны жалпы жонунан 40000ди түзүү менен бирге Арал-Тарым бассейндерине туура келет. Сыр-дарыянын башаты болгон Нарын дарыясы Кыргызстан аймагында маанилүү орунга ээ, өлкөнүн ичинде 535 км узундукта болгон бул дарыя мамлекеттин негизги

энергия булагы. Тоолуу аймактардан агып түшкөн суулар Кыргызстандын эле эмес коңшу өлкөлөрдүн дагы айыл чарбасы үчүн маанилүү.

2000 ашык көлдөр жашгашкандыгына карабастан Кыргызстандагы көлдөрдүн ичинен 4 көлдү өзүнчө бөлүп кароого болот. Соң-Көл менен Чатыр-Көл көлөмү боюнча 2-3 орунда жайгашкандыгына карабастан тоолуу аймактарда орун алган. 6202км² болгон Ысык-Көл өлкөдөгү эң чоң көл гана болбостон туризмдин дагы борбору, ошондой Сары-Челек көлү дагы туризм тармагында мааниге ээ болуу менен көлөмү жагынан дагы 4 орунда турат.

5 подтемада Кыргызстандын өнөр-жай, экономика жана кен-байлыктары камтылган. Өлкөнүн негизги экономикалык өнөр-жай тармагы мал жана айыл чарбасындан ошондой эле кен-байлыктарды өндүрүүдөн турат. Кыргызстандагы маанилүү өнөр-жай тармагы алтынды кайра иштетүү тармагы. Анткени жалгыз Күмтөр алтын өндүрүү ишканасы өлкөнүн ИДӨсүнүн 10% жакынын түзөт.

2-бөлүмдө Алтай-Сибирь жана Орто Азия мамлекеттериндеги петроглифтер тууралуу маалыматтар камтылды. Алгач петроглифтер тууралуу жана жазма булактар ачыкталды. Эң алгачкы жазуу булактары, жашы 3000 жылдан ашпайт. Петроглифтерди ага чейинки жазуу булактары катары кароого болот. Жазма булактар колдонулган кагаз, чыгыш өлкөлөрүндө 610-жылы колдонула баштаган, VIII-кылым ал батышка жайыла баштаган. Кагаз арабдар аркылуу Европага XI-кылымда келген. Бышырылган же күнгө кургатылган чоподон жасалган байыркы цивилизациялардын документтери, клинопис менен жазылган тексттердеги маалыматтар б.з.ч. 3000-жылга чейин жетет. Бул Шумер ойлоп табуусунун жазма тарыхтын негизи деп эсептелген. Таблеттер; Бул ташка тартылган сүрөттөр жана фигуралар менен жазылган жана таштарга жазылганга же чийилгенге караганда иреттелген жазуунун кийинки этабы.

Жазма булактарын бири катары каралган петроглиф сөзү ташка чегүү маанисине туура келет. Оюп салуу, согуу, оюу жана живопись сыяктуу ар кандай ыкмаларды колдонуу менен жасалган аска сүрөттөрү алар жашаган

аймактардын жазылбаган мезгилинин маанилүү маданий баалуулуктары болуп саналат. Курчап турган объектилерди байкоо менен адамзат аларды элестетип, элестетүү менен чечмелеп, башка өлчөмдү ача алышкан. Кээде ал сезимдер, ойлор, диний түшүнүктөр болуп көрүнбөгөн абстракттуу түшүнүктөрдү элестетип, искусствонун жаңы түрлөрүн жараткан. Бүгүнкү күндө “сүрөт” түшүнүгү искусство тармагына таандык болсо да, 17000 жыл мурун адамдар аны байланыштын, билдирүүнүн жана билдирүүнүн күчтүү каражаты катары колдонушкан.

Башкортостан Республикасында жайгашкан Капова аскаү, жергиликтүү тургундар Шульган-Таш деп аташат, расмий түрдө палеолит дооруна таандык. Бул аскадөн 250гө жакын сүрөт табылып жана 14700 жыл мурда тартылган деген жыйынтык чыгарылган. Сибирдин Иркутск аймагында жайгашкан Ленанын петроглифтери орус археологдорунун пикири боюнча 14000-12000 жыл илгери тартылган. Тарыхта түрк маданиятынан башка эч кандай маданият жашабаган бул аймак башка маданияттардын таасиринен да алыс. Ошентип, Сибирде табылган аска сүрөттөрдү түрктөр бүгүнкү күнгө чейин 15 миң жыл мурун жасашкан. Маянников дагы бул идеяга макул, бирок ал жөнүндө биротоло комментарий бербейт. Бирок австралиялык археолог Роберт Беднарик өзүнүн “аска сүрөттөрүнүн мифтери” аттуу макаласында 65 миллион жыл мурун жашаган динозаврлардын аска сүрөттөрү австралиялык петроглифтерде кездешкен жана палеолит дооруна таандык экенин айткан. Археологиялык булактарга ылайык, алгачкы адамдар, 40 миң жыл мурун, палеолиттин башталышында тарыхый сахнага чыга баштаган. Анын айтымында, петроглифтер болжол менен 35 000 жыл мурун пайда болгон.

Муз доорунан кийин муздун азайышы петроглифтерде сүрөттөлгөн адамдардын жана жаныбарлардын жашоосун өзгөрткөн. Башкача айтканда, ал жогорку палеолит доорундагы бизон фигурасынан неолитикада багыш фигурасынын үстөмдүгүнө чейин болгон. Байыркы адамдардын тамак-аш түрлөрүнүн өзгөрүшү аска сүрөттөрүндөгү жаныбарлардын сүрөтүн башка формага алып келген. Себеби, жаныбарлар аңчылык менен жашаган адамдар

үчүн ыйык деп эсептелет жана эгер кеңештер тартылса, союлган жаныбарлардын саны дагы көбөйөт деп ишенишкен.

Петроглифтердин тартылыш себептеринин бири адамдардын ортосундагы байланыш болушу мүмкүн. Анткени таш бетиндеги сүрөттөрдү дээрлик бардыгы үчүн “окула турган” жалпы “тил” деп эсептесе болот. “Тил” географиялык жактан айырмаланса дагы, маданияттардын окшоштугунан улам түшүнсө болот.

Петроглифтерди тартуу маданияты кайсы доорго таандык экенин айтуу мүмкүн эмес. Палеолит доорунан биздин замандын акыркы кылымдарына чейин колдонулган маданият. Кээ бир аймактарда башланыш куралы, экинчи жагынан, кээ бир аймактарда тотемизмге ишенимди кошот. Мунун себеби дагы талаштуу маселе.

Петроглифтер ыйык жерлерде кездешет жана ал жерде ыйык күчтөр жашайт деп эсептелген. Ал түз сызыктар, тегерекчелер, зигзагдар жана таяк сымал антропоморфтор менен кламат бассейниндеги аска сүрөттөрүндө табылган. Дека тоосу ыйык жер деп эсептелет, анткени бул аймакта табылган аска сүрөттөрүнүн арасында ишеним тутумуна тиешелүү петроглифтер бар жана индейлерден алынган маалыматтар бул маалыматты тастыктайт. Кыскача айтканда, таш бетиндеги сүрөттөрдү каалаган убакта, каалаган жерде жасоого болбойт.

2-бөлүмдүн 1-2 подтемаларында Алтай жана Сибирдин Минусин аймагындагы петроглифтер тууралуу маалыматтар берилди. Тоолуу Алтайдын ортоңку бөлүгүндө, Урсул тоосу менен Каракол суулары кошулган жерде жайгашкан Бичикту Боом өз атын жакынкы Бичикту Боом айылынан алган. Бугу, тоо эчки, ат, жейрен, атчан аскерлер, адам, шаман жана мергенчилик көрүнүштөрү сыяктуу көптөгөн сүрөттөр менен чийүү, оюу, татуировка сыяктуу түрдүү ыкмалар менен жасалган 1000гө жакын петроглиф бар.

Тепсей петроглифтери биринчи жолу 1850-жылы Л.Ф.Титов тарабынан изилдөөгө алынган ал эми 1907-жылы А.В. Адрианов болжол менен 251 сүрөт,

353 тамга жана 186 белги бар экендигин аныктаган. Бул аймакка кийинчерээк көптөгөн изилдөөлөр жүргүзүлгөн. Изилдөөлөрдүн натыйжасында облуста 5 түрдүү аймак аныкталган. Бул аймактардын ичинен тоонун түштүк-батыш тарабында жайгашкан Тепсей Iден 112 петроглифи бар 29 панно табылган. Паннодо көбүнчө Минусинск стилинде жасалган аюу, бугу жана буканын петроглифтери бар. Сүрөттөрдүн таш дооруна, Карасук жана Тагарга таандык экени болжолдонууда. Аймакта аныкталган жерлердин дагы бири - бул тоонун түндүк-чыгыш этегинде жайгашкан Тепсей II, ал өз атын ошол жерден алган. Аймактан табылган 57 паннодогу 194 петроглифтин Тастик жана Тагар дооруна таандык экени болжолдонууда. Тепсей Iнин бир аз жогору жагындагы эңкейиште жайгашкан III Тепсейдеги жылкылардын жана ар кандай жаныбарлардын петроглифтери кеч коло доорунда тартылган деп болжолдонууда. IV Тепсейдеги башы, адам денеси, бүркүттүн канаттары, эчки мүйүзү, тумшугу жана жылкынын петроглифи бар синкреттик жандыктын чиймесинин схемасы, түштүк тарабындагы эң бийикте жайгашкан кичинекей петроглифтик талаа. Тепси тоосу жайгашкан. Кийинки мезгилде Б.Н.Пяткин тарабынан кайра иштетилген аймактан Тагар мезгилине таандык дагы 37 панно табылган. Тепсей тоосунун түштүк-батыш тарабындагы кичинекей петроглифтик аянтча V Тепсейде 36 атчан жана кылыч, балта кармаган жөө аскерлер катышкан укмуштуудай согуштун көрүнүшү чагылдырылган.

3-подтемада Борбордук Азиянын чегиндеги мамлекеттердин бири болгон Өзбекстанда 150дөн ашык петроглифтер бар. Аска сүрөттөрү да тартылган бул аймактарда петроглифтердин саны кыйла көп. Петроглиф жасоо тарыхка чейинки доорлордон башталып, болжол менен акыркы орто кылымдарга чейин уланган. Тусинсай, Янгиарыксай, Зараут Камар, Хожакент, Сармишсай, Каракыясай, Букантау, Бургансай, Сайхансай, Аксакалатасай, Сыйпанташ жана Варзик региондогу маанилүү петроглифтик талаалардан болуп саналат. Алардын ичинен Заравт Камар, Аксакалатасай жана Сыйпанташ мезолит жана неолит неолит дооруна таандык. Ал эми Хожакент кальколит (б. з. ч. IV.-III. миң жылдык) дооруна туура келет. Бул подтемада негизинен Зараут

Камар, Аксакалатасай, Сыйпанташ жана Сармишсай петроглифтери тууралуу кеңири маалыматтар камтылды.

4-подтемада болсо Орто Азиядагы дагы бир мамлекет Казакстандагы петроглифтер тууралуу маалыматтар кездешет. Жердин аянты боюнча дүйнөдө 9-орунда турган Казакстанда көптөгөн петроглифтер бар. Айрыкча климаты жагынан адам жашоосуна ылайыктуулугу көчмөн уруулардын бул жерди артык көрүшүнө себеп болгон. Мындай артыкчылыктын натыйжасында аймакта жашаган эл артына көптөгөн петроглифтерди калтырган. Арпаузен, Шолакжидели, Тамгалытас (Иле Капшагай), Тамгалы, Эшкиолмес, Актерек, Сауыскандыксай, Акбидайык, Тесиктас тогы, Тамгалинуранын жанындагы Тамгалытас, Толеубулак, Койбагар, Оленти, Ешкиолмес, Койбагар, Оленти, Домакибасты, Аккарабасты, Маманбасты, Койбаусар, Маманбасты, Актерек.

Казакстандагы негизги тарыхый аймактардын бири Тамгалы аймагында көптөгөн курмандык чалынуучу жайлар, петроглифтер жана көмүлгөн жерлер бар. Аймакта тургун-жайлардын саны 100дөн ашат. Илимий анализдин натыйжасында аймактагы көптөгөн мүрзөлөрдүн соңку коло жана эрте темир дооруна таандык өзгөчөлүктөргө ээ экени белгилүү болду. Аймакта үстөмдүк кылган Андроново маданиятына таандык 5000ге жакын петроглифтер табылган каньондо карышкырдын бет кабын кийген жаачылар, арабалар, антропоморфтук күн кудайлары, туяк издери, көз айнек сыяктуу белгилер жана булактардын петроглифтери, жапайы каман, азиялык жапайы эшек, бугу сыяктуу көптөгөн сүрөттөр бар. Мындан тышкары, эротикалык көз ирмемдерди чагылдырган кызыктуу петроглифтер, төрөп жаткан аялдар жана курал-жарак менен бийлеп жаткан 10 эркек жоокер тартылган. Бул петроглифтерди жасоодо көбүнчө оюу жана чийүү ыкмалары колдонулган. Аймактагы петроглифтер коло доорунан орто кылымдарга чейин тынымсыз кошулуп, жасалгандыгы аныкталган.

Кийинки 5-подтемада Тажикстанда тууралуу маалыматтар бар. Бул өлкөдө 150гө жакын петроглифтер катталган. 1879-жылы Тажикстандын аска сүрөтү тууралуу биринчи маалыматты Генри Троттер Калай-Панж (Памир) кыштагынын жанында жайгашкан петроглифтер тууралуу жарыялаган

Даниялык О.Олуфсен 1896-1899-жылдары Памирде болуп, анын Лангаркишт кыштагынын жанындагы аскадагы чиймелерди сүрөттөгөн эмгеги 1904-жылы жарык көргөн. 1940-жылдардан кийин Тажикстан петроглифтери, А.Н. Далский, А.Е. Маджи, А.М. Мандельштам, А.Н. Бернштам, В. Ранов, В. Жуков, А.В. Гурский, О.Е. Агаханянц, О.В. Панфилов жана башкалар тарабынан жүргүзүлгөн изилдөө. Алар аска сүрөтү тартылган жерлердин сүрөттөлүшүн гана издебестен, алардын доорун дагы изилдешкен. Тажикстандын петроглифтери үч географиялык жерге топтоштурулган: Чыгыш жана Батыш (Бадахшан) Памири; Хисар Алай, Батыш Фергана (Курама жана Моголтау тоолору).

6-подтемада татаал географиялык шартта жайгашкан Кыргызстандын петроглифтери камтылат. Айрыкча мал чарбачылыгына ылайыктуу бул география байыртадан бери көчмөндөрдүн көп барган жери болгон. Аймакка келген бул уруулар өлкөнүн ар кайсы жерлеринде миңдеген петроглифтерди жасашкан. Бул петроглифтер жасалган аймактардын катарына Өрнөк, Кара-Кулжа, Керме-Тоо, Күркүрө-Суу, Тамчы, Чолпон-Ата, Сулайман-Тоо, Маймак, Карак-Ой, Суук-Дөбө, Чийим-Таш, Байчечекей, Араван, Чийлүү-Сай (Сахаба), Жалтырак-Таш, Айрымач-Тоо (Сүрөттүү-Таш), Эшме Араван капчыгайы, Суроттуу, Чийген Таш, Охна, Таш-Үңкүр, Чоң-Сары-Ой жана Чок-Таш сыяктуу маанилүү петроглиф эстеликтери бар.

7-подтема Түркменистандагы петроглифтерге арналган. Түркмөнстан башка Борбор Азия өлкөлөрү сыяктуу эле петроглифтерге абдан бай өлкө. Безegli-Дере (Чандыр дарыясынын өрөөнү), Бутентау жана Беш-Дешик бул петроглифтик аймактарга кирет. Жалпысынан петроглифтер Копет-Даг кырка тоосунун түштүк-батыш бөлүгүндө, Устюрт платосунун түштүк бөлүгүндө жана өлкөнүн түштүк тарабындагы Чандыр дарыясынын (Сумбар дарыясы) өрөөнүндө кездешет.

3-Бөлүм Саймалуу-Таш петроглифтери тууралуу маалыматтарды камтыйт. Анын орун алган аймагынан баштап өзгөчүлүктөрүнө чейинки маалыматтар кездешет. Өз ичинен Саймалуу-Таштын географиясы, Изилденүү тарыхы жана Физикалык өзгөчөлүктөрү деген 3 подтемадан турат. Эпитафтар

жана петроглифтер өткөндү чагылдыруу, болгон окуяларды ачуу жана алардын чындыгын жана аныктыгын тастыктоо үчүн эң маанилүү булак болуп саналат. Тарыхтын дээрлик ар бир мезгилинде мамлекеттер, улуттар же адамдар билиши керек болгон окуяларды же иш-аракеттерди эстеп, кийинки мезгилдерде келечек муундарга өткөрүп берүү үчүн ар кандай булактарды жана жазуу жүзүндөгү паспортторду калтырышканын баары билет. Мына ушул булактардын бири - “петроглифтер”, байыркы доорлордон бери адамдар аскадун таштарына - дубалдарына айтып, сүрөттөрдү, чиймелерди, символдорду жана штамптарды жаратышкан.

Деңиз деңгээлинен 3500ге жакын бийиктикте орун алган Саймалуу-Таш петроглифтери миңдеген жылдардан бери дыйканчылык менен алектенген Фергана өрөөнү менен мал чарбасына ылайыкташкан Кыргызстандын түндүк аймагынын ортосунда бири-бири менен байланыштырган жолдун томунда жайгашкан. Жылдын саналуу гана күндөрүндө баруу мүмкүнчүлүгү жаралган бул аймакка аска сүрөттөрүн чегүүсүн географиялык жактан дагы мааниси бар болушу мүмкүн. Саймалуу-Таш аймагында 2 өзүнчө петроглиф участогу бар. Алардын биринчиси, жогоруда айтылгандай, петроглифтердин негизги кени. Экинчи район Саймалуу-Таш тоо кыркаларынын чыгыш капталында жайгашкан. Саймалуу-Таш 1 району түндүк тарапка кең жана кичинекей адырлар менен түшөт. Сөгөт дарыясынан башталган дарыя тоолордун батыш капталдарын бойлой агат. Саймалуу-Таш 1 петроглиф талаасынын борбордук бөлүгүндө ойдундун ордунда жайгашкан бир мореналык көл бар. Петроглифтер ушул көлдүн айланасында жайгашкан. Бул Көлдөн тышкары аймакта дагы 6 көл бар. Бул көлдөр 4 башка ойдунда жайгашкан жана аймактын түштүк жана түштүк-батыш бөлүктөрүндө жайгашкан. Алар диаметри өтө кенен болбосо да, жылдар өткөн сайын кичинекей болуп калышты. 2 Көл түздөн-түз талаанын батыш тарабынын жогорку агымында жайгашкан. Бул жерде жайгашкан көлдөрдүн бири аймактагы экинчи чоң көл. Бул көлдүн айланасында эң чоң көлдөгүдөй петроглифтер да бар. Бул 6 көл эң чоң көлгө кошулганда, бул аймактагы көлдөрдүн саны 7 экени айкын болот.

Саймалуу-Таш петроглифтери жөнүндө алгачкы маалымат 1902-жылы Н.Г.Хлудов тарабынан Түркстан археология сүйүүчүлөр ийримине жолдогон материалдан улам белгилүү болгон. Андан кийин 1903-жылы генерал И.Т.Пославскийдин жетекчилиги астында атайын топ жиберилген.

Хлудов менен Пославскиден кийин 1906-жылы бул аймакка Н.Г.Малицкий гана барганы маалым. Тилекке каршы, аймакка барган Малицкий сапары тууралуу эч кандай маалымат калтырган эмес. Анан кийин бул аймакка 1946-жылы гана Б.М.Зима келген. 1946-жылы Саймалуу-Ташта изилдөө жүргүзүү үчүн атайын топ түзгөн Зима тобу менен бирге аймактын чыгыш тарабында изилдөөлөрдү жүргүзгөн.

Бернштам 1950-жылы жасаган Памир-Фергана археологиялык экскурсиясы Кыргызстандын петроглифтери жагынан бурулуш учур болуп саналат. Бул сапардын алкагында Саймалуу-Таштын аймагы абдан кеңири жана деталдаштырылган түрдө изилденип петроглифтердин жайгашкан орду боюнча аймакты Саймалуу-таш I (Батыш Саймалуу-Таш) жана Саймалуу-Таш II (Чыгыш Саймалуу-Таш) деп эки аймакка бөлгөн. Бернштам бул аймакта илимий ыкманы биринчи жолу колдонгон адам экендиги менен да абдан маанилүү.

1963-жылы Н.Л. Подольский, 1966-1968-жылдары Ю.Н. Голендухин, 1968-1973-жылдары Г.А. Помаскина, 1978-80-жылдары Я.А. Щер бул петроглипти өз алдынча изилдөөгө алышып, өз эмгектерин жарыялашкан. Г.А. Агафонова менен И.К. Кожомбердиевдер тарабынан дагы изилдөө иштери болгон. Ошондой эле Е.Е. Кузьмина, Л.М. Мосолова, Д.Ф. Винник, А.К. Абетеков, В.Н. Плоских, В.П. Мокрынин, В.Д. Горячева, казахстандык профессор А.И. Мартынов, изилдөөчү Марьяшев ж.б. изилдөөгө алышкан. 1991-жылы КР УИАнын Тарых, археология жана этнография институтунун археологу, тарых илимдеринин кандидаты К.И. Ташбаева башында турган топ тарабынан илимий изилдөө жүргүзүлгөн. 2005-2006 жылдары изилдөө жүргүзгөн Түркиялык окумуштуу С.Сомунжуоглу Саймалуу-Таш петроглифтери эски түрк элдери тарабынан тартылган деген жыйынтыкка

келген. Андан сырткары 2021-жылы А.Жейлан башында турган топ тарабынан дагы илимий экспедиция уюштурулган.

Саймалуу-Таш петроглифтеринин кайсы мезгилге таандык экендигин аныктоо татаал маселе анткени андагы таш сүрөттөрүнүн көптүгү жана сюжеттик жактан көп кырдуу болушу дагы маселе жаратат. Бирок ошого карабастан сүрөттөрдү чегүүнүн жалпы бир бирдиктүү стилистикалык ыкмасынын негизине карата аныктоого болот. Ошого карабастан Саймалуу-Таштагы сүрөттөрдүн тартылып башталыш мезгили боюнча да бирдиктүү пикир жок. Мисалга, И.Т. Пославский- таш доору; Б.М. Зима - неолит; А.Н. Бернштам (сактарга чейин, сак, гун, түрк доору), Г.А. Агафонова, И.К.Кожомбердиев - б. з. ч. II миң жылдык - б.з. I миң жылдыктын башталышы; В.М. Массон - б.з.ч. IV-III миң жылдыкта; Г.А. Помаскина – коло доору; Ю.Н.Голендухин – б.з.ч. III миң жылдыкта; Я.А. Щер – энеолит өндүү ар түрдүү мезгилдерди көрсөтүшкөн.

3-подтемасында Саймалуу-Таш петроглифтеринин өзгөчөлүктөрү камтылып андагы 10000 жакын таш бетинде болжоолду түрдө 100000 жакын петроглиф камтылган жана алар эрте коло доорунан баштап ортоңку кылымдарга чейинки мезгилди кучагына камтыйт. Андан сырткары мынчалык чоң көлөмдөгү аска сүрөттөрүн 3 аймактык бөлүккө бөлүп кароого. Ошондой эле айрым бир ташта жалгыз гана образ камтылган болсо, айрымдарында 70ке чейин бар. Сүрөттөр 0.2-1 см тереңдикке чейин оюлуп тартылган жана мынча чоң көлөмдөгү сүрөт галереясы петроглифтердин бири-бирин үстүнө тартылбагандыгы менен дагы айырмаланат.

100000ге жакын петроглифтер бар аймактын дагы бир өзгөчөлүгү-ал эч качан тартылган сүрөттөрдүн жанында тартылган башка сүрөттү ээлебейт жана башка сүрөт менен капталбайт. Алар ушунчалык кылдаттык менен жана ушунчалык кылдаттык менен жасалгандыктан, петроглифти карап, кайсынысы кайсы мезгилде, кайсы техникада жана ал эмнени сүрөттөгүсү келгенин билүүгө болот. Бул Кыргызстандын башка бөлүктөрүндө табылган петроглифтердин участокторунда да байкалат. Мындан тышкары, таш петроглифтери бар базальт

тектеринин түстөрү аларга тийген күндүн жарыгына жараша өзгөрүшү мүмкүн экенин эске алуу керек. Демек, тартылган сүрөттөрдүн кээде түстөрүндө айырмачылыктар болушу мүмкүн

Кийинки подтема Саймалуу-Таш петроглифинде табылган күн баштуу сүрөттөргө анализ жүргүзүлгөн. Алгачкы коомдордогу адамдардын диний ишенимдери алардын жаратылышка каршы күрөшүүдөгү алсыздыгынан келип чыккан. Ар кандай түштөрдүн, өлүмдүн жана жаратылыштын таасири менен табияттан тышкаркы күчтөр түшүнүгү акырындык менен примитивдүү формадан татаалга өткөн. Ушул себептерден улам анимизм, тотемизм, фетишизм, бүбү-бакшыларга ишенүү, өлбөс рухтар жана жер астындагы дүйнөгө болгон ишеним пайда болду. Мындай ишенимдердин формаларын графит таш петроглифтеринен табууга болот.

Фергананын ыңгайлуу географиялык жайгашуусу жана анын түшүмдүү жерлери илгертен бери калк отурукташып келген. Өрөөндүн чыгыш бөлүгүндө көчмөн түрк урууларынын издери көп кездешет, ал эми батыш тарабында бийиктиги төмөн болгондуктан, айылдын конуштары байкалат. Көчмөндөрдүн маданиятынын маанилүү эстеликтеринин бири болгон Саймалыташтын жана Сармышсай, Алай жана Фергана өрөөнүндөгү Сармыш Декстин Аска сүрөттөрүнүн окшоштугу аймакта коло доорунда бир эле маданиятты бөлүшкөн адамдардын бар экендигин көрсөтүп турат. Түрк Кытай, Иран, Кытай жана жергиликтүү тилдер, ошондой эле байыркы түрк, иран жана жергиликтүү тилдердин биригишинин маанилүү мисалы, Фергана аймагы ушул мааниде өтө татаал түзүлүшкө ээ болгон. Түндүктөн келген алтай жана урал-алтай тил топтору, ошондой эле Индо-Иран тилдери жана түштүктөн байыркы грек тили, аймактагы иш-чаралар да элдердин өз ара аракеттенүүсүнүн туу чокусуна алып келди. Тил топтору ар башка болгондуктан, маданиятта жана динде айырмачылыктар болушу керек, ошондуктан петроглифтердеги айрым сүрөттөр түрк маданиятына туура келбейт, албетте бул башка маданияттын таасир этиши. Саймалуу-Таш петроглифтери коло доорундагы петроглифтерден айырмаланып турганы ар кандай диний ишенимдердин пайдубалын түптөшү

керек болчу, ошондой эле Андронов жана Чуст маданияттарынын өкүлдөрү Фергана аймагына көчүп келип, ар кандай тилдик топтордо отурукташкан.

Бул белгилерди камтыган, жаркыраган күндүн схемалык сүрөттөлүшүнө окшош петроглифтер “күн баштары” же “күн кудайлары” деп аталат. Бул күн баштуу петроглифтер Борбордук Азия аймагында да кездешет жана көрүнүктүү орунду ээлейт. Бул күн баштуу аска сүрөттөрүнүн эки негизги концентрациясы Борбордук Азиянын түштүгүндө табылган. Биринчиси-Кыргызстандын тоолорунда жайгашкан Саймалуу-Таш, экинчиси-Казакстандын түштүк-чыгышындагы Тамгалы өрөөнү. Саймалуу-Таш петроглифтери Тамгалы петроглифине караганда болжол менен 500 жыл мурун болгондуктан, Тамгалы дагы петроглифтерде күн баштуу адамдардын сүрөттөрү жаныбарлардын сүрөттөрү менен кооздолгон жана көбүнчө жылкылардын жана уйлардын / булакарлардын сүрөттөрү менен тартылган. Дагы бир айырмачылыгы, шаманизм элементтери Тамгалыдан табылган петроглифтеринде күн баштуулар менен шаманизм элементтери көп кездешет. Түндүктөн келген шаманизмдин синтез формасы, түштүктөн келген күнгө ишенүү элементтерди эске алышы керек. Казакстандын Тамгалы петроглифтери менен Саймалуу-Таштагы күн мотивдеринин окшоштуктары көп болгону менен, айрым айырмачылыктар бар. Албетте, күн мотиви ритуалдык максаты менен тартылган, бирок бул ырым эмне экени тууралуу маалымат белгисиз. Изилдөөдө бул тема боюнча комментарийлерди кошкубуз келди. Алгачкы күндөрдөн бери адамзаттын асманга болгон кызыгуусу азыркы күндөрдөгүдөй эле кызык. Петроглифтерде асманга байланыштуу көптөгөн сүрөттөрдү билебиз жана күн баштуу адамдар өзгөчө көңүл бурушат. Бийик тоолуу географиялык аймакта орун алган Саймалуу-Таштагы петроглифтерде асманга, ошондой эле Кудайга жакындоого багытталган болушу мүмкүн.

Анджей Розвадовский Тамгалы петроглифтерине таянып, “күн кудайлары” ат жана бука менен бирге пайда болгон деп ырастайт. Анткени бука молчулукту жана түшүмдүүлүктү билдирет. Бирок Саймалуу-Ташта” күн кудайлары “тана сүрөттөлөт, ал эми ат менен бука араба дөңгөлөгү менен бирге

тартылган. Саймалуу-Ташта түшүмдүүлүктү символдоштурган, айыл чарбасында колдонулушун символдоштурган букалардын петроглифтер бар.

Саймалуу-Таш петроглифтердеги көрүнүштөрдүн арасында күн мотивине байланыштуу көптөгөн көрүнүштөр бар. Биринчиден, бул топко “күн баштуу адамдар” кирет. Эреже катары, эсептелген таштагы аска сүрөттөрү күндү чагылдырган ар кандай символдорду камтыйт, ошондуктан алар күндү ар кандай жолдор менен чагылдырат. Андан сырткары Саймалуу-Ташта күн мотивин чагылдырган бир канча түрдөгү сүрөттөр орун алган. Аларда араба дөңгөлөгү формасындагы түрк элдериндеги “көк чаркы” же башкача айткан Теңир тамгасы деп аталган мотивдер менен бирге күн-баштуу адамдар же шамандар образында чагылдырылган сүрөттөр менен бирге мандала жана лабиринттерди дагы кошууга болот. Бул сүрөттөрдүн баары Кыргызстандын жана Борбордук Азиянын элдери байыркы убакта сыйынуунун өнүккөн системасына ээ болгонун күбөлөндүрөт. Жердеги жашоонун негизи болгон күн культу байыркы элдердин маанилүү культтарынын бири. А.Розадовский Күн ишеними Индо-Иран маданиятынын таасиринин натыйжасында биздин заманга чейинки 2-миң жылдыкта Борбордук Азияга жайылган деп ырастайт. Бул көз карашка З. В. Тоганда кошулуп, арий уруулары Борбордук Азияга Кичи Азиядан жана Кавказдан келген деп эсептейт. Күн культу арийлерден келген деп эсептелгенинин себеби, күн зорастиризм дининин негизин түзөт жана күн культуна таандык объектилер ушул аймактарда жайгашкан. Бирок күн мотиви камтылган петроглифтер Америка континентинде да табылган. Мындан тышкары, Түркиянын Салихлер айылындагы Кабахоюк аймагындагы петроглифтерде күн, ай жана жылдыз адамынын фигуралары табылган. Анын өзгөчөлүгү-үчөөнү тең декоммунизациялоо жана салыштыруу. Асман Кудайына ишенген коомдордо күн, ай жана жылдыз эң негизги ыйыктыктардын бири.

Розадовский өзүнүн “Борбордук Азия петроглифтердин интерпретациясы” аттуу китебинде муну мындайча чечмелеген: “күн жандыктары” галлюциногендерди колдонуудан келип чыккан айрым энтоптикалык кубулуштардын жазуулары болушу мүмкүн. Ошентип, күн

символдорунун көйгөйү дагы эле табышмак бойдон калууда жана галлюциногендик күн культу катары сүрөттөлсө да- бул ишеним, бирок ар бир ишеним дин боло бербейт.

“Тарыхый лингвистикалык, археологиялык жана петроглифтерде камтылган маалыматтарга ылайык, Арий тектүү уруулар Орто Азияда биздин заманга чейинки 3-2 миң жылдыктын ортосунда отурукташа баштаган. Демек, ушул сыяктуу маалыматтар жана алардын пикирлердин көпчүлүгүн түзгөндүгү күнгө болгон ишенимдин Борбордук Азияга Иран аркылуу келгендигин далилдейт, бирок зорастиризм динине чейинки петроглифтерде дагы кун мотивин камтыган сүрөттөрдүн кездешиши күнгө сыйынуунун анданда эрте пайда болгондун көрсөтөт

Кытай менен чек арага жакын Пакистандын Ходар өрөөнүнөн табылган аска сүрөттөрүндө эки адам дагы күн-баш мотиви менен тартылган\ бул болсо мындай сүрөттөр Орто Азиядан башка дагы аймактарда болгондугун көрсөтөт. Саймалуу-Таш жана Тамгалыдан баштап, жер шарынын башка учтарына жайылган күн мотивдеринин көптүгү күнгө болгон ишенимдин кеңири таралган системасы экенин көрсөтүп турат. Мындай сүрөттөрдүн кеңири таралганы сүрөтчүлөр күндү гана чагылдырганбы же күндү Кудайдын ордуна койгонбу деген талаш бойдон калууда. Ошондой эле Алтайдагы Каракол-дөбөдөн казылып алынган күмбөз таштарынан күн баштуу адамдардын сүрөттөрү табылды. Аларды Кубарев б.з.ч. 3-миң жылдыктын башына же 2-миң жылдыктын ортосуна таандык деп мүнөздөгөн.

Анын космологияга кызыккан байыркы адистери жердин жана башка асман телолорунун өз огунда жана Күндүн айланасында кыймылы, адамзаттын жашоосу күн системаларынын кыймылына көз каранды экендигин билишкен. Байыркы адамдардын асман телолоруна болгон кызыгуусу бекеринен болгон эмес. Буга күн, ай, спираль, свастика таштарындагы сүрөттөр далил боло алат. Бул болсо ар дайым жер бетинде болуп келген бардык жандыктар жаратылыш адамга караганда күчтүү деп, адамдардын өз ара мамилелерин өзүнө тартып, космологиянын күчүн колдонуп, ага баш ийиши керектигин түшүнгөндөн кийин

аны ыйыктай башташкандыгын билдирет. Себеби космология адамдын жашоосунда өтө маанилүү орунду ээлейт. Ошентип, күн Кудайга белгилүү болгон жана анын жанында болуу үчүн күнгө окшош кийим кийген.

4-бөлүм жалпы жонунан ичинен 2 дагы подтемагө бөлүнөт. Бул бөлүм өзү түрк элдериндеги күн ишенимине байланыштуу диний ырым-жырымдар ритуалдык ишенимдери изилдөөгө арналган. Анын 1-подтемасүндө жалпы түрк элдериндеги күнгө байланыштуу маалыматтар камтылып, негизинен Сибирь элдеринде жана андан сырткары түрк элдерин ичинде бүгүнкү күнгө чейин сакталып келе жаткан Теңирчилик ишениминдеги күндүн орду каралды. Мында кандайдыр бир диний ишенимдин ичине шаманизмдин элементтери кире турган болсо анда ал дин негизги таасирин жоготот деген теориялык көз караштын натыйжасында карасак индо-арийлердин миграциясынын негизинде Орто Азия аймагына жайылган күн ишеними менен шаманизмдин аралашуусунун жыйынтыгына Теңирчилик ишенимине дагы өзгөртүү киргизген. Себеп катары катары күн ишеними өзүнүн актуалдуулугун жогото баштаганы менен кандайдыр бир ыйыктык образын сактап калган. Бирок жергиликтүү элдин турмуш тиричилигине байланышкан башка ишенимдер менен биргеликте синтезделген формада Теңирчиликтин бөлүнбөс бир бөлүгү катары калыптанган. Күн ишеними синтезделген формага өткөндөн баштап ай, жылдыздар менен бирге карала баштаган. Андан сырткары күн-эне, ай-ата катары салыштырмалуу кароолор дагы калыптанган. Сибирь, Орто Азия жана Эдил-Волгага чейин кең аймакка отурукташкан түрк элдери көчүп барган аймактарына да маданиятын, цивилизациясын жана ишенимдерин өздөрү менен кошо алып жүрүшкөн. Жогорудагы бөлүмдөрдө белгилегендей, Теңирчилик ишениминде Асмандагы Кудайга ишенүү гана эмес, бүт асманды ыйык деп эсептелинет. Абрамзондун пикири боюнча: Түрк элдеринде Кудай деген маанини туюнткан Теңир – асманга гана эмес, Күнгө (күн Теңири), Ай менен Жерге да байланышып, асман менен жердин кудайларынын бөлүнбөстүгүнө күбө болушкан. Сибирь аймагында кеңири тараган шаманизмдин жана Иран аркылуу келген арий элдеринин көчүнүн таасиринин натыйжасында Орто Азия жерлерине тараган күн ишениминин таасиринин натыйжаларынын бири катары

пайда болгон Асман Кудай дининде Индоевропалыктарда күн культу ыйык катары кошулган, башкача айтканда, күн культу исламга чейинки жана исламдан кийинки мезгилде да түрк элдеринде өзүнүн ыйыктыгын сактап келген. Акыркы мезгилде теңирчилик ишенимдин кайра жаралуу фазасынын башталышы менен байланыштуу күн культунун таасири күчөдө. Ар кандай мезгилдерде ал динди алмаштырган жана кеңири жайылган ишеним болгон. “Дин, жашоо, ишеним тутуму менен аныкталган жол, ишенимдин бардык негиздери”. Дин-бул адамдар табияттан тышкаркы күчтөргө, алар ыйык деп эсептеген жандыктарга, кудайларга же бир гана кудайга ишеним жана сыйынуу түрүндө калыптанган сырдуу көрүнүш. Илгерки замандарда күндү ушул табышмактуу көрүнүш катары аныктай алабыз, анткени адамдардын жашоо образында жана аска жана таш бетиндеги сүрөттөрүндө күнгө болгон сый-урмат байкалат. Адам төрөлгөндөн баштап таяна турган жана аны коргой турган колдоону издейт. Бирок, адамдын акыл-эси, логикасы жана интуициясы өнүккөн сайын, ага ар дайым баш калкалоо үчүн убакыт керек жана ал адамдын жаратуучусу. Илгери күн жогорку жаратуучулар деп эсептелген. Алгачкы адам үчүн, тарыхка чейинки мезгилде, жаратылыш өсүмдүктөр жана жаныбарлар, ошондой эле жаратылыш кубулуштары (асман, жамгыр, чагылган ж.б.) менен байланышкан ар түрдүү мистикалык ишенимдерди алып жүрдү. Түрктөргө чейинки ишеним тутумунун негизин анимизм, фетишизм жана динамизм идеялары түзөт. Түрктөргө алар жашыруун күчкө ээ болгон жаратылыш кубулуштарын ыйык деп эсептешкен. Тарыхтын кайсы бир мезгилинде түрктөр гана эмес, башка маданияттар да күндү бардык нерсенин өнүгүшүнө жана өсүшүнө мүмкүндүк берген улуу универсалдуу күч деп эсептешкен жана ага сыйынышкан. Күн жылуулук булагы катары жандуулукту, түбөлүктүлүк жана жаштыкты билдирет. Мындан тышкары, алар падышалыктын жана анын империясынын эмблемасы болгон. Кээ бир салттарда күн универсалдуу ата болуп саналат, ал эми күндүн чыгышы жана батышы төрөлүүнүн, өлүмдүн жана тирилүүнүн символу болуп саналат.

Жалпысынан коло доорундагы Борбордук Азия калкынын арасында үстөмдүк кылган дин болгон, ошондуктан “күн баштарынын” сүрөттөрү күн

кудайларынын сүрөттөрү менен аныкталган. Демек, күн кудайы ушул мезгилдин башкы кудайы деп айтуу туура. Өтүкөн тоолору түрктөрдүн негизги жашаган жери болгонуна карабастан, Саймалуу-Таштын аска-сүрөттөрүндөгү түрк элдери тарабынан тарылган ырым-жырымдардын арасында күн культу басымдуулук кылат. Ошондуктан алар ага күн жаратуучу Кудай түрүндө сыйынышат деп ишенишет. Петроглифтерде күн мотивдери дүйнөнүн ар кайсы бурчтарында табылып, кеңири жайылган ишеним тутумуна айланган.

Гүлчин Чандарлыоглу түрктөрдө колго жасалган кудайчалар коюлган храмдар жок экендигин, ал эми Күн, Ай, жылдыздар, от жана жердин суусу көмөкчү кудай абалында экендигин билдирген. Бирок кытай булактарында шаман урууларында храмдары болгонун көрсөткөн маалыматтар бар. Балким, ошондуктан Саймалуу-Таш Орто Азия шаманизминин негизги культтарынын бири болгон күн культу аска сүрөттөрүндө тартылганын жана сыйынуучу жайдын милдетин аткарган.

2-подтемасу Кыргыз элиндеги күн ишенимине байланышкан маалыматтарды камтуу менен бирге күнгө байланыштуу болгон Манас эпосундагы жана этнографиялык баалуу маалыматтар кездешет ошондой эле кыргыз элинин маданияттын баалуу мурас болгон оюу-чиймелерде кездешеши каралды. Анда толук кандуу күндүн оюу-чиймелери түшүрүлбөсө дагы айчык деген ат менен айрым бир күн мотивин камтыган оюулар кездешет.

Жыйынтык бөлүгүндө баардык топтолгон материалдар анализденип түрк элдеринде күн ыйык катары каралгандыгына карабастан бир диндин милдетин аткара алган эмес, ошондой эле шаманизм ишениминде өзгөчө орунга ээ болгондугун көрсөтөт. Бүгүнкү күндө бакшычылык деп аталган ишенимде күн ишеними кандайдыр бир деңгээлде өз ордун сактап кала алган.

KAYNAKLAR:

Abramzon, S.M. (1990). Kirgizi i İH Etnogeneticheskiye i İstoriko-Kul'turnyye Svyazi. Frunze: Kyrgyzstan

Agafonova, G.A. ve Kocomberdiev, İ.K. (1978). Petroglifi Saymaluu-TaŞa, İssik-Kulya i Ketmen-Tyube. Frunze.

Akgün, H. C. (2020). Türk Kültür Tarihi Çerçevesinde Avrasya Bölgesi Kaya Resimleri. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Muğla: Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Alieva, C. (2019). Kirgızistan Çolpon-Ata Bölgesindeki Petroglifleri Çevresi ile Birlikte Koruma Önerileri. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Kayseri: Erciyes Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü.

Amanbaeva, B., Suleymanova, A. ve Coldoşev, Ç. (2011). *Rock Art in Kyrgyzstan*// Ed: Jean Clottes Rock Art in Central Asia Paris.

Anıl, Y. (2013). *Saymalıtaş Petrogliflerindeki Toy (Şenlik) Sahneleri Üzerine*. Tarih İncelemeleri Dergisi XXVIII /1, 223-248

Anıl, Y. ve Daşman, A. (2010). *Saymalıtaş'ın Bronz Dönemi Petroglifleri*. Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 143-159.

Arda, Z. (2008). *Türk Sanatı İkonografisinde Kün–Ay Motifleri ve Çağdaş Türk Resmine Yansıması*. Selçuk Üniversitesi Ahmet Keleşoğlu Eğitim Fakültesi Dergisi Sayı: 25, Sayfa 21-32.

Asilbekova, V.M. (2020). *Kompleks Petroglifov Saymalı-Taş–Unikalnyy Pamyatnik Iskusstva Mirovogo Znacheniya*. Наука, образование и культура. 99-107

Atalay, İ. (2002), “Türk Dünyası'nın Coğrafyası”. Türkler Ansiklopedisi I, Ankara. 242-259.

Bagdasarov, R.V. (2005). Mistika ognennogo kresta. Moskva: Veche.

Bernştam A.N. (1952). Naskal'nyye izobrazheniya Saymaly-TaŞ. T.2. – S. 50–68 // Bernştam A.N. Izbrannyye trudy.T. I. – S. 389

Bernştam A.N. (2004). *Kirgızdardın Jana Kirgızstandın Tarıhı Jana Arheologiyası Boyunça Tandalma Emgekter*. (Çev.Mambetaliev.S.) Bişkek.

Bernştam, A.N. (1952). İstoriko-arHeologicheskkiye ocherki Tsentral'nogo Tyan'-Şanya i Pamiro-Alaya. MIA, №26. Moskva-Leningrad.

Bernštam, A.N. (1952). Naskalnie İzobraceniya Saymalı-Taş. Sovetskaya Etnografiya, No:2.

Bingöl, B. (2020). “Kuzeydoğu Anadolu Petrogliflerindeki Dağ Keçisi Motifi”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum: Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmalar Enstitüsü.

Birecikli, F. (2010). Ana Hatlarıyla Friglerde Din, Gazi Akademik Bakış, C:4, 215-232.

Bobomullov B.S. (2011). “*Rock Art in Tajikistan*”. Rock Art in Central Asia A Thematic Study, Ed. Jean Clottes, Paris.

Brentjes, B. (1999). Rock Art in Russian Far East and in Siberia TRACCE Online Rock Art Bulletin ISSN 2281-972X – by Footsteps of Man, Valcamonica.

Bubnova, M.A. (2008). Gorno-Badakhshan Autonomous Region. Vestern Pamirs (sites of the Stone Age – 20th century). Archaeological Map of Tajikistan. Duşanbe.

Ceylan, A. (2015). “*Çıldır Başköy Kaya Resimleri*”. Ardahan Üniversitesi İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi Dergisi 2, 7-29.

Ceylan, A. (2015). *Taştaki Türkleri Okumak*. Düşünce Dünyasında Türkiz Siyaset ve Kültür Dergisi, yıl 6 (sayı: 34), 9-52.

Ceylan, A. (2018’a). “*Türk Dünyasının’dan Yeni Kaya Resimleri*”. XVII Türk Tarih Kongresi I. Ankara, 155-206.

Ceylan, A. (2018b). “*Anadolu’da Türk Varlığının Erken Evreleri*”. 4. Uluslararası Türk Çöleni Türk Kültürü Sempozyumu Bildirileri. Erzurum, 855-870

Ceylan, A. ve Aydın, T. (2021). *Elmalı Kaya Resimleri*. Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi, 10(1) 535-556.

Çepelevetskaya, G.L. (1968). Vyşivkas.78-95 // Ed: S.V. Ivanov, K.I. Antipina Trudy kirgizskoy arHeologo-etnograficheskoy ekspeditsii. T.5.Frunze: Nauka

Çotaeva, Ch. (2021). Geography Of Kyrgyzstan, Bişkek: Neo Print.

Çağatay, N. (1978). *Eski Çağlardan Bu Yana Zaman Ölçümü ve Takvim*. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: 22, Ankara.

Çandarlıoğlu, G. (2003). İslam Öncesi Türk Kültür Tarihi ve Kültürü. İstanbul: TDAV.

Çorotekin, T. (2002). *Kırgızistan Cumhuriyeti*. Türkler Ansiklopedisi XIX. 454-484. Ankara:

Çoruhlu, Y. (2000). Türk Mitolojisinin Ana Hatları. İstanbul: Kabalcı Yayınevi,

David, R. J. (2005). *Rock Art as Şamans’ Tools: Testing and Refining Landscape Symbolism Models in the Klamath Basin*. Unpublişed Master’s Thesis on file at Portland State University, Portland, Oregon

David, R.J. (2009). *The Archaeology of Myth: Rock Art, Ritual Objects, and Mythical Landscapes of the Klamath Basin*. Archaeologies: Journal of the World Archaeological Congress DOI:10.1007/s11759-009-9108-x

Demir, N. (2014). *The Petroglyphs and Inscriptions Salihler Village (Ankara–Güdül) and Their Historical Background*. Zeitschrift für die Velt der Türken Journal of Vorld of Turks Vol. 6, No.1

Devlet, Ye.G. ve Devlet, M.A. (2016). *V PoiskaH Utrachennogo Smysla*. Problemy istorii, filologii, kul'tury 4, 91-109

Eberhard, V. (1995). Çin Tarihi. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.,3. Baskı

Ed: Asanov, Ü. (2010). Kırgızstandın geografiyası. Bişkek.

Ed: Ivanov, S.V. ve Antipina, K.I. (1968). Trudy kirgizskoy arHeologo-etnograficheskoy ekspeditsii 5 T. Frunze:Nauka.

Ed: Jumanaliev, A. (2016). Kırgızistan Tarihi. Bişkek: Kut-Ber.

Ed: Kanimetov, A. (1983). Pamyatniki Kul'tury i Iskusstva Kirgizii. Drevnost' i Srednevekov'ye “iskusstvo”. Leningrad.

Eroğlu, T. ve Kılıç, H.Ç. (2010). Türk İnançları ve İnanışlar Dergipark. Yıl 2005, Cilt 0, Sayı 49

Esin, E. (2001). Türk Kozmolojisine Giriş. İstanbul: Kabalcı Yayınevi

Esin, E. (2004). Orta Asya'dan Osmanlıya Türk Sanatında İkonografik Motifler. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

Golan, A. (1993) Mif i Simvol. Moskva: Russlit.

GolenduHin, Yu.N. (1971). *Voprosy Klassifikatsii i DuHovnyy Mir Drevnego Zemledel'tsa po Petroglifam Saymaly-Taşa // Pervobytnoye iskusstvo*. - Novosibirsk, 181-202

Gökalp, Z. (1974). Türk Medeniyeti Tarihi II, Haz.Ali Duymaz.İstanbul: Ötüken Yayınları.

Gömeç S. (2011). Şamanizm ve Eski Türk Dini. Ankara: Berikan Yayın Evi.

Gömeç S. (2018). *Tarihi Türk Coğrafyasının Genel Hatları*. Türk Dünyası Araştırmaları. C:120. Sayı.237. 103-114

Gömeç, S. (1980). *Şamanizm ve Eski Türk Dini*. Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi,4, Denizli 38-50

Grousset, P.L. (1948). Empire des steppes. Paris, 203 p

Gumilev, L.N. (2002). Drevniye tyurki. Moskova: Rol'f.

Güler, H. (2020). Anadolu Kaya Resimleri. İstanbul Aydın Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Dergisi, 6 (11), 33-42. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/aydinsanat/issue/58392/689112>

Günaşdı, Y. (2016). “Doğu Anadolu’da Kaya Resimleri Işığında Doyumlu Kaya Panoları”, Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Bahar (39). 391-407.

Güngör Harun, Şamanizm. İslam aksiklopedisi. 2010.

Hermann L., Tişin V.V., ve Rogozhinskiy A.Ye. (2020). Drevnetyurkskiye Runicheskiye Nadpisi i Tamgi-Petroglify v Doline Kenkola (Kyrgyzstan). Uchonyye zapiski muzeya-zapovednika «Toms kaya Pisanitsa». Vypusk 12.

Hludov H.G. (1902). Pereval Saymaly-Taş, na Kotorom Naydeny Kamni s Nadpisyami. Taşkent: PTKLA, 40- 42.

Hujanazarov, M.M. (2011) Rock Art Sites in Uzbekistan; Rock Art in Central Asia: A Thematic Study, Paris: ICOMOS, pp. 99-113.

Isakov K, Omurbekov Ch.O., Stasenkov L.N., ve Duyşonbek kyzy A. (2019). *Transportnyye Koridory Kyrgyzstana*. Vestnik KGUSTA №2 (64).

İnan, A. (1976). Eski Türk Dini Tarihi. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

İnan, A. (1986). Tarihte ve Bugün Şamanizm. Ankara: Materyaller ve Araştırmalar Türk Tarih Kurumu Basım Evi.

Japarov, A. (2002). “Göçebe Kırgızların Oba (Avul) Teşkilâtı”. Türkler Ansiklopedisi XIX. Ankara: 538-543.

Jasievicz, Z. ve Rozvadovski, A. (2001). *Rock paintings – wall paintings: new light on art tradition in Central Asia*. Rock Art Research 18 (1): 3-14.

Jettmar, K. (2008). Petroglyphs and Religious Configurations? Journal of Asian Civilizations 31, 65-146.

Kadyrbaev, M.K. ve Mariyaşev, A.N. (1977). Naskalnyye izobrazheniya Hrebt Karatau. Alma-Ata: Nauka.

Kafesoğlu, İ. (1980). Eski Türk Dini. Ankara: Türk Kültürü Yayınları. 337 Kaynak Eserleri Serisi 12.

Kalafat, Y. (2009). Kodlar Kültür-1. Ankara: Barikan Yayınevi

Kallaur, V.A. (1897). Archeological Trip along the Aulietan District. Annex to Meeting Minutes and Reports of the Turkestan Activity Club of Amateur Archeologists as of 29 August 1897. Taşkent

Kapalbaev O.E. ve Joldoşev N.J. (2019). *Saymalı-Taştağı Çegilgen Ayrım Süröttör*. Nauka, Novye Tehnologii i İnnovatsii Kırgızstana, № 10.

Koca, S. (2017). “Eski Orta Asya'da Tabiat, İklim, İnsan Unsuru”. Asya Araştırmaları Dergisi 1(1), 1- 19.

Koca, S. (2017). “Eski Orta Asya'da Tabiat, İklim, İnsan Unsuru”. Asya Araştırmaları Dergisi 1(1), 1- 19.

Kosarev, M.F. (1981) Bronzoviy vek Zapadnoy Sibiri. M:

Kubarev, V.D. (2002). Traces of Şamanic Motives in the Petroglyphs and Burial Paintings of the Gorno-Altai //Spirits and Stones: Şamanism and Rock Art in Central Asia and Siberia. Poznań: Instytut Vschodni UAM,

Kubarev, V.D. (2011). *Petroglify Kalbak-Taşa I*. Novosibirsk.

Kuçkunov, A. S. (2002). “Kırgız Halkı ve Geleneksel Kùltürleri”. Türkler Ansiklopedisi XIX. Ankara: 544-550.

Larionov, V. (2005). Ot TtsarskiH Skifov do Svyatoy Rusi- Moskova: Yauza; Eksimo.

Litvinskiy, B.A. (1968). Kangyuysko-Sarmatskiy Farn. DuŞanbe: Doniy.

Lukina, A.G. (2014). Vvedeniye. / *Krugovoy Tanets: Priroda-Chelovek-Kosmos. Kollektivnaya Monografiya. M-vo Kultury Ros. Federatsii, Ark. Gos. In-t iskusstv i kul'tury, M-vo kul'tury i duHovnogo razvitiya Resp. SaHa (Yakutiya).* - Yakutsk: Ofset.

Manas: Epos: 4 kitep (Sagımbay Orozbak uulunun varianttı boyunca). Frunze: Kırgızstan, 1972-1982.- 2-kitep.-148

Martynov, A.İ., Maryaşev, A.N. ve Abetekov, A.K. (1992). Naskalnye izobrazheniya Saymaly-Taşa.Alma-Ata: KazNIİNKİ.

Nabiyeva, F. R. (2019). *Krugovyye Tantsy i Solnechnaya // Tengrianstvo i Epicheskoye Naslediye Narodov Yevrazii: İstoki i Sovremennost'* Bişkek,

Okladnikov A. P. (1969). *The Petroglyphs of Siberia*. Source: Scientific American, Vol. 221, No. 2 (August 1969), pp. 74-85 PubliŞed by: Scientific American, a division of Nature America, Inc.

Okladnikov, A.P. ve Zaporozskaya, V. D. (1970). Petroglifi Zabaykal'ya Leningrad: Nauka.

Omuraliev, Ç. (1994). Tenirçilik. Bişkek: Kron yayınları.

Oruzbaeva, G.T. ve Sayakbaev, C. (2015). Formirovanie Mificheskogo Mirovozzreniya u Drevnih Kirgizov. Aktual'nyye voprosy obŞchestv ennyH nauk: cotsiologiya, politologiya, filosofiya, istoriya. №8 (48), 87-93.

Ögel, B. (1984). İslamiyet'ten Önce Türk Kùltür Tarihi. Ankara.

Ögel, B. (1995). Türk Mitolojisi. II Cilt. Ankara: Türk Tarihi Kurum Basım Evi

Özer, H. (2016). Ankara Gdl Kaya Resimlerinin Grafiksel Analizi ve Turizm Sektöründe Kullanılmasının Araştırılması Yüksek Lisans Tezi, Akdeniz Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü, Antalya.

Özgül, O. (2016). Erzurum / şenkaya Petrogliflerindeki At / Geyik ve Güneş Kursu, Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü 25240, Erzurum.Bahar. Sayı (39): 371-390

Özgül, O. ve Ceylan, N. (2019). *Gçerlik ve Yerleşik Arasında Bir Bileşen; Fergana Vadisi Geçmişten Günümüze Türkistan*. Tarih, Kültür ve Medeniyet Sempozyumu, Türkistan, Kazakistan, 19- 22 Mayıs 2019, cilt.1, ss.472-495

zmak Mercan, Ayşe. (2019). "Türk Kaya Resimlerinin Sanatsal Kabul". Ulakbilge, 41 (2019 Ekim): s. 755-765. doi: 10.7816/ulakbilge-07-41-07

zmak Mercan, Ayşe. "Türk Kaya Resimlerinin Sanatsal Kabul". Ulakbilge, 41 (2019 Ekim): s. 755-765. doi: 10.7816/ulakbilge-07-41-07 761

Öztürk, M. (2013). *İslamiyet'ten önce Türklerin Din Anlayışı ve Gök Tanrı Dini*. Volume 5 Issue 2, A Tribute to Prof. Dr. Halil INALCIK p. 327-346, March, 2013

Pomaskina, G.A. (1976). Kogda bogi byli na zemle . . . Naskalnaya galerya Saymaly-Taşa. Frunze.

Poslavskiy, I.T. (1902). *Po Povodu Zametki N.G. Hludova // PTKLA* (11 dekabrya 1901 goda 11 dekabrya 1902 goda), god VII. Taşkent. 44-48.

Potapov L.P. K *Voprosu o Drevnetyurkskoy Osnove i Datirovke Altayskogo şamanstva // Etnografiya Narodov Altaya i Zapadnoy Sibiri*. Novosibirsk: Nauka, 1978.

Ranov, V.A. (1976). *The Study of Rock Art in Vestern Pamir in 1972*. Archeological Efforts in Tajikistan, vol. 12 (1972), Duşanbe, pp. 5-21.

Ranov, V.A. (2001). *Petroglyphs of Tadjikistan*. In: Taşbaeva K. et al., Petroglyphs of Central Asia. Bişkek, pp. 122-150

Rogozhinskiy, A.Ye. (2008). O sovremennyH zadachaH arHeologii naskal'nogo iskusstva KazaHstana i Sredney Azii.

Rogozhinskiy, A.Ye. (2011). Pamyatniki naskal'nogo iskusstva KazaHstana. Naskal'noye iskusstvo v Tsentral'noy Azii Ed: Jean Clottes.

Rogozhinskiy, A.Ye. (2011). *Petroglify ArHeologicheskogo Landşafta Tamgaly*. Almaty

Rogozhinskiy, A.Ye., Aubekero B., ve Sala R. (2004). Pamyatniki KazaHstana. Pamyatniki naskal'nogo iskusstva Tsentral'noy Azii. Almaty: 176 s

Rogozhinsky, A.E. (2008). On Modern Problems of Rock Art Archeology of Kazakstan and Central Asia. *Archaeology, Ethnography and Anthropology of Eurasia*. 4 (36). Novosibirsk.

Rozvadovski, A. (2012). *Rock art, Şamanism and history: Implications from a central Asian case study*. Johannesburg: Vits University Press, pp. 192-204.

Rozvadovski, A. (2003). *Sun gods or Şamans? Interpreting the 'solar-headed' petroglyphs of Central Asia*. The archaeology of Şamanism: Routledge.77-98

Rozvadovski-Lymer. (2012). *Rock art in Central Asia: history, recent developments and new directions*. Rock art studies: news of the world IV, Oxford: Oxbow Books, pp. 149-163.

Rozvadovski, A. Symbols through Time. Interpreting the Rock Art of Central Asia. Institute of Eastern Studies, Adam Mickiewicz University January 2004

Rybakov, N.İ. (2008). *Solntse-luna v Petroglifakh İyussskih Stepey*. Narody i Religii Yevrazii, 59-82.

Sevastianov D.V., Şnitnikov A.V., Liiva A.A., Berdovskaya G.N., ve Zemlyanitsyna L.A. (1980). *Ozera Chatyrkiol i Sonkiol*. In *Ozera Tyan-Şanya i İH İstoriya*. Leningrad: Nauka, pp. 70-149.

Solak, F. (2002). *Kırgızistan'da Dış Ticaretin Gelişimi ve Türkiye ile İlişkiler*. Türkler Ansiklopedisi XIX. Ankara: 566-577.

Somuncuoğlu, S. (2011). *Anadolu'nun Kaya Resimleri*. Atlas Coğrafya ve Keşif Dergisi, (214): 116-128.

Somuncuoğlu, S. (2011). *Saymalıtaş, Gökyüzü Atları*. İstanbul: İlke Yayınları,

Sultanbekova, K. (2018). *Görsel İletişim Açısından Saymalıtaş Kaya Resimlerinin Etkisinde Tanıtım Afişi Uygulama Örnekleri: Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Güzel Sanatlar Enstitüsü.

Suyunbayev M. (2005). *Geopoliticheskiye Osobennosti Kyrgyzstana Tsentral'naya Aziya i Kavkaz* №1(37),

Şer, Y. (1980). «Petroglify Sredney i Tsentral'noy Azii». Moskva

Şerstobitova, O.S (2003). *Şamanskiye Motivy v Naskal'nom İskusstve Tsentra'noy i Severo-Vostochnoy Azii*. Vestnik Omskogo universiteta. №4. 59–62.

Şeşen, R. (1981). “*Klasik İslam Kaynaklarına Göre Eski Türklerin Dini ve Şaman Kelimesinin Menşei*”. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi, 10-11, İstanbul 57-90

Şternberg, L.Ya. (1996). *Pervobytnaya Religiya v Svete Etnografii: Issledovaniya, Stat'ye i leksii*.-L.: İzdatelstvo İnstituta Narodov Severa TSİK SSSR.

Tabaldiev, K.Ş. ve Soltobaev, O.A. (2001). *Runişeskie Nadpisi Koçorskoy Dolini*. İzvestiya Natsionalnoy Akademii Nauk Kırgızkoy Respubliki, No:1-2, Bışkek

Takaki Ryuji, Izuhara Ritsuko, Mizuno Şinji, Hujanazarov Muhiddin and KaŞivabara Makito (2010). Differences of Petroglyph Styles among Archaeological Sites with Spatial and Time-wise Distances. 45–48.

Tarcan, H. (1998). Ön-Türk Tarihi. İstanbul: Analiz Basım Yayın Tasarım Uygulama Ltd. Şti.

Tarek, V.F. (2010). *Razvitiye Yestestvoznaniya u Drevnikn Kyrgyzov*. İzvestiya Vuzov № 1,

Taş İ. (2011). İslam Öncesi Türk Düşüncesinde Kozmogonik ve Kozmolojik Meseleler. Kömen Yayınları, Konya

Taşbaeva, K., Hujanazarov, M., Ranov, V., ve Samaşev, Z. (2001). *Petroglyphs of Central Asia*|| Taşbaeva.K, Petroglyphs of Kyrgyzstan. Bişkek.

Taşbaeva.K. (2021). Kultury Aziatskoy Çasti Evrazii v Drevnosti i Srednevekovie|| Çustskaya Kultura Fergany i Drevneyşaya Çast Petroglifov Saymaly-Taşa: Problemy Datirovki, Genezisa i Svyazey. Samarkand Taşbayeva, K. I. (2021). Solyarnyy kul't v otrazhenii petroglifov Saymaly-Taşa.

Taşbayeva K.I. 1999 *Novyye issledovaniya Saymaly-Taşa. Novoye o drevnem i srednevekovym Kyrgyzstane*. Bişkek “Muras”

Taşbayeva, Kadiça, (1999). “Novıye İssledovaniya Saymaly-Taşa”, Novoye o drevnem i srednevekovom Kyrgyzstane, II s. 72-75.

Tentiev, J (2014). *Znak Solntse*. Bişkek:

Togan, Z. V. (1981). Umumi Türk Tarihine Giriş. İstanbul: Enderun Kitabevi

Turan, O. (1969). Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi. İstanbul.

Tümer, H. (2017). Van-Hakkâri Dağlık Bölgesi Kaya Resimleri, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü,

Uçar, T. F. (2004). Görsel İletişim ve Grafik Tasarım. İstanbul: İnkılap Kitabevi.

Umurzakov S. (2021). Geograficheskaya izuchennost' Kyrgyzstana do serediny XIX veka. Bişkek.

Uraz, M. (1967). Türk Mitolojisi. İstanbul.

Vang, P. (2006). *Graficheskiye Metaforı Mostoyaniy Şamana v PetroglifaH i Kontseptualizatsiya Şamanizma s PomoŞch'yu Chisel*. Antropologicheskiy Forum 259-277

Varis, Ç. (2009). Orta Asya Türk Tarihinin Kaynakları. Ankara: Binyıl Yayınevi.

Vilkinson, K. (2011). Semboller ve İşaretler. (Çev: Seda Toksoy). İstanbul: Alfa Yayınevi,

Zadneprovskı, Y.A. (1997). Oşskoe Poselenie: K İstorii Fergana v Epohu Pozdnei Bronzi. Bişkek.

<http://astrolibra.com/runyi/znachenie/runa-zig.html> (Erişim tarihi: 21.10.2021)

<http://caa.kg/ky/deyatelnost/aeroporty/> (Erişim tarihi: 21.10.2021)

Barsegyan P.A. Osobennosti kul'ta solntsa v drevney Armenii
<http://vvv.yysu.am/files/5-1574059114-.pdf> (Erişim tarihi: 03.02.2022)

Kupriyanova Y.V. Ten' zhenshchiny. 2008

<https://azerhistory.com/?p=20431> Solyarnaya simbolika na pamyatnikaH Azerbaydzhana. (Erişim tarihi: 09.03.2022)

Larionov V. Severniy Lik Rusi. 2015

<https://cbtkyrgyzstan.kg/ru/> (Erişim tarihi: 03.02.2022)

<https://dic.academic.ru/dic.nsf/ruwiki/418175> (Erişim tarihi: 09.03.2022)

<https://encyclopedia.ushmm.org/content/ru/article/history-of-the-svastika> (Erişim tarihi: 21.10.2021)

Худяков Юлий Религия древних тюрок 2020
https://kghistory.akipress.org/unevs/un_post:17027 (Erişim tarihi: 03.02.2022)

<https://rus.azattyk.org/a/31559722.html#:~:text> (Erişim tarihi: 03.02.2022)

<https://tyup.net/page/archa> (Erişim tarihi: 21.10.2021)

https://unece.org/DAM/trans/doc/2018/speca/S2_NM_KYR.pdf (Erişim tarihi: 21.10.2021)

<https://vvv.advantour.com/rus/kyrgyzstan/nature/lakes/sary-chelek.htm> (Erişim tarihi: 22.11.2021)

<https://vvv.larevuefranco-kirghize.com/lacs-ki-ru.php> (Erişim tarihi: 22.11.2021)

<https://vvv.larevuefranco-kirghize.com/relief-ki-ru.php#:~:text> (Erişim tarihi: 21.10.2021)

<https://ticaret.gov.tr/yurtdisi-teskilati/orta-asya/kirgizistan/genel-bilgiler> (Erişim tarihi: 22.11.2021)

EKLER

EK-1. Resim 1: Saymalıtaş petroglifleri güneş-başlı insan tasviri

EK-2. Resim 2: Saymalıtaş petroglifleri güneş-başlı insan tasviri

EK-3. Resim 3: Saymahtaş petroglifleri güneş-başlı insan tasviri

EK-4. Resim 4: Saymalıtaş petroglifleri güneş-başlı insan tasviri

EK-5. Resim 5: Saymalıtaş petroglifleri güneş tasviri (Minusin aynaları)

EK-6. Resim 6: Saymalıtaş petroglifleri güneş tasviri (Minusin aynaları)

EK-7. Resim 7: Saymalıtaş petroglifleri güneş tasviri (mandalalar)

EK-8. Resim 8: Saymalıtaş petroglifleri güneş tasviri (mandalalar)

EK-9. Resim 9: Saymalitaş petroglifleri güneş tasviri (mandalalar)

EK-10. Resim 10: Saymalıtaş petroglifleri eline güneş tutan insan tasviri (şaman-kam)

EK-11. Resim 11: Saymaltaş petroglifleri güneş-başlı insan tasviri

EK-12. Resim 12: Saymalıtaş petroglifleri güneş-başlı insan tasviri

EK-13. Resim 12: Saymalıtaş petroglifleri güneş-başlı insan tasviri

EK-14. Resim 14: Saymalıtaş petroglifleri güneş-başlı insan tasviri (Tengri damgası stili)

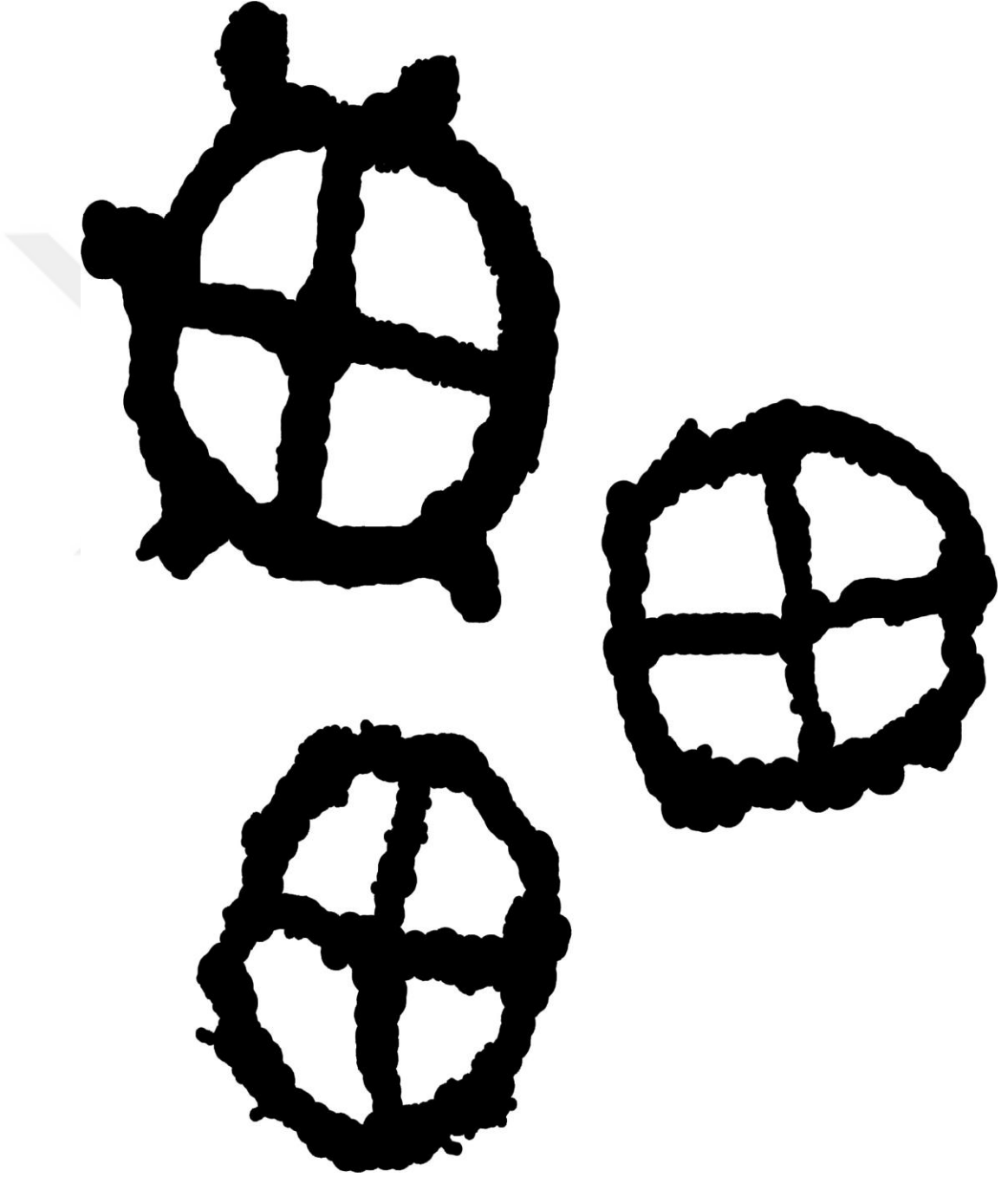
EK-15. Resim 15: Saymalıtaş petroglifleri güneş-başlı insan tasviri (Tengri damgası stili)

EK-16. Resim 16: Saymalıtaş petroglifleri güneş-başlı insan tasviri (güneş tanrıları)

EK-17. Resim 17: Saymalıtaş petroglifleri güneş motifi (Gök Çarkı)

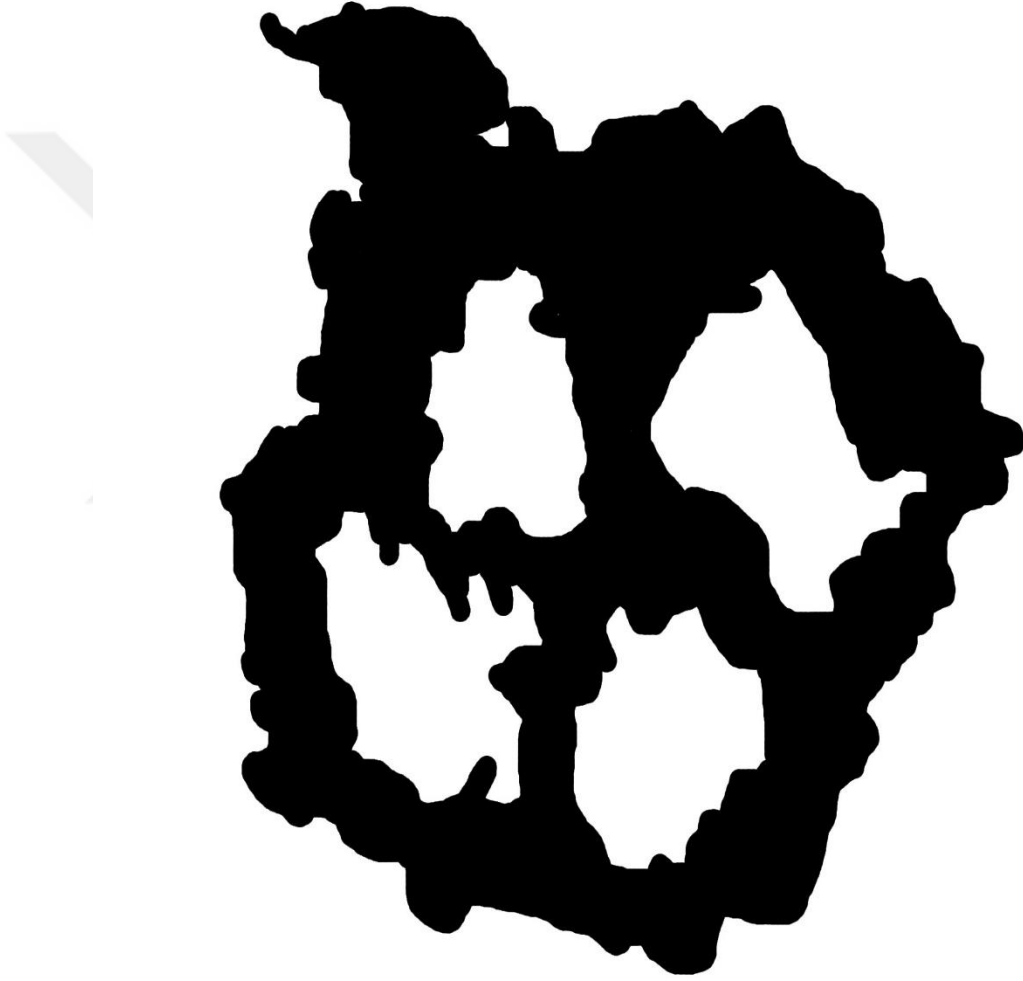
EK-18. Resim 18: Saymalıtaş petroglifleri güneş motifi (Gök Çarkı)

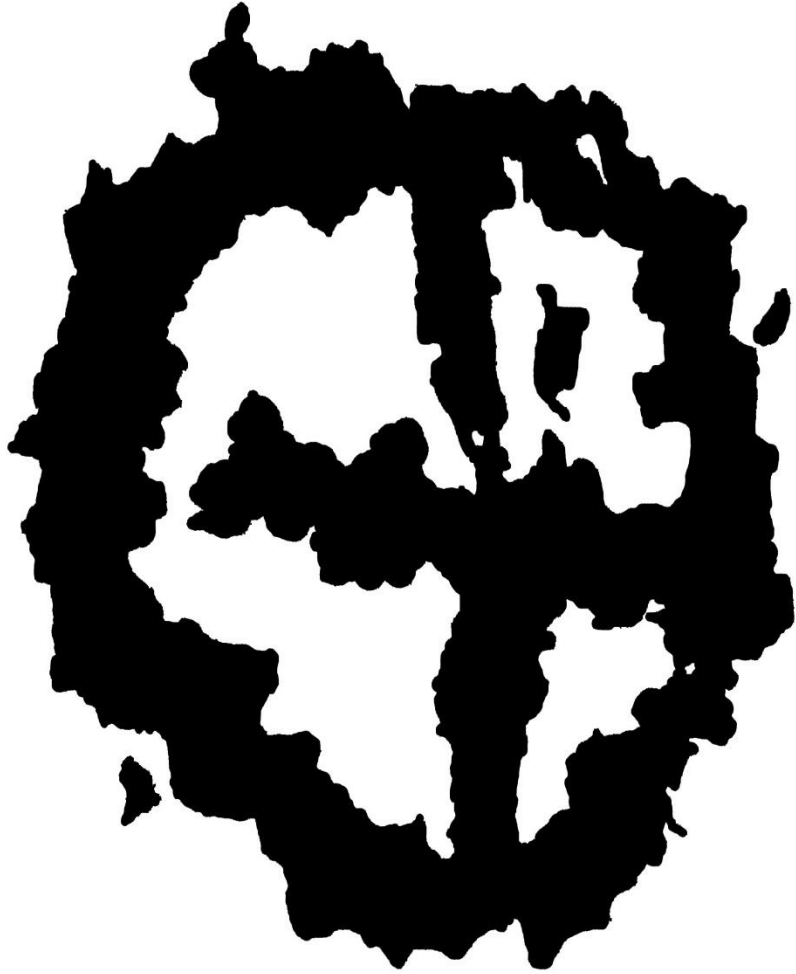
EK-19. Resim 19: Saymalıtaş petroglifleri güneş motifi (Gök Çarkı)

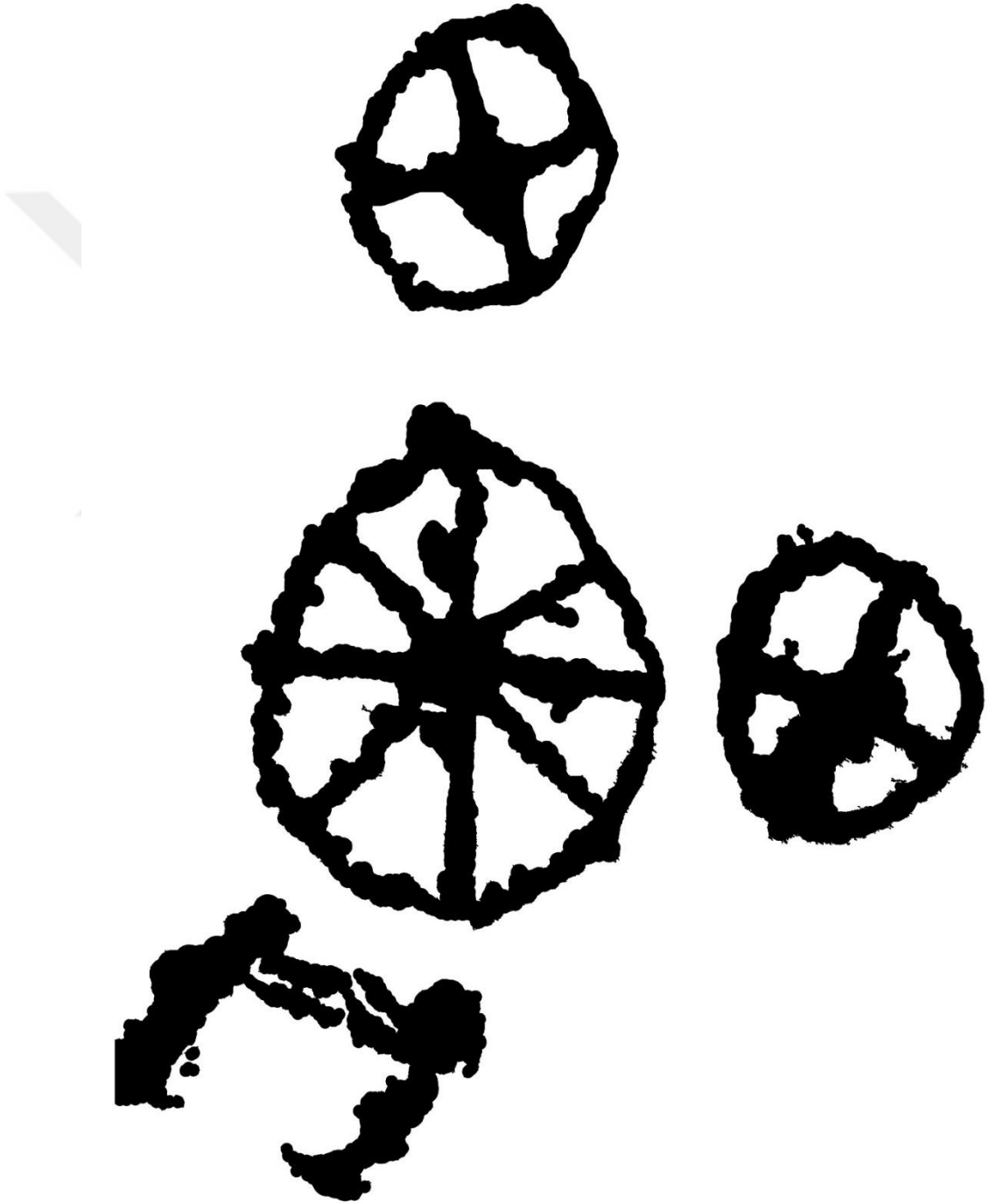
EK-20. Resim 20: Saymalıtaş petroglifleri güneş motifi (Gök Çarkı)

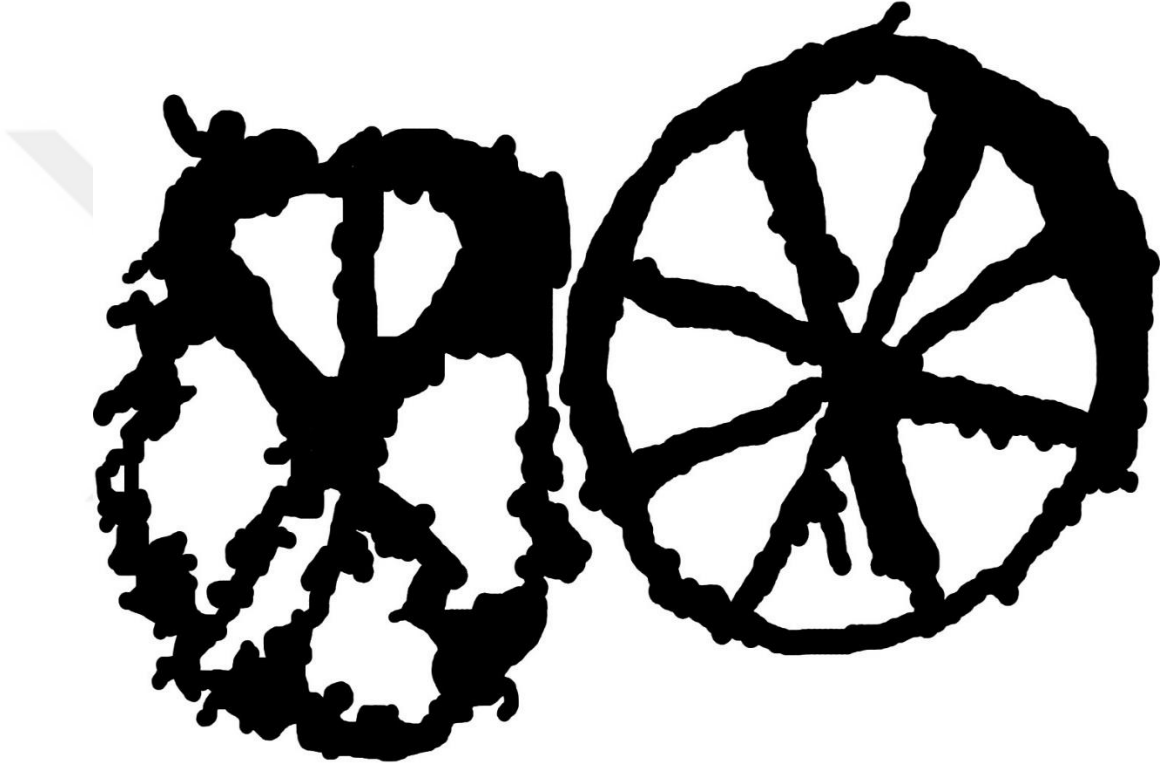
EK-21. Resim 21: Saymalıtaş petroglifleri güneş motifi (Gök Çarkı)

EK-22. Resim 22: Saymalıtaş petroglifleri güneş motifi (Gök Çarkı)

EK-23. Resim 23: Saymalıtaş petroglifleri güneş motifi (Gök Çarkı)

EK-24. Resim 24: Saymalıtaş petroglifleri güneş-başlı insan tasviri (güneş tanrıları)

EK-25. Resim 25: Saymalıtaş petroglifleri güneş-başlı insan tasviri (güneş tanrıları)

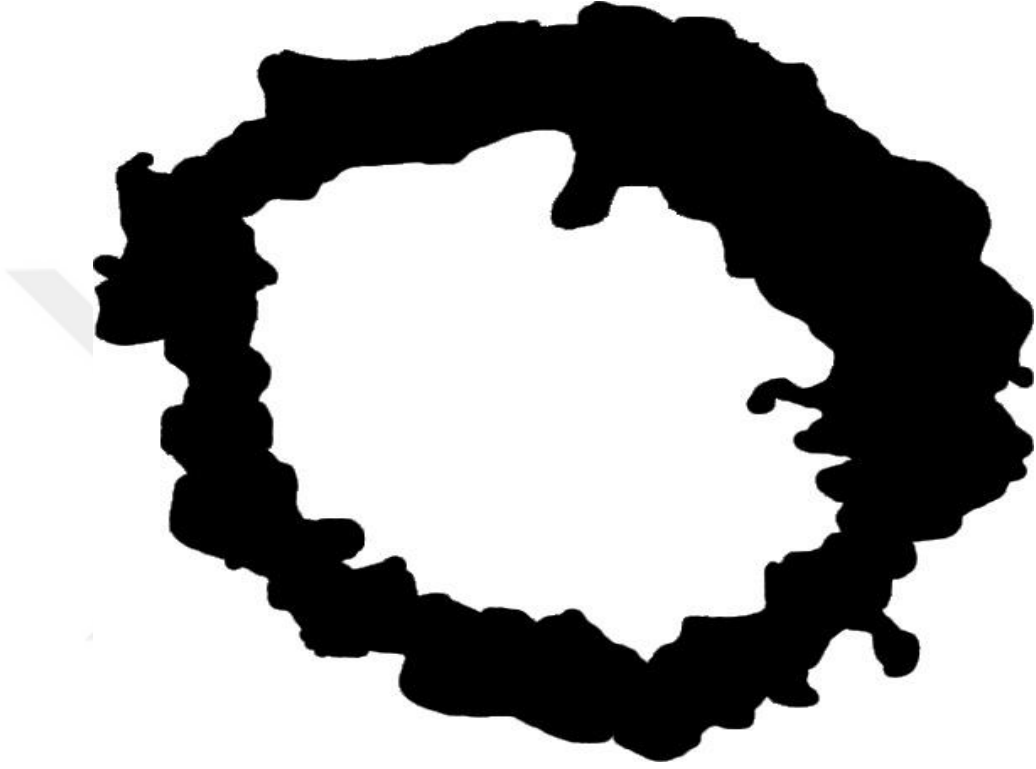
EK-26. Resim 26: Saymalıtaş petroglifleri güneş-başlı insan tasviri (güneş tanrıları)

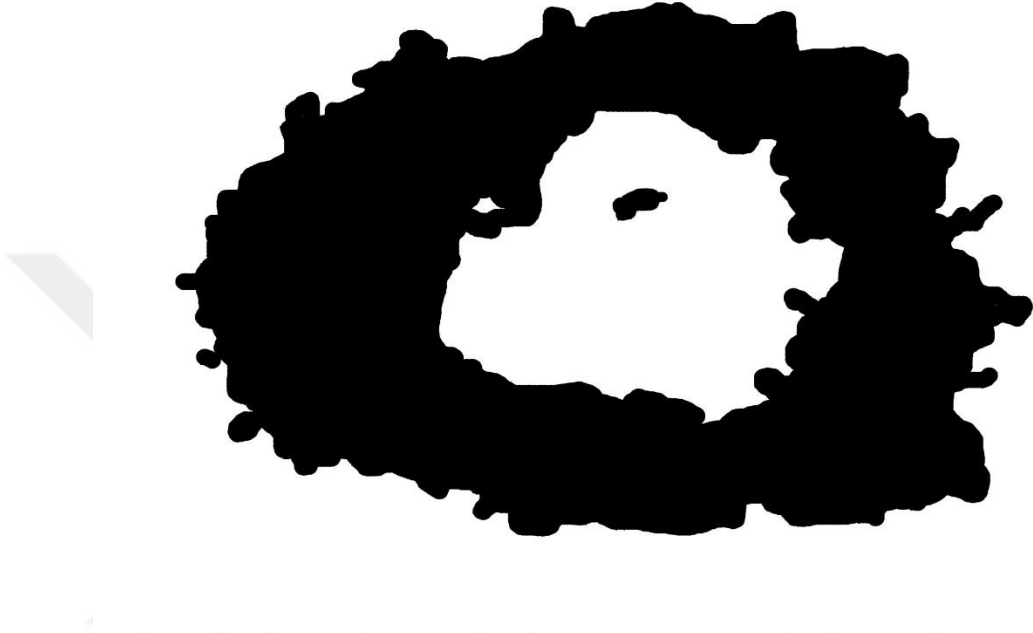
EK-27. Resim 27: Saymalıtaş petroglifleri güneş tasviri (mandalalar)

EK-28. Resim 28: Saymalıtaş petroglifleri güneş tasviri (mandalalar)

EK-29. Resim 29: Saymalıtaş petroglifleri güneş tasviri (mandalalar)

EK-30. Resim 30: Saymalıtaş petroglifleri güneş tasviri (mandalalar)

EK-31. Resim 31: Saymalıtaş petroglifleri güneş tasviri (mandalalar)

EK-32. Resim 32: Saymalıtaş petroglifleri güneş-başlı insan tasviri (güneş tanrıları)

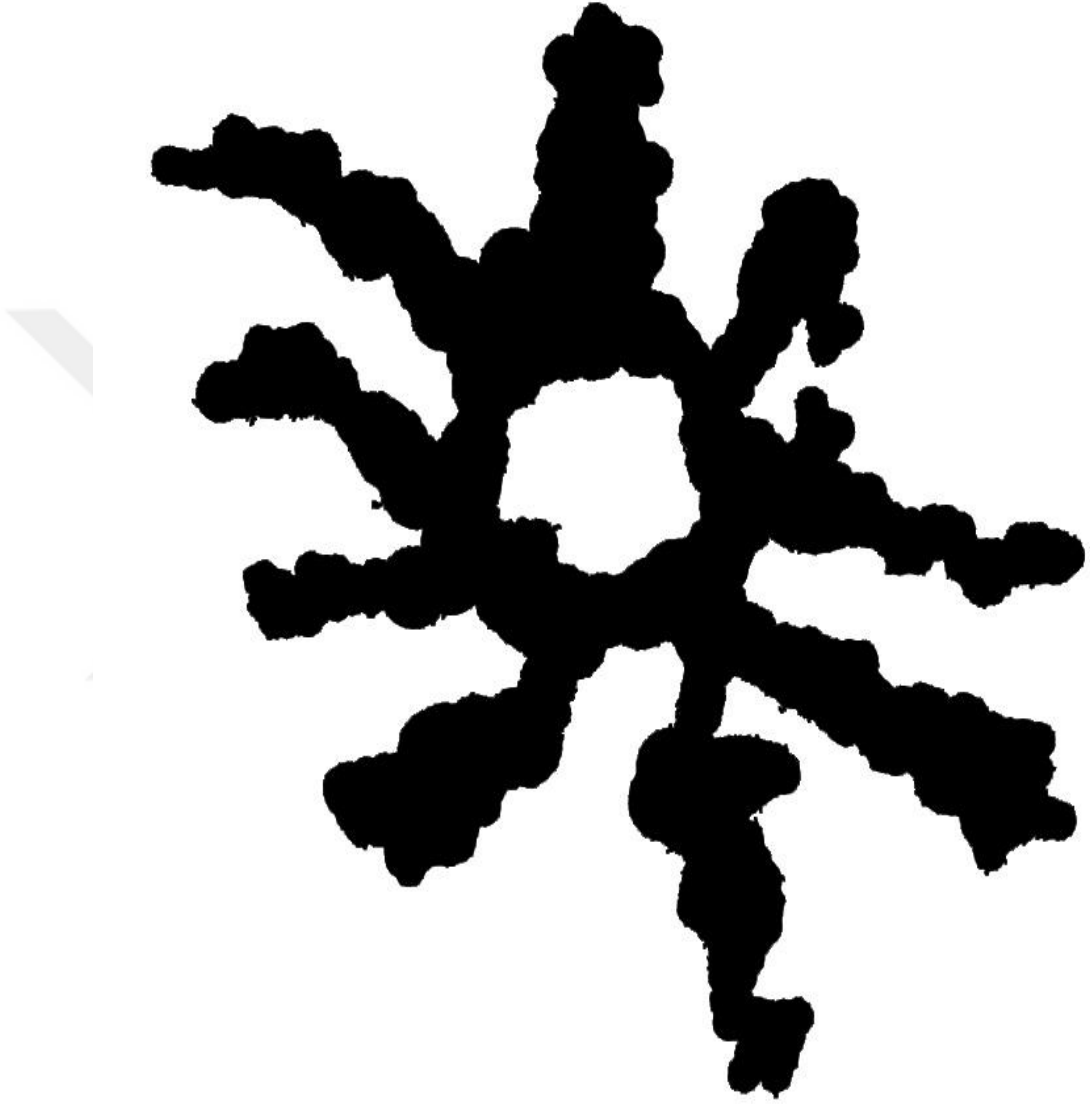
EK-33. Resim 33: Saymalıtaş petroglifleri güneş-başlı insan tasviri (güneş tanrıları)

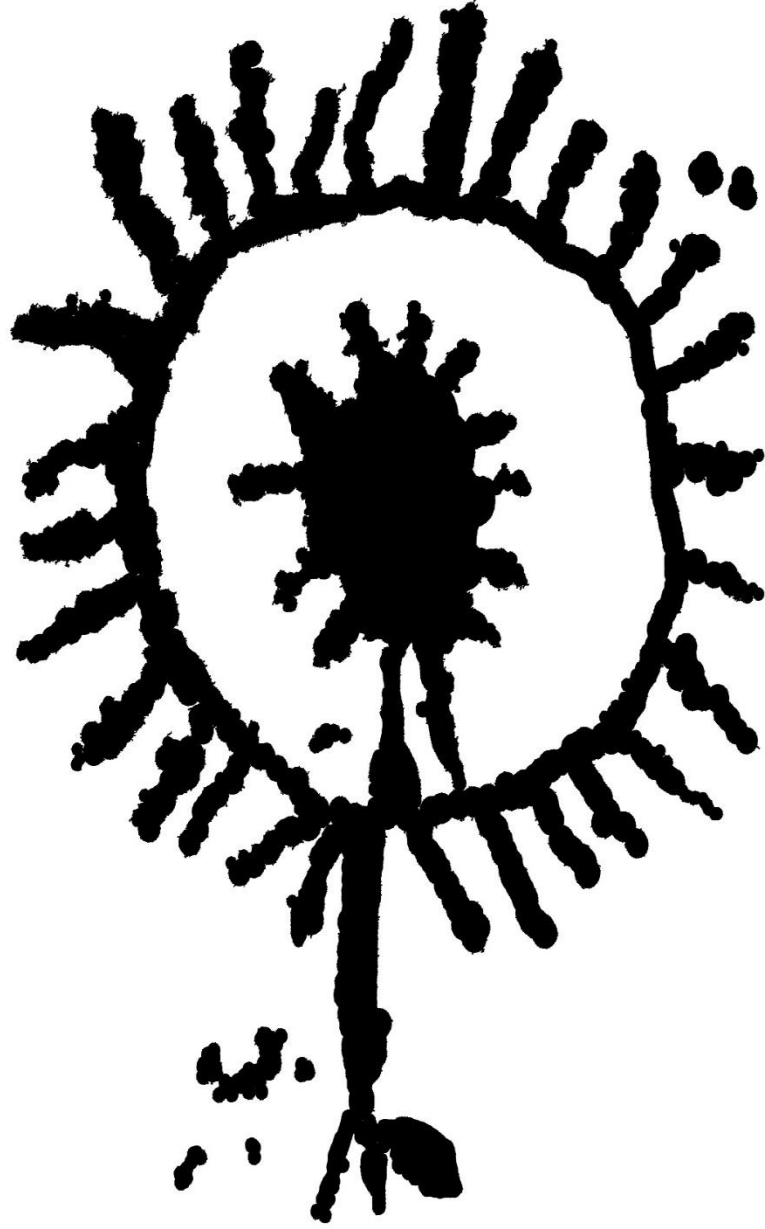
EK-34. Resim 34: Saymalıtaş petroglifleri güneş-başlı insan tasviri (güneş tanrıları)

EK-35. Resim 35: Saymalıtaş petroglifleri güneş-başlı insan tasviri (güneş tanrıları)

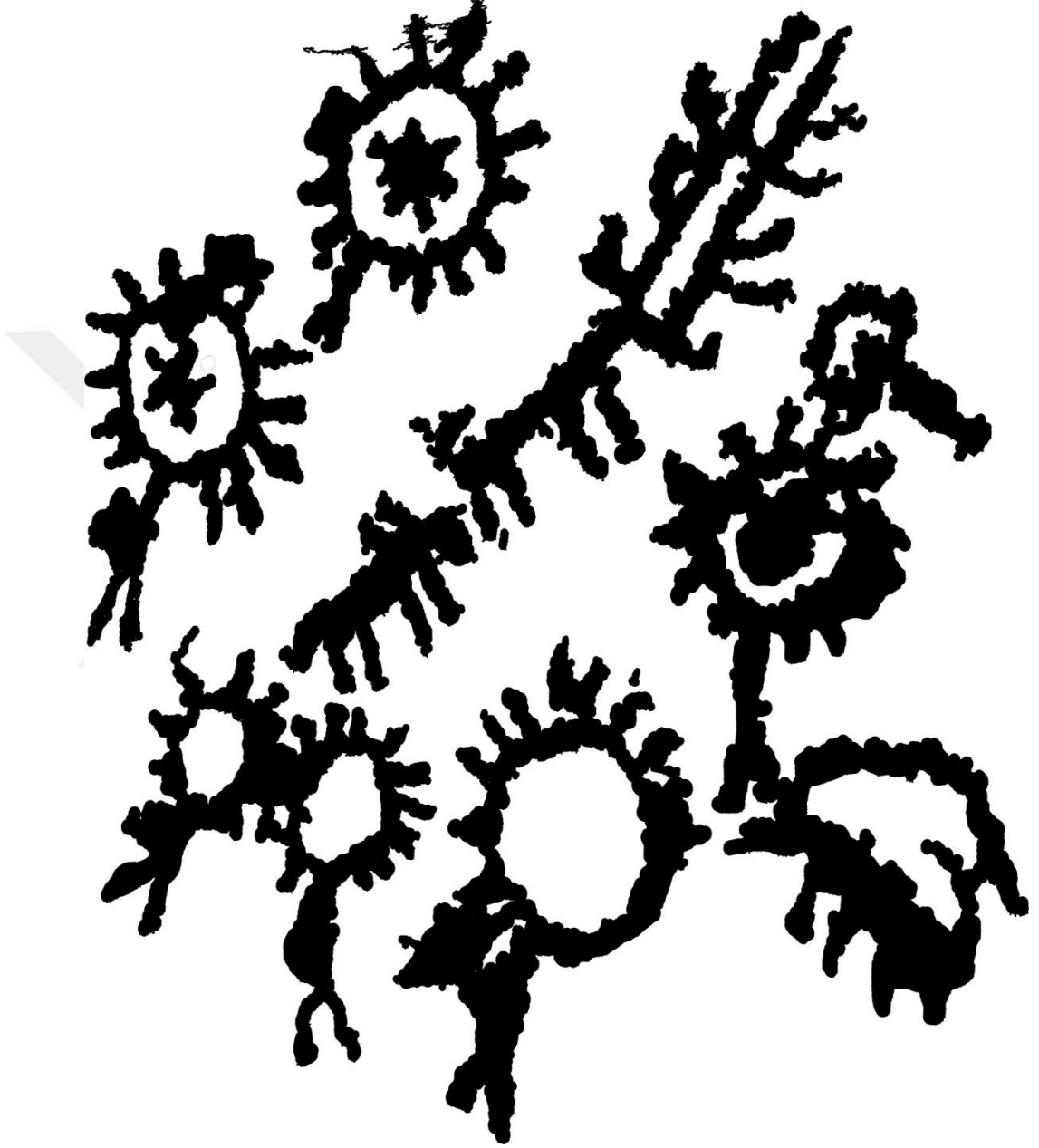
EK-36. Resim 36: Saymalıtaş petroglifleri güneş-başlı insan tasviri (güneş tanrıları)

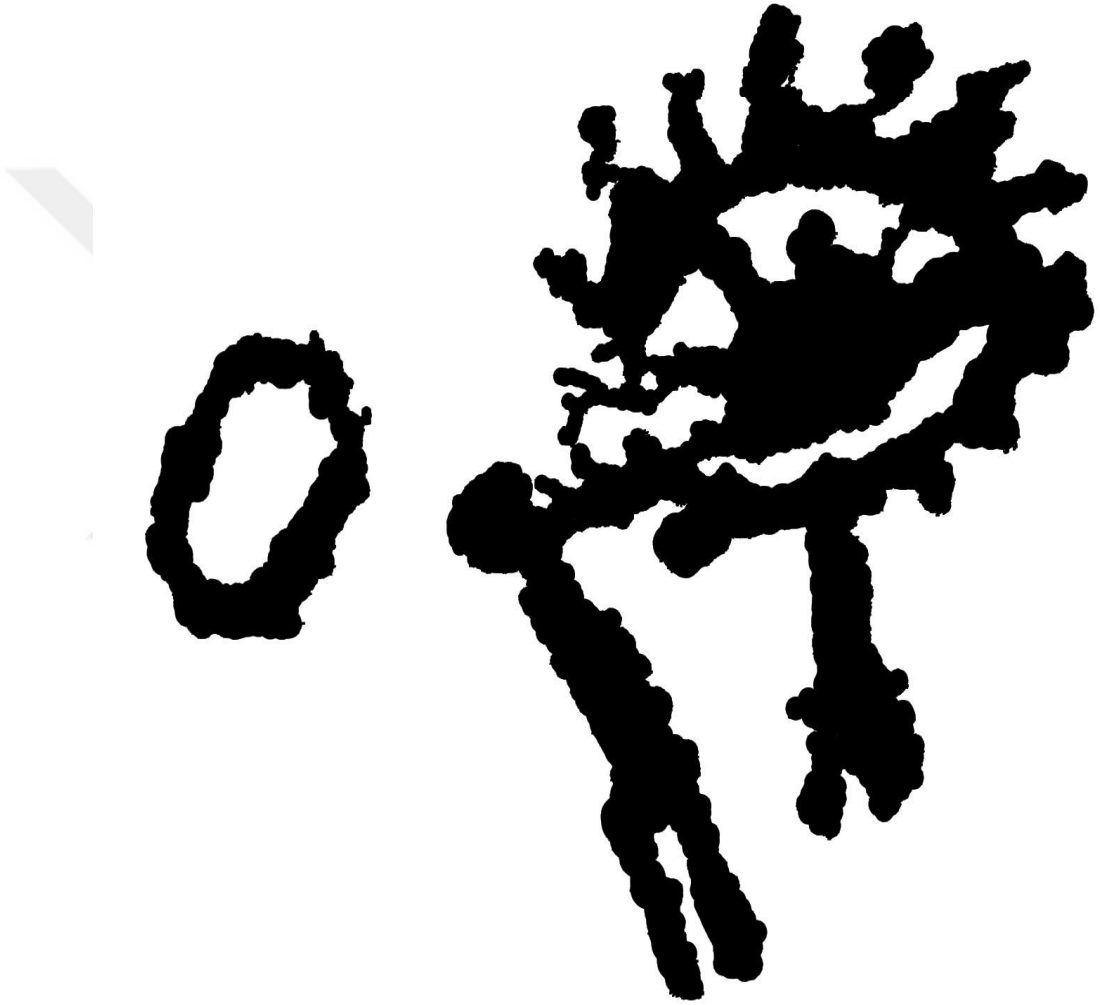
EK-37. Resim 37: Saymalıtaş petroglifleri güneş-başlı insan tasviri (güneş tanrıları)

EK-38. Resim 38: Saymalitaş petroglifleri güneş-başlı insan tasviri (güneş tanrıları)

EK-39. Resim 39: Saymalıtaş petroglifleri güneş-başlı insan tasviri (güneş tanrıları)

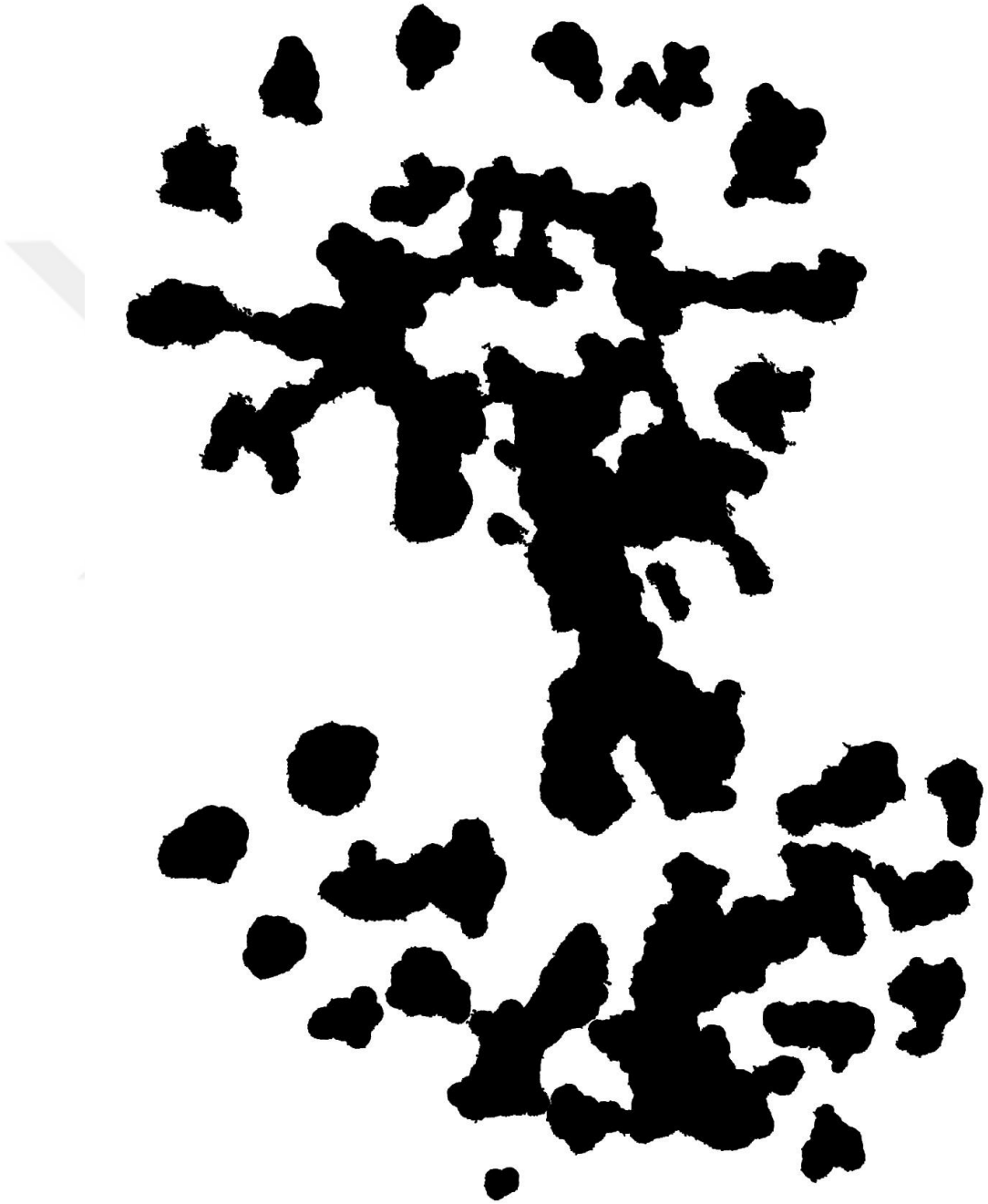
EK-40. Resim 40: Saymalıtaş petroglifleri güneş-başlı insan tasviri (güneş tanrıları)

EK-41. Resim 41: Saymalıtaş petroglifleri güneş-başlı insan tasviri (güneş tanrıları)

EK-42. Resim 42: Saymalıtaş petroglifleri güneş-başlı insan tasviri (güneş tanrıları)

EK-43. Resim 43: Saymaltaş petroglifleri güneş-başlı insan tasviri (güneş tanrıları)

EK-44. Resim 44: Saymalıtaş petroglifleri güneş motifi (gözlük gibi resimler)

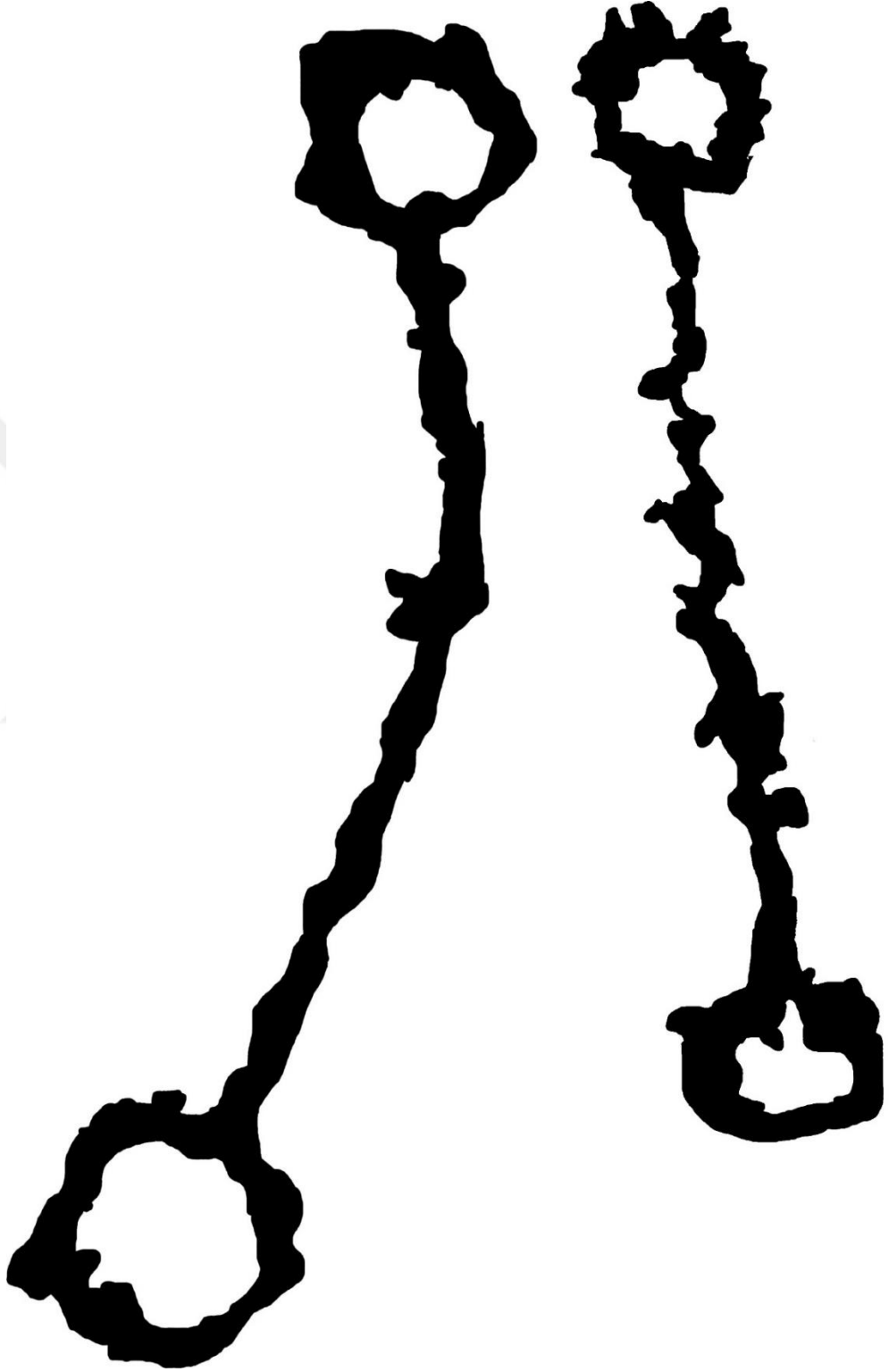
EK-45. Resim 45: Saymalıtaş petroglifleri güneş motifi (gözlük gibi resimler)

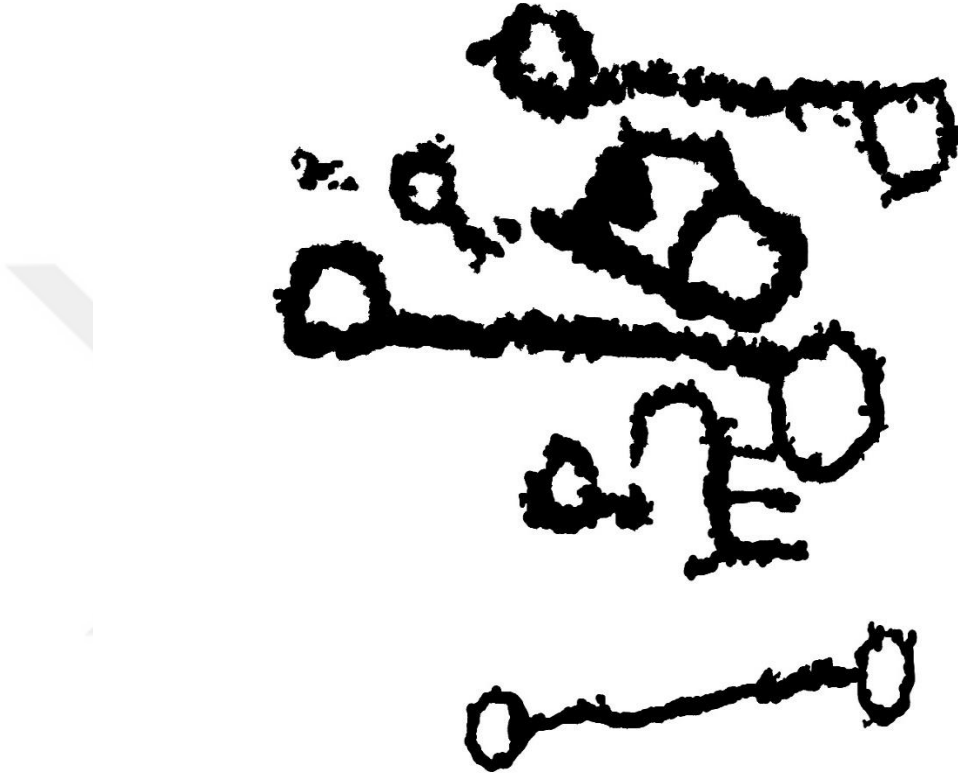
EK-46. Resim 46: Saymaltaş petroglifleri güneş motifi (gözlük gibi resimler)

EK-47. Resim 47: Saymaltaş petroglifleri güneş motifi (gözlük gibi resimler)

EK-48. Resim 48: Saymalıtaş petroglifleri güneş motifi (gözlük gibi resimler)

EK-49. Resim 49: Saymalıtaş petroglifleri güneş motifi (Gök Çarkı)

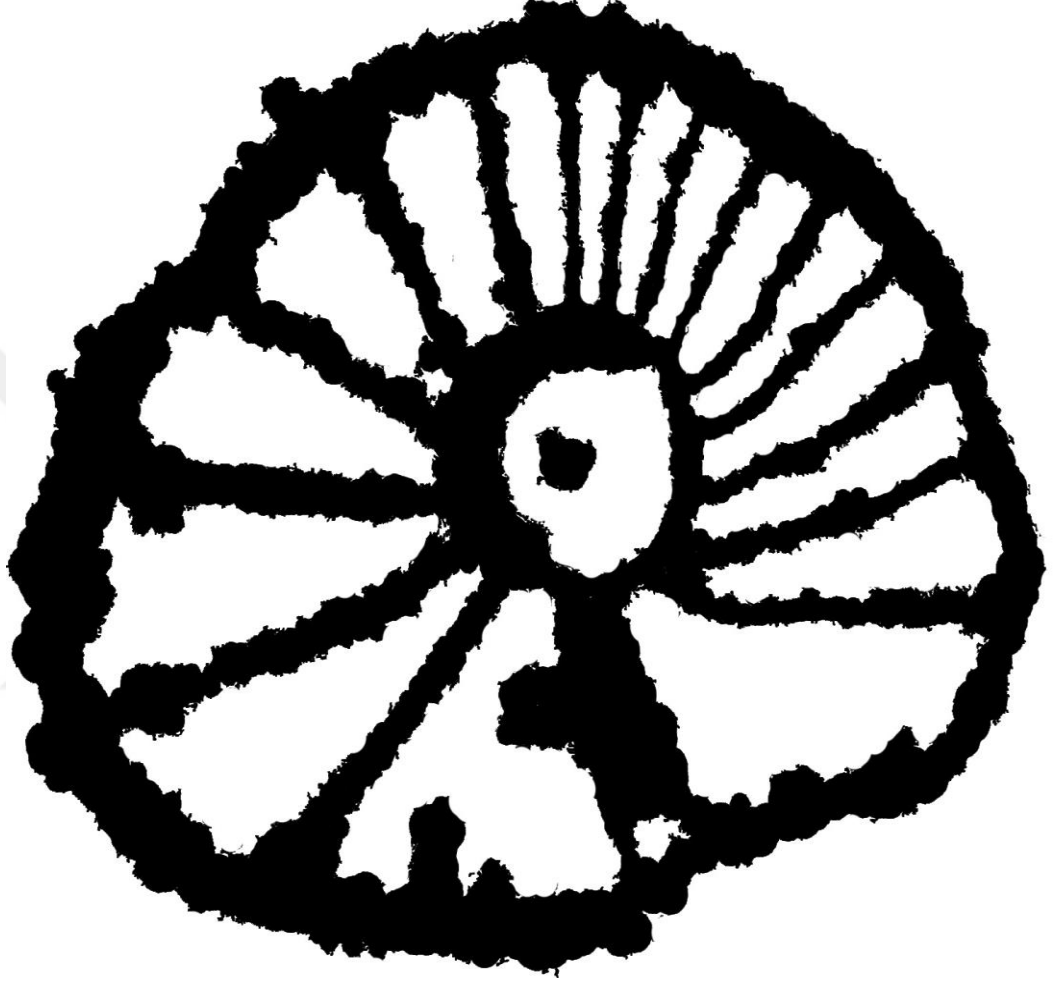

EK-50. Resim 50: Saymalıtaş petroglifleri güneş motifi

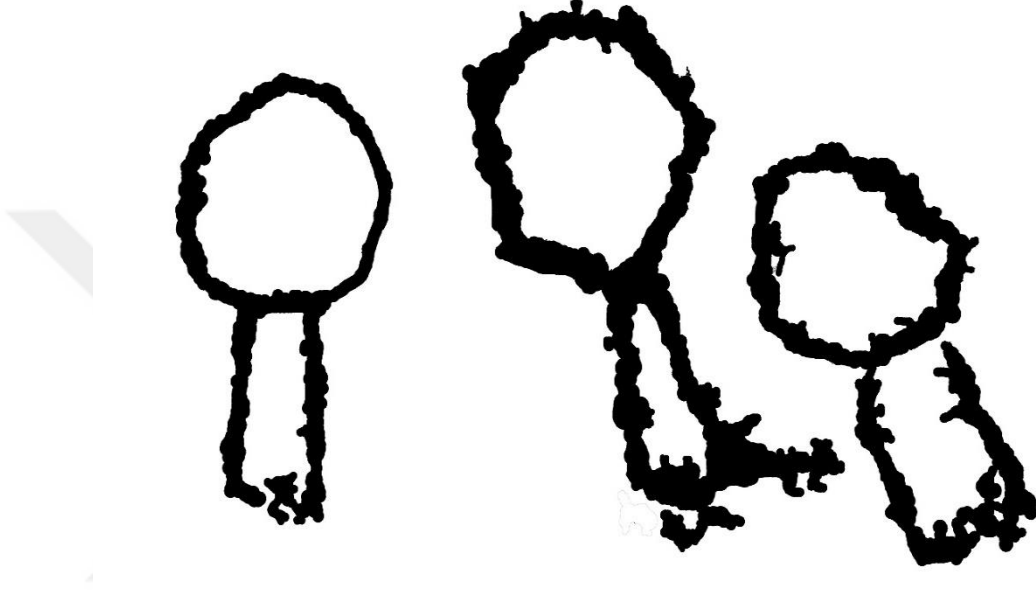
EK-50

EK-51. Resim 51: Saymalıtaş petroglifleri güneş motifi

EK-52. Resim 52: Saymalıtaş petroglifleri güneş motifi

EK-53. Resim 53: Saymalıtaş petroglifleri güneş motifi (güneş tanrıları)

EK-54. Resim 54: Saymalıtaş petroglifleri güneş motifi (güneş tanrıları)

EK-55. Resim 55: Saymalıtaş petroglifleri güneş motifi (labirintler)

EK-56. Resim 56: Saymalıtaş petroglifleri güneş motifi (labirintler)

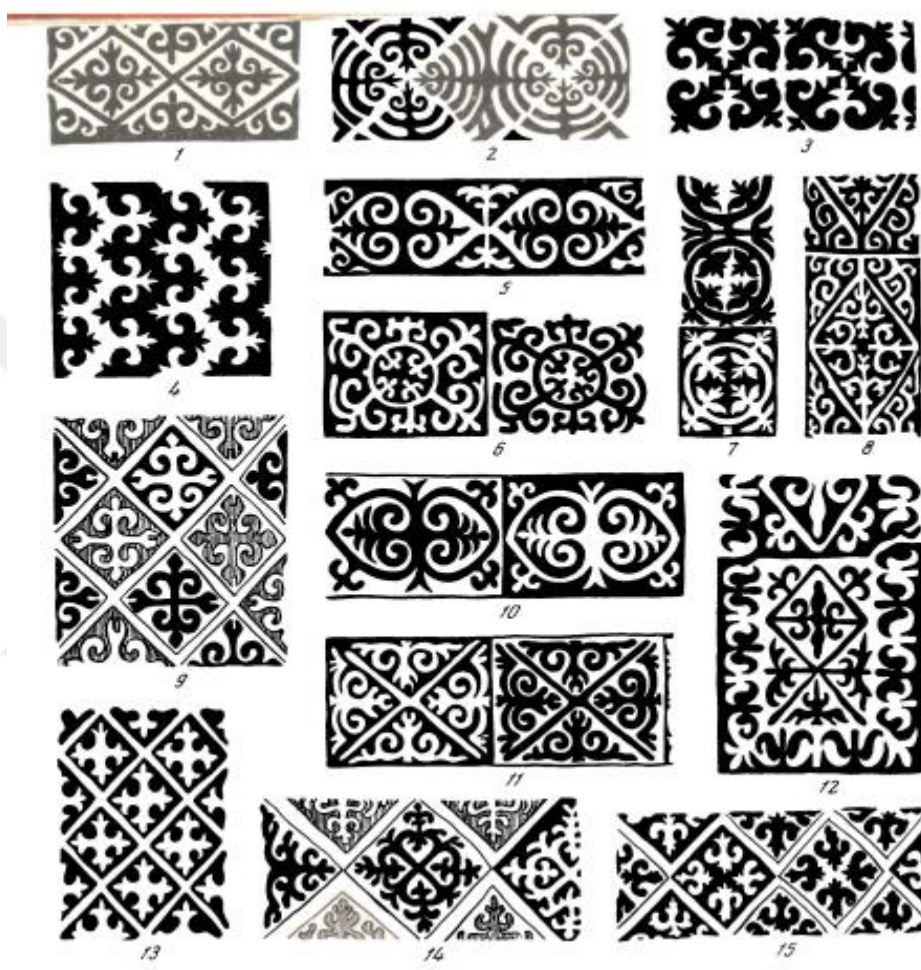
EK-57. Resim 57: Saymalıtaş petroglifleri güneş motifi

EK-58. Resim 58: Saymalıtaş petroglifleri güneş motifi

EK-59. Resim-59. (kaynak Ed: S.V. Ivanov , K.I.Antipina Trudy Kirgizskoy
ArHeologo-Etnograficheskoy Ekspeditsii. C.5. Frunze.Nauka 1968.s.17)

ЕК-60. Resim-60 (kaynak - Ed: S.V. Ivanov , K.I.Antipina Trudy Kirgizskoy ArHeologo-Etnograficheskoy Ekspeditsii. C.5. Frunze.Nauka 1968.s.25)

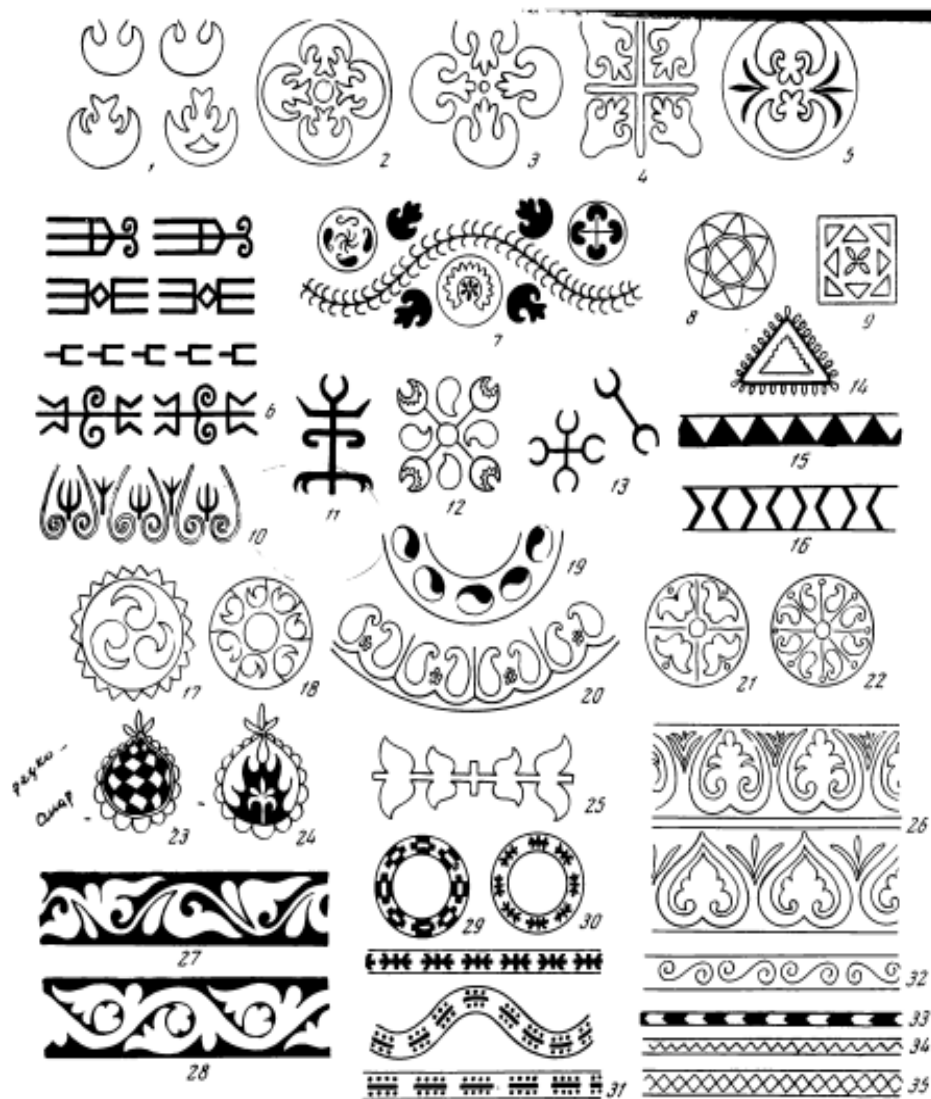

Рис. 12. Кереге кап — войлочный футляр для перевозки решетчатых стенок юрты во время перекочевки. Исторический музей Киргизской ССР. Инв. № 517

EK-61. Resim-61. (kaynak - Ed: S.V. Ivanov , K.I.Antipina Trudy Kirgizskoy
ArHeologo-Etnograficheskoy Ekspeditsii. C.5. Frunze.Nauka 1968.s.84)

EK-62. Resim-62. (kaynak - Ed: S.V. Ivanov , K.I.Antipina Trudy Kirgizskoy
ArHeologo-Etnograficheskoy Ekspeditsii. C.5. Frunze.Nauka 1968.s.84)

EK-63. Resim-63 (kaynak - Ed: S.V. Ivanov , K.I.Antipina Trudy Kirgizskoy ArHeologo-Etnograficheskoy Ekspeditsii. C.5. Frunze.Nauka 1968.s.93)

Рис. 15. Вышитые подушки джаздык. Ошская обл., Чон-Алайский р-н, 1955 г.

EK-64. Resim-64. (kaynak - Ed: S.V. Ivanov , K.I.Antipina Trudy Kirgizskoy ArHeologo-Etnograficheskoy Ekspeditsii. C.5. Frunze.Nauka 1968.s.109)

Рис. 17. Мужской пояс кемер, украшенный посеребрёнными бляхами. Кузалакский р-н, колхоз им. 8 Марта

ÖZGEÇMİŞ

ÖZGEÇMİŞ			
Doğum Yeri ve Yılı	Celal Abad, Kazarman		05.05.1997
Öğr.Gördüğü Kurumlar	Başlama Yılı	Bitirme Yılı	Kurum Adı
Lise	2004	2015	Kırgızistan Türkiye Manas Üniversitesi
Lisans	2015	2020	Kırgızistan Türkiye Manas Üniversitesi
Yüksek Lisans	2020	2023	Kırgızistan Türkiye Manas Üniversitesi
Medeni Durum	Bekar		
Bildiği Yabancı Diller ve Düzeyi	Rusça, Türkçe		İyi
Yayımlanan Çalışmalar			
			09.02.2023 Baktiyar Keldibekov